

ΔΑΝΕΙΑ Σ' ΟΛΟΥΣ

Σοφία Γρυλλάκη

ΔΑΝΕΙΑ Σ' ΟΛΟΥΣ

Όψεις του στεγαστικού δανεισμού και «νέα» πρότυπα κατοίκησης
μέσα από τις διαφημίσεις και το τύπο (1980-2000)

Διπλωματική εργασία Δ.Π.Μ.Σ. Πολεοδομία και Χωροταξία
Επιβλέπουσα: Πέννυ κουτρολίκου | Επιτροπή: Ειρήνη Μίχα, Σταύρος Σταυρίδης
ΕΜΠ, Δεκέμβριος 2023

| Περίληψη

Με πεδίο αναφοράς την περίοδο της μεταπολίτευσης μέχρι την οικονομική κρίση του 2008 θα επιχειρήσω να αντλήσω παραδείγματα από την διαφημιστική παραγωγή και την αρθρογραφία γύρω από τα στεγαστικά δάνεια για να αναδείξω σημαντικούς μετασχηματισμούς στις μεθόδους στέγασης. Θα υποστηριχθεί ότι η διαφημιστική παραγωγή και η αρθρογραφία από τις δεκαετίες του 1980 έως και λίγο μετά την οικονομική κρίση, αντανακλά πληθώρα αντιλήψεων, προτύπων και κοινωνικών συμβάσεων που σχετίζονται με στεγαστικές πρακτικές. Η πύκνωση της διαφημιστικής δραστηριότητας γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό συντελείται σε μια μεταβατική περίοδο για την ελληνική κοινωνία και οικονομία, όπου οι προηγούμενες μορφές στέγασης (αντιπαροχή - αυτοστέγαση) φαίνεται να δίνουν την θέση τους σε ένα νέο σύστημα απόκτησης κατοικίας, αυτό του ενυπόθηκου δανεισμού. Μέσα από τις πολιτισμικές σπουδές και την ανάλυση λόγου θα προσπαθήσω να αναδείξω ότι οι μετασχηματισμοί στις μεθόδους στέγασης δεν αποτελούν μόνο ζήτημα θεσμικών μεταρρυθμίσεων αλλά και μετασχηματισμών των ίδιων των δημόσιων λόγων και αναπαραστάσεων που αφορούν τη στέγαση. Στην πραγματικότητα ο τύπος και οι διαφημίσεις αναδεικνύονται ως κεντρικά συστατικά στη διαμόρφωση διευρυμένων κοινωνικών αντιλήψεων και προτύπων ως προς τον αστικό χώρο, τις μεθόδους στέγασης, ιδανικών κατοίκων, έμφυλων ρόλων κλπ.

Λέξεις κλειδιά: διαφήμιση, αρθρογραφία, τύπος, εφημερίδα, αναπαραστάσεις, πολιτισμικές σπουδές, λόγος, ανάλυση λόγου, στέγαση, δάνειο, στεγαστικός δανεισμός, ενυπόθηκος δανεισμός, στεγαστικό δάνειο

| Abstract

Within the context of the post-dictatorship period up to the 2008 economic crisis, I aim to extract examples from advertising and newspaper articles on housing loans, to highlight significant transformations in housing policies. It will be argued that advertising and newspaper reporting from the 1980s to just after the economic crisis mirror a plethora of perceptions, standards, and social conventions linked to housing practices. The density of advertising activity around mortgage loans seems to occur during a transitional period for Greek society and economy, where previous forms of housing (antiparohi - self-housing) seem to give way to a new housing acquisition system, that of mortgage loans. Through cultural studies and discourse analysis, my goal is to highlight that transformations in housing methods are not only a matter of institutional reforms, but also of public discourses and representations concerning housing. In essence, newspapers and advertisements emerge as pivotal agents in shaping overarching societal perceptions and norms pertaining to urban spaces, housing approaches, the archetype of an ideal resident, and gender roles, among other facets.

Keywords: advertising, media, press, newspaper, representations, cultural studies, discourse, discourse analysis, housing, loan, mortgage, mortgage loan

| Περιεχόμενα

Εισαγωγή Μεθοδολογία	6-10
Κεφάλαιο 1. Η στεγαστική πολιτική στην Ελλάδα: Όψεις μια απουσίας	11
1.1 Η προέλευση της κοινωνικής πολιτικής κατοικίας κατά το Μεσοπόλεμο	12-14
1.2 Ο «κοινωνικός» χαρακτήρας της μεταπολεμικής στεγαστικής πολιτικής	15-22
1.3 Προς τη Δημοκρατία: Θεσμοί/ Μετασχηματισμοί/ Κρισιακές συνθήκες	22-24
1.4 Η Μεταπολίτευση: Η άφιξη του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες	24-28
Κεφάλαιο 2. Αρθρογραφία: Όψεις της στέγασης κατά τη Μεταπολίτευση	29
2.1 «Το όνειρο γίνεται εφιάλτης»: Λόγοι και αναπαραστάσεις για τη στέγαση κατά την αρχή της Μεταπολίτευσης	35-43
2.2 «Ρέκβιेम για μια χαμένη αυλή»: Μετασχηματισμοί των αναπαραστάσεων της στεγαστικής εμπειρίας στη πόλη	44-52
2.3 «Νέα Στεγαστική Πολιτική»: Λόγοι και αναπαραστάσεις μέσα από την «απελευθέρωση» του ενυπόθηκου δανεισμού	53-63
Κεφάλαιο 3. Διαφημίσεις στεγαστικών δανείων: Νέες νοηματοδοτήσεις της στέγασης και του στεγαστικού δανεισμού	65
3.1 «Χαρίστε στους δικούς σας, το δικό τους σπίτι»: Νοηματική αγκύρωση της ιδιοκατοίκησης μέσω στεγαστικού δανεισμού στο οικογενειακό ιδεώδες	69-77
3.2 «Για να γίνεις από νοικάρης, νοικοκύρης»: Η επιστράτευση ενός αντιθετικού διπόλου	78-83
3.3 Ο στεγαστικός δανεισμός ως επένδυση	84-85
3.4 Όψεις και αναπαραστάσεις της κατοικίας μέσω ενυπόθηκου δανεισμού	86-90
3.5 Ο στεγαστικός δανεισμός ως στέγαση: Οπτικά σημεία-σύμβολα του στεγαστικού δανεισμού	91-95
Συμπεράσματα	96-99
Πηγές Βιβλιογραφία	100-108

Σε όλο τον 20ο αιώνα το ερευνητικό ενδιαφέρον για τη στέγαση στην Ελλάδα υπήρξε αμείωτο στους κύκλους των αρχιτεκτόνων, των πολεοδόμων ακόμα και των ιστορικών. Οι επιστήμες αυτές συνέβαλαν από την μία στο να οργανωθούν οι πρακτικές στέγασης και οι κατευθύνσεις τους στα εκάστοτε πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα διαφόρων συγκυριών του 20ου αιώνα, αλλά ταυτόχρονα και να αναδειχθούν οι κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις των στεγαστικών πολιτικών και των πρακτικών στέγασης. Παρά τη πλούσια βιβλιογραφία για τη περίοδο του μεσοπολέμου και την αμέσως μεταπολεμική περίοδο ως προς τις μεθόδους και τις πολιτικές πρόσβασης σε στέγη, η περίοδος της Μεταπολίτευσης, και συγκεκριμένα το κομμάτι που αφορά τον στεγαστικό δανεισμό ως μέθοδο πρόσβασης σε στέγη, μόλις πρόσφατα έχει αρχίσει να προσελκύει το ενδιαφέρον των ερευνητών και των ερευνητριών. Πρόσφατες έρευνες αναδεικνύουν το φαινόμενο του στεγαστικού δανεισμού ως μέθοδο πρόσβασης σε κατοικία, σε σημαντικό παράγοντα χωροθέτησης αλλά και αποκλεισμού ορισμένων κοινωνικών ομάδων στον αστικό ιστό.¹

Τραπεζικά αρχεία, δανειοδοτικές και δανειοληπτικές πρακτικές αποτέλεσαν τη κεντρική πηγή μέσα από την οποία διερευνάται το φαινόμενο του στεγαστικού δανεισμού και οι επιπτώσεις του στον αστικό χώρο. Παράλληλα, η εξέταση του στεγαστικού δανεισμού παραμένει εγκλωβισμένη σε οικονομικές προσεγγίσεις, ο οποίες αποκρύπτουν σημαντικές διαστάσεις και επιπτώσεις του φαινομένου στους τρόπους με τους οποίους αντιλαμβανόμαστε σήμερα τη κατοικία και τη στέγαση. Μία σημαντική διάσταση που απουσιάζει είναι οι τρόποι με τους οποίους οι πολίτες ήρθαν σε επαφή με το φαινόμενο του στεγαστικού δανεισμού. Η παρούσα εργασία θέλει να δείξει τη σημασία που είχαν οι διαφημίσεις, δημόσιοι λόγοι και αναπαραστάσεις στη προώθηση του στεγαστικού δανεισμού ως μέθοδο πρόσβασης σε κατοικία.

Το ζήτημα της στέγασης στην Ελλάδα συνήθως προσεγγίζεται ως μια ιδιαίτερη περίπτωση, καθώς πράγματι δεν αντιπροσωπεύεται από τα μεγαλύτερα σχήματα στη στέγαση που αφορούν αυτό που συχνά ονομάζουμε «βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες» ή «παγκόσμιος Βορράς» αλλά ούτε και αυτό που ονομάζουμε «αναπτυσσόμενο κόσμο». Ακόμη και αν έχει παγιωθεί στα κυρίαρχα αφηγήματα η ταύτιση της στέγασης με την ιδιωτική πρωτοβουλία, δεν παύει το ζήτημα της στέγασης να αποτελεί απόρροια ιστορικών και κοινωνικών μετασχηματισμών, όπου η κρατική παρέμβαση κατέχει το κεντρικό ρόλο.

Η συζήτηση γύρω από τη κοινωνική πολιτική για κατοικία στη χώρα συνήθως καταλήγει σε ένα κύκλο συζητήσεων περί απουσίας του κράτους και των θεσμών γύρω από το ζήτημα της στέγασης. Αν προσπαθούσαμε όμως να τοποθετήσουμε χρονικά την προέλευση της στεγαστικής πολιτικής στη χώρα, τουλάχιστον ως οργάνωση και διαχείριση της στέγης, η πρώτη τομή θα τοποθετούνταν στο μεσοπόλεμο. Η επιτακτικότητα με την οποία τέθηκε η αποκατάσταση των προσφύγων από τη Μικρά Ασία, έγινε η αφορμή για την εκκίνηση των απαραίτητων μηχανισμών του κράτους για την δημιουργία και οργάνωση νέων θεσμών και οργανισμών.

1 Έλενα Πατατούκα, «Η πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία μέσω στεγαστικού δανεισμού μεταξύ 1990–2013: Στεγαστική κινητικότητα των δανειοληπτών προς τα προάστια και ενδείξεις τραπεζικού αποκλεισμού στο κέντρο της Αθήνας», *Athens Social Atlas*, Δεκέμβριος 2015

Η στέγαση αποτελεί ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα για την αποκατάσταση των προσφύγων, θέτοντας παράλληλα το ζήτημα της κοινωνικής πολιτικής για κατοικία συνολικά και για το κομμάτι των λιγότερο ευνοημένων ομάδων ντόπιων κατοίκων. Οι μέθοδοι μέσα από τους οποίους οργανώνεται για πρώτη φορά η στεγαστική πολιτική της χώρας έχει απασχολήσει ένα μεγάλο κομμάτι της ερευνητικής παραγωγής διαφορετικών πεδίων, από την ιστορία, την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία, την κοινωνιολογία κλπ. Παράλληλα θέτει τις βάσεις επάνω στις οποίες τίθεται για πρώτη φορά το ζήτημα της στεγαστικής πολιτικής σε κεντρικό επίπεδο λειτουργώντας ως σημαντικός παράγοντας στην αντιμετώπιση της στέγασης και την ανοικοδόμηση τη μεταπολεμική περίοδο.

Μεταπολεμικά, οι καταστροφές που έχει υποστεί το κτιριακό απόθεμα της χώρας κατά τη διάρκεια του πολέμου αλλά και οι αυξημένες οικιστικές ανάγκες των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων αποτελούν τις κεντρικές αιτίες του ζητήματος της στέγασης. Όπως αναφέρει η Μαρία Μαντουβάλου, στο τέλος της δεκαετίας του 1940, το έλλειμμα κατοικίας στα αστικά κέντρα είναι δραματικό, και η κατάσταση σε μεγάλα τμήματα της πρωτεύουσας χαρακτηρίζεται από επίσημες έρευνες ως γενικευμένη αθλιότητα.²

Η κοινωνική πολιτική για κατοικία στην Ελλάδα, μοιάζει να έχει περισσότερο τα χαρακτηριστικά ενός φαινομένου, το οποίο εμφανίζεται ανά περιόδους σε κρισιακές συνθήκες ως προς τη στέγαση και την οικονομία, παρά ως μια διαρκή κοινωνική πολιτική ενός προνοιακού κράτους. Αυτό συχνά μας φέρνει αντιμέτωπους με αποσπασματικές προσεγγίσεις της στεγαστικής πολιτικής, αδυνατώντας να παρατηρήσουμε τις μεταβολές της, συνέχειες και ασυνέχειες εντός της ως σύστημα. Η αντιπαροχή, η αυτοστέγαση, η αυθαίρετη δόμηση, η προσφυγική και λαϊκή κοινωνική κατοικία, οι ειδικοί πιστωτικοί οργανισμοί για στέγαση μέχρι και ο ενυπόθηκος δανεισμός των εμπορικών τραπεζών, αποτελούν μορφές στέγασης οι οποίες συχνά προσεγγίζονται ως ξεχωριστά πεδία, ενώ ξεχνάμε ότι εγγράφονται σε ένα κοινό πλαίσιο ρυθμιστικών και θεσμικών αποφάσεων του κεντρικού κράτους και των μηχανισμών του στα πλαίσια άσκησης της «δικής του στεγαστικής πολιτικής».

Σήμερα, τόσο μέσα από τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008, τους κατ' οίκον περιορισμούς για την αντιμετώπιση του ιού SARS-CoV-2, την άρση της προστασίας της πρώτης κατοικίας για τις οφειλές των στεγαστικών δανείων, την αύξηση του πληθωρισμού αλλά, και την έντονη τουριστικοποίηση των αστικών κέντρων, η κατοικία τίθεται ξανά κεντρικά. Καθώς η στέγαση μετατρέπεται σε προνόμιο, το «νέο» μοντέλο «στεγαστικής πολιτικής» που ανακοινώνεται είναι το πρόγραμμα «Σπίτι μου: Πρόγραμμα Στέγασης Νέων 2023» που αφορά την σύμπραξη ιδιωτικού και δημοσίου για την από κοινού δανειοδότηση κατοικίας, από τις εμπορικές τράπεζες και τους πιστωτικούς οργανισμούς της Δημόσιας Υπηρεσίας Απασχόλησης.

Προσπαθώντας να τοποθετήσουμε τη συγκεκριμένη πολιτική στο συγκεκριμένο της, οφείλουμε να αναζητήσουμε τις απαρχές του μοντέλου του ενυπόθηκου δανεισμού, και συ-

2 Στοιχεία έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε 60.000 κατοικίες της πρωτεύουσας δημοσιεύονται στην εισηγητική έκθεση του σχεδίου νόμου «Περί κυρώσεως, τροποποιήσεως και συμπληρώσεως του AN 1667/51 Περί λαϊκής κατοικίας», Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 1965 σ. 4-5 Σχόλιο στο: Μαρία Μαντουβάλου, *Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα. Αφηγήσεις από την Ελλάδα της μεταπολεμικής ανάπτυξης*, Αθήνα: angelus novus 2023

γκεκριμένα εκείνο το κομμάτι που αφορά τον στεγαστικό δανεισμό από τις εμπορικές τράπεζες. Ποια περίοδο και πως, εγγράφεται η συγκεκριμένη πολιτική για κατοικία; Η «απελευθέρωση» του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες, ανακοινώνεται το 1985, μια περίοδο τομή για την ελληνική ιστορία, λίγα χρόνια μετά από την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η δεκαετία του 1980, ταυτίζεται με τη περίοδο διακυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, τις αναδιανεμητικές πολιτικές και τη μεγέθυνση, νέες κοινωνικότητες και κουλτούρες διασκέδασης, τη κοινωνική συνοχή αλλά και την μετάβαση προς μία μαζική-ατομιστική κοινωνία. Όπως αναφέρουν ο Βασίλης Βαμβακάς και ο Παναγής Παναγιωτόπουλος στην εισαγωγή του βιβλίου *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, «η άνοδος του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, παρότι αναπαρήγαγε τον κρατισμό σε οικονομία και πολιτική, ενίσχυσε την ιδεολογική πόλωση και κατάφερε να διαμορφώσει – μέσα ακριβώς από τη λαϊκιστική ενσωμάτωση των μαζών – ένα ευρύχωρο μεσοστρωματικό πλαίσιο».³

Πως μετασχηματίζεται το κομμάτι της στεγαστικής πολιτικής της χώρας τη δεδομένη περίοδο; Η χώρα μπορεί να μην παρουσιάζεται να διατρέχει μία στεγαστική κρισιμακή συνθήκη, τουλάχιστον όπως αυτή ορίστηκε μέσα από τα γεγονότα του μεσοπολέμου και του μεταπολέμου, ωστόσο οι μέθοδοι πρόσβασης σε στέγη μετασχηματίζονται μέσα από την είσοδο των εμπορικών τραπεζών στο κομμάτι του δανεισμού.

Παρά την πλούσια ερευνητική παραγωγή γύρω από τους οικονομικούς μετασχηματισμούς της περιόδου της Μεταπολίτευσης, απουσιάζει έντονα το κομμάτι της ανάλυσης των μεθόδων πρόσληψης και αναπαράστασης αυτών των μετασχηματισμών. Για τη μεσοπολεμική και μεταπολεμική περίοδο η ερευνητική παραγωγή έχει προσεγγίσει στο μεγαλύτερο μέρος της, τους κοινωνικούς και οικονομικούς μετασχηματισμούς που συνδέονται με τις μεθόδους πρόσβασης σε στέγη, τη λειτουργία της κατοικίας πέρα από τα όρια της στέγασης, ως εργαλείο αποκατάστασης και ενσωμάτωσης των προσφύγων σε ένα «ενιαίο εθνικό σύνολο», εγκατάστασης των αγροτικών πληθυσμών στον αστικό χώρο καθώς και την λειτουργία της κατοικίας ως εργαλείο κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής ανόδου. Οι μετασχηματισμοί των μεθόδων πρόσβασης σε στέγη συνοδεύονται από μετασχηματισμούς των κοινωνικών ρόλων και ταυτοτήτων αλλά και των αναπαραστάσεων αυτών.

Τόσο το κομμάτι της αρθρογραφίας όσο και το κομμάτι της διαφημιστικής παραγωγής της περιόδου της Μεταπολίτευσης γύρω από τη στέγαση και τον ενυπόθηκο δανεισμό που θα εξεταστούν στα επόμενα κεφάλαια, έχουν σκοπό να «φωτίσουν» το πεδίο των μεταλλαγών στις αναπαραστάσεις της στέγασης και του αστικού χώρου γενικότερα. Μέσα από τις πολιτισμικές σπουδές και την ανάλυση λόγου και εικόνας θα προσπαθήσω να αναδείξω ότι οι μετασχηματισμοί στις μεθόδους στέγασης δεν αποτελούν μόνο ζήτημα θεσμικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων αλλά και μετασχηματισμών των ίδιων των δημόσιων λόγων και αναπαραστάσεων που αφορούν τη στέγαση. Στην πραγματικότητα ο τύπος και οι διαφημίσεις αποτελούν κεντρικό συστατικό στη διαμόρφωση διευρυμένων κοινωνικών αντιλήψεων και προτύπων ως προς τον αστικό χώρο, τις μεθόδους στέγασης, ιδανικών κατοίκων κλπ. Η προσέγγιση των μεταλλαγών στις μεθόδους πρόσβασης στη στέγη μέσα από τις πολιτισμικές

σπουδές δεν είναι δεδομένη, αλλά αποτελεί τμήμα ευρύτερων μετασχηματισμών στις μεθόδους προσέγγισης των χωρικών ζητημάτων (εισαγωγή 2ου & 3ου Κεφαλαίου).

Παράλληλα, στην προσέγγιση των αναπαραστάσεων και των λόγων γύρω από το στεγαστικό δανεισμό, θα παραμείνουν εκτός σημαντικοί μετασχηματισμοί ως προς τη στέγαση και τον αστικό χώρο, όπως η λειτουργία του στεγαστικού δανεισμού ως εργαλείο αποκατάστασης σεισμόπληκτων περιοχών αλλά και οι μεταναστευτικές ροές τις περιόδου που μεταβάλλουν τα αστικά κέντρα και τους δημόσιους λόγους γύρω από αυτά. Παράγοντες που θεωρώ σημαντικούς για τους χωρικούς μετασχηματισμούς της περιόδου, αλλά απαιτούν μια άλλη μεθοδολογική και αναλυτική προσέγγιση εκτός του πλαισίου της συγκεκριμένης εργασίας.

| Μεθοδολογία

Στο πρώτο κεφάλαιο θα προσπαθήσω να εστιάσω στην προέλευση και τους μετασχηματισμούς των στεγαστικών πολιτικών μέσα στον 20ο αιώνα. Μέσα από βιβλιογραφικές πηγές θα προσπαθήσω να τοποθετήσω τη κοινωνική πολιτική για κατοικία στο συγκεκριμένο της, για να αναδείξω τους θεσμικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που την διέπουν. Εκκινώντας από το μεσοπόλεμο, τοποθετώντας την θεσμική και συμβολική της «άφιξη» ως ένα σύστημα της κεντρικής πολιτικής για την οργάνωση και διαχείριση της στέγασης, θα γίνει μια προσπάθεια να παρουσιαστούν οι πρώτες μορφές οργάνωσης της πρόσβασης σε στέγη από τους κρατικούς μηχανισμούς αλλά και ένα κομμάτι μεθόδων στέγασης όταν οι δεύτεροι απουσιάζουν. Ακολουθώντας μια γραμμική χρονολογική πορεία, θα προχωρήσω στην προσέγγιση των στεγαστικών πολιτικών τη μεταπολεμική περίοδο, ώστε να προσπαθήσω να αναδείξω πιθανούς μετασχηματισμούς τόσο στο κομμάτι της κοινωνικής πολιτικής για κατοικία, αλλά και των μορφών στέγασης έξω από αυτήν. Τη μεταπολεμική περίοδο, η ανοικοδόμηση και ο κατασκευαστικός κλάδος για κατοικία, ξεκινάμε να εγγράφονται σε μία ευρύτερη πολιτική ανάπτυξης και αναθέρμανσης της οικονομίας, πέραν του ζητήματος της πρόσβασης σε στέγη. Έπειτα προχωρώντας προς τη περίοδο της Μεταπολίτευσης θα προσπαθήσω να εξετάσω τους μετασχηματισμούς των μεθόδων πρόσβασης σε στέγη με την διεύρυνση του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αφού κάνω μια ανασκόπηση για αυτό που ονομάζεται «πολιτισμική στροφή» στις επιστήμες που αφορούν τη μελέτη του χώρου ή «χωρική στροφή» στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, θα προσπαθήσω να εξετάσω ένα κομμάτι από την αρθρογραφία της περιόδου 1980-2000. Όπως αναφέρει η Gillian Rose το 2001 στο βιβλίο της *Visual Methodologies*⁴ τις τελευταίες δεκαετίες οι τρόποι με τους οποίους πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες κατανοούν τη κοινωνική ζωή έχουν αλλάξει. Αυτή η μετατόπιση συχνά περιγράφεται ως «πολιτισμική στροφή». Ο «πολιτισμός» έχει γίνει ένα κρίσιμο μέσο, με το οποίο πολλοί κοινωνικοί επιστήμονες κατανοούν τις κοινωνικές διαδικασίες, τις κοινωνικές ταυτότητες και τις κοινωνικές αλλαγές και συγκρούσεις.⁵ Σύμφωνα με το Hall «ο πολιτισμός

3 Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο 2010

4 Gillian Rose, *Visual Methodologies*, Λονδίνο: Sage 2001

5 Στο ίδιο, σ. 5

δεν αποτελεί απλά ένα σύνολο πραγμάτων, όπως τα μυθιστορήματα και οι πίνακες ζωγραφικής ή τα τηλεοπτικά προγράμματα... αλλά μια διαδικασία, ένα σύνολο πρακτικών... μέσα από τις οποίες παράγεται και ανταλλάσσεται νόημα».⁶ Η παραγωγή νοήματος αποτελεί κεντρική έννοια στις πολιτισμικές σπουδές καθώς αναδεικνύει τη σημασία προσέγγισης των διαδικασιών μέσα από τις οποίες τα νοήματα κατασκευάζονται. Δύο από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις των διαδικασιών κατασκευής νοήματος είναι η σημειωτική (semiotics) μέσα από το έργο του Ferdinand de Saussure και του Roland Barthes, και η λογοθετική (discursive) μέσα από το έργο του Michel Foucault. Στόχος είναι μέσα από τα αναλυτικά εργαλεία των πολιτισμικών σπουδών, και συγκεκριμένα την ανάλυση λόγων και αναπαραστάσεων να προσεγγίσω το κομμάτι της παραγωγής νέων νοημάτων γύρω από τον αστικό χώρο στην αρχή της εξεταζόμενης περιόδου (1979-1981). Έπειτα μέσα από τα ίδια αναλυτικά εργαλεία να αναδειχθούν τα νοήματα με τα οποία εισάγεται στην ελληνική πραγματικότητα η «απελευθέρωση» του στεγαστικού δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες, και πως αυτά σταδιακά μετασχηματίζονται (1984-1999).

Θα εξετάσω δημοσιεύματα από την αρθρογραφία του καθημερινού αστικού τύπου από το ψηφιακό αρχείο του Δημοσιογραφικού Ομίλου Λαμπράκη, και κυρίως από την εφημερίδα Τα Νέα, και λιγότερο από την εφημερίδα Το Βήμα. Θα προσπαθήσω να τοποθετήσω τα δημοσιεύματα πέρα από μία γραμμική χρονολογική σειρά και σε μία θεματική, σε ότι αφορά κάποιους μετασχηματισμούς στις αναπαραστάσεις και τους λόγους που αναγνώρισα από την πρώτη εποπτεία του υλικού.

Στο τρίτο κεφάλαιο, θα προσπαθήσω να εξετάσω τις αναπαραστάσεις και τους λόγους γύρω από τις διαφημίσεις που αφορούν τον ενυπόθηκο δανεισμό. Οι διαφημίσεις που θα αναλυθούν αφορούν έντυπες διαφημίσεις στεγαστικών δανείων στον τύπο της περιόδου, καθημερινό και περιοδικό, συγκεκριμένα κυρίως των εφημερίδων Τα Νέα, Το Βήμα, και το περιοδικό Οικονομικός Ταχυδρόμος, αλλά και τηλεοπτικά σποτ.⁷ Η ανάλυση του υλικού θα αφορά όλη την εξεταζόμενη περίοδο 1980-2010 χωρίς να γίνει κάποια περιοδική κατηγοριοποίηση. Στόχος είναι να αναδειχθούν και να σχολιασθούν τα κεντρικά θεματικά μοτίβα των διαφημίσεων γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό. Τα θεματικά μοτίβα μοιάζουν να παραμένουν σταθερά μέχρι και σήμερα, και αφορούν τόσο τις διαφημίσεις των εμπορικών τραπεζών όσο και τις διαφημίσεις των ειδικών πιστωτικών οργανισμών. Επομένως για μεγαλύτερη ποικιλία αυτού του κεφαλαίου θα δεχθούμε ότι αυτοί οι φορείς, αν και δομικά διαφορετικοί, κινούνται σε μία κοινή ή παράλληλη πορεία ως προς το κομμάτι της διαφήμισης.

Η συγκεκριμένη «παραδοχή» είναι απαραίτητη επειδή παρατηρείται μία άνιση κατανομή του διαφημιστικού υλικού, δηλαδή την δεκαετία του 1980 η διαφήμιση γύρω από τον στεγαστικό δανεισμό είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και αφορά κυρίως τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, ενώ από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και ειδικότερα από τα μέσα, και μετά το γύρισμα του αιώνα, οι διαφημίσεις των εμπορικών τραπεζών αυξάνονται, με αποκορύφωμα τα τηλεοπτικά σποτ της δεκαετία 2000-2010.

6 Stuart Hall, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, Λονδίνο: Sage 1997

7 Η ανάλυση των έντυπων διαφημίσεων με τα τηλεοπτικά σποτ διαφοροποιείται εξαιτίας της διαφορετικής δομής των δύο τύπων διαφήμισης, ωστόσο, επειδή η εστίαση γίνεται στις διαφημίσεις κοινού προϊόντος θα εφαρμοστούν παρόμοιες μέθοδοι ανάλυσης του υλικού.

| 1. Η στεγαστική πολιτική στην Ελλάδα: Όψεις μια απουσίας

1.1 Η προέλευση της κοινωνικής πολιτικής κατοικίας κατά το Μεσοπόλεμο

Η στέγαση ως ένα πεδίο οργάνωσης και διαχείρισης της κατοικίας κεντρικά εμφανίζεται για πρώτη φορά το μεσοπόλεμο. Η έκταση και η ένταση με τις οποίες θα τεθεί το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων από τη Μικρά Ασία προσανατολίζει το ενδιαφέρον γύρω από το πρόβλημα της κατοικίας.⁸

Το κράτος αντιλαμβάνεται ότι η στέγαση των θυμάτων είναι ένα από τα πιο επείγοντα ζητήματα. Μία από τις πρώτες πρακτικές διαχείρισης της στέγασης των προσφύγων ήταν οι επιτάξεις ακινήτων. Οι πρώτες επιτάξεις νομιμοποιήθηκαν εκ των υστέρων με το Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων» και με το Νομοθετικό Διάταγμα «περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων».⁹ Τα διατάγματα επέτρεπαν την επίταξη είτε ιδιωτικών είτε δημόσιων ακινήτων δίνοντας τη δυνατότητα στέγασης των προσφύγων σε εκκλησίες, αποθήκες, σχολεία, θέατρα ακόμη και σε ιδιόκτητα αγροκτήματα και οικίες. Η επίταξη των ιδιωτικών ακινήτων πλήττει κυρίως την εύπορη και μεσαία αστική τάξη, καθώς παραβιάζεται η ιδιωτικότητα του νοικοκυριού τους. Ωστόσο ο νόμος αποδείχτηκε επεικής καθώς δεν έθιγε την ουσιαστική εσωτερική δομή της ιδιοκτησίας τους. Μπορεί η συγκατοίκηση ντόπιων και προσφύγων να δημιούργησε προβλήματα και να όξυνε υφιστάμενες διαφορές ωστόσο το καθεστώς της ιδιοκτησίας δεν αμφισβητήθηκε καθόλου, καθώς θιγόταν μόνο η χρήση του ακινήτου και κατείχε έναν προσωρινό χαρακτήρα. Αυτός ήταν και ένας από τους λόγους της ανεπάρκειας αυτού του μέτρου.¹⁰

Το μέτρο της επίταξης αν και ανεπαρκές λειτούργησε, προσωρινά, για μια μικρή μερίδα προσφύγων. Ωστόσο γρήγορα γίνεται αντιληπτό ότι το ζήτημα της στέγασης των προσφύγων δεν μπορεί να επιλυθεί με βραχυχρόνιες πρακτικές. Έτσι στις 3 Νοεμβρίου 1922 ιδρύεται ένας ξεχωριστός οργανισμός με μορφή νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ). Η σύσταση του ΤΠΠ αποτελεί το πρώτο φορέα στην ιστορία του ελληνικού κράτους που ασκεί στεγαστική πολιτική μέσα από τη λογική της παραγωγής και παροχής νέας κατοικίας. Το Ταμείο ξεκίνησε την οικοδόμηση νέων συνοικισμών στην περιφέρεια της Αθήνας και του Πειραιά. Οι περισσότεροι συνοικισμοί και οι κατοικίες που παρήγαγε θα μπορούμε να πούμε ότι είχαν τη μορφή παραπηγμάτων καθώς στο πρόγραμμα δεν περιλαμβανόταν καμία εργασία υποδομής. Τα έργα που αναλαμβάνει ξεκινούν από την επιφάνεια του εδάφους και σταματούν στη στέγη των οικημάτων, απουσιάζοντας πολλές φορές ο ηλεκτρισμός και η ύδρευση. Το Ταμείο υπήρξε ο φορέας που έβαλε τα θεμέλια για τη δημιουργία του τομέα της κοινωνικής κατοικίας, όμως αποτέλεσε τελικά ένα ανεπαρκές υπόβαθρο για τη

παραπέρα εξέλιξη του ζητήματος.¹¹

Οι πρακτικές που ακολούθησε το Ταμείο, σε αντίθεση με τις επιτάξεις ακινήτων, μετεωρίζονται ανάμεσα σε βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες πολιτικές. Εξάλλου στο πρώτο άρθρο του ιδρυτικού νομοθετικού διατάγματος του Ταμείου αναφέρεται ως στόχος «η περίθαλψη και εγκατάσταση των προσφύγων». Η περίθαλψη λειτουργεί πάντα προσωρινά, για την κάλυψη εκτάκτων αναγκών και τελειώνει μέχρι να καλυφθούν, αντίθετα με την έννοια της εγκατάστασης που κατέχει ένα χαρακτήρα μονιμότητας και σταθερότητας. Η στέγαση όμως των προσφύγων στις περιφέρειες των πόλεων ή ακόμη και μέσα στις πόλεις, δεν αποτελεί από μόνη της αποκατάσταση καθώς δεν εγγυάται περαιτέρω εξασφάλιση.¹²

Μέσα στο 1925 το ΤΠΠ καταργείται και πριν ακόμη την κατάργηση του έχει συσταθεί ένας νέος οργανισμός, η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ). Η Επιτροπή είχε ως βασική αποστολή την «αποκατάσταση» των προσφύγων, δηλαδή τόσο την εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη ή την ύπαιθρο αλλά και να τους παρέχει μια παραγωγική απασχόληση, αγροτική ή άλλη.¹³

Έτσι, επόμενο ήταν να γίνει διάκριση των προσφύγων από την Επιτροπή σε αστούς και αγρότες, η οποία διάκριση βασίστηκε και στην εικόνα της άλλοτε κοινωνικής δομής τους, είτε αυτό έγινε με ακρίβεια είτε όχι. Οι πρόσφυγες μετατοπίστηκαν ως ομογενή σύνολα από τις ιδιαίτερες πατρίδες είτε στην ύπαιθρο είτε στη πόλη. Η Επιτροπή ενσωμάτωσε τις προηγούμενες περιοχές εγκατάστασης του Ταμείου στα περίχωρα της Αθήνας, τη Καισαριανή, το Βύρωνα, τη Ν. Ιωνία και τη Κοκκινιά, και είχε ως στόχο τόσο τη κατασκευή νέων μόνιμων κατοικιών όσο και την επισκευή και αποπεράτωση των καταλυμάτων του Ταμείου. Σε ότι αφορούσε την εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο υπήρξε η δυνατότητα εξασφάλισης αγροτικής απασχόλησης, κάτι το οποίο ωστόσο δεν ήταν δεδομένο για την εγκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις. Έτσι η Επιτροπή περιορίστηκε στη παροχή μόνιμης κατοικίας σε ότι αφορούσε την αστική αποκατάσταση. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μετατρέπεται η κατοικία στη μοναδική ελπίδα επάνω στην οποία βασίζεται η κοινωνική ένταξη των προσφύγων.¹⁴

Το Ταμείο μέχρι και το τέλος της δραστηριότητας του ολοκλήρωσε 4.000 οικήματα¹⁵, ενώ η Επιτροπή μέχρι και τη διάλυση της το 1930 κατασκεύασε για την αστική αποκατάσταση 125 συνοικισμούς με 27.456 κατοικίες ενώ για την αγροτική αποκατάσταση κατασκευάστηκαν 52.561 κατοικίες.¹⁶

Παρά τις παραπάνω κρατικές παρεμβάσεις για τη στέγαση των προσφύγων, οι στεγαστικές ανάγκες ήταν τέτοιες, που ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων τελικά αυτοστεγάστηκε. Η αυτοστέγαση αφορούσε από την μία εκείνους που είχαν την οικονομική δυνατότητα

11 Στο ίδιο, σ. 132-141

12 Ορφέας Πρωτοψάλτης, *Το κράτος, οι Μικρασιάτες και το ζήτημα της κατοικίας: Στεγαστικές πολιτικές και προσφυγικές στρατηγικές επιβίωσης, 1922-1932*, διπλ. εργασία, ΕΚΠΑ: ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης

13 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί...*, ο.π. σ. 156

14 Στο ίδιο, σ. 170-172, 180-181, 190

15 Στο ίδιο, σ. 136

16 Ιωάννης Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία, κοινωνικές, τεχνικές και οικονομικές απόψεις - η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα: Π.Α. Διαλησμά 1944

8 Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο Χρήστος Χατζιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ.Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2003

9 Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», *ΦΕΚ Α' 237*, 17.11.1922· Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιούμενων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», *ΦΕΚ Α' 243*, 23.11.1922

10 Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα: Επικαιρότητα 1984

να εγκατασταθούν ακόμα και μέσα στο κεντρικό αστικό ιστό, και από την άλλη όλους εκείνους που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα, έτσι εγκαταστάθηκαν γύρω και μέσα στους περιφερειακούς προσφυγικούς οικισμούς, σε πρόχειρες αυτοσχέδιες κατασκευές. Το σημαντικό είναι ότι όλες οι μορφές στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων είχαν ένα κοινό χαρακτηριστικό, την πρόσβαση σε ιδιόκτητη κατοικία προκειμένου να αποφευχθούν οι κοινωνικές εκρήξεις που επιφύλασσαν οι ανισότητες, η ανεργία, η φτώχεια και ο αποκλεισμός.¹⁷

Έτσι παρά τον αδιαμφισβήτητο ρόλο του κράτους στη στέγαση των προσφύγων, η στεγαστική πολιτική που διαμορφώθηκε για πρώτη φορά στη χώρα περιορίζεται σε αυτόν ακριβώς το ρόλο, στη παροχή προσφυγικών κατοικιών και στην οργάνωση ευνοϊκών συνθηκών πρόσβασης σε ιδιοκατοίκηση (αστική και λαϊκή), παρά σε έναν ευρύτερο ρόλο κοινωνικής πολιτικής για κατοικία. Ακόμα και οι κατοικίες που έδιναν οι ειδικοί οργανισμοί στους πρόσφυγες είτε αγοράζονταν από τους πρόσφυγες είτε ενοικιάζονταν με σκοπό τη σταδιακή αποπληρωμή τους και μελλοντική ιδιοκτησία τους.

Ωστόσο, το πιεστικό αίτημα για κατοικία δεν περιορίζεται μόνο μεταξύ των προσφύγων. Το 1923, το Νομοθετικό Διάταγμα «περί ανεγέρσεως ευθυνών οικιών»¹⁸ επιχειρεί μια ουσιαστική παρέμβαση των λιγότερο ευνοημένων ομάδων όπως ανάπηροι πολέμου, υπάλληλοι και συνταξιούχοι, εργάτες κ.α.. Μια ειδικά θεσμοθετημένη επιτροπή αναλαμβάνει να τους διευκολύνει στην επιλογή των κατάλληλων τόπων κατοικίας και τη διαπραγμάτευση με κατασκευαστικές εταιρείες, παρέχοντας φορολογικά και δανειοδοτικά κίνητρα. Παράλληλα ο νόμος δεν διαφοροποιούσε τις παροχές ανάλογα με τα εισοδηματικά κριτήρια αλλά επέλεγε τους δικαιούχους σύμφωνα με τη φερεγγυότητα τους ως προς την αποπληρωμή των δανείων, μια αντιμετώπιση που ευνοούσε τις πιο εύπορες ομάδες.¹⁹

Η κατοικία λοιπόν, και συγκεκριμένα η ιδιοκατοίκηση κατά κάποιο τρόπο μυθοποιείται και μετατρέπεται σε ένα εργαλείο αποκατάστασης και κοινωνικής ένταξης τόσο προσφύγων όσο και ντόπιων της περιόδου. Διαδικασίες μέσα από τις οποίες εγγράφεται για πρώτη φορά η ταυτόχρονη παρουσία και απουσία του κράτους από το κομμάτι της στέγασης. Η παρουσία του κράτους εγγράφεται στην παρέμβαση και οργάνωση του κράτους στις διαδικασίες πρόσβασης σε στέγη. Ταυτόχρονα η απουσία του γίνεται αντιληπτή από την έλλειψη του ουσιαστικού κοινωνικού και προνοιακού χαρακτήρα αυτών των παρεμβάσεων. Χαρακτηριστικά τα οποία συνοδεύουν την στεγαστική πολιτική της χώρας και μεταπολεμικά όπως θα δούμε αμέσως μετά.

17 Δημήτρης Μπαλαμπανίδης, Κυριάκος Σούμπασης, «Η εγκατάσταση των “ανταλλάξιμων” προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Ανάμεσα σε κρατικές χωροθετικές πολιτικές και καθημερινές στρατηγικές αντίστασης και επιβίωσης», στο Έφη Αβδελά, Ραϋμόνδος Αλβανός, Δημήτρης Κουσουρή, Μενέλαος Χαραλαμπίδης (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2017, σ. 35-61· Έλσα Κοντογιώργη, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, τ.7 Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σ.101-118

18 Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί ανεγέρσεως ευθυνών οικιών», *ΦΕΚ Α*’/132, 19.5.1923

19 Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, στο ίδιο σ. 78

1.2 Ο «κοινωνικός» χαρακτήρας της μεταπολεμικής στεγαστικής πολιτικής

Σύγχρονες τάσεις της εγχώριας έρευνας επιχειρούν να τοποθετήσουν την εξέταση των στεγαστικών πρακτικών της Ελλάδας, σε ένα διεθνικό πεδίο ξεφεύγοντας από τις αφηγήσεις περί ιδιάζουσας περίπτωσης. Ένα από τα πιο κυρίαρχα αφηγήματα είναι εκείνο που αφορά την «ελληνικότητα» των στεγαστικών πρακτικών μεταπολεμικά. Ακόμη και σήμερα, θα διαβάσουμε ή θα ακούσουμε για το πως οι έλληνες δημιούργησαν μεταπολεμικά ένα «δικό τους» σύστημα χρηματοδότησης στέγης έξω από τις κοινωνικές πολιτικές για κατοικία ή τη παρέμβαση του κράτους.²⁰ Όπως αναφέρει η Κωνσταντίνα Κάλφα, «είτε ως το παράγωγο του εγκαθιδρυμένου θεσμού της οικογένειας και της ιδιαίτερης ελληνικής κουλτούρας (ή γενικότερα της κουλτούρας του «ευρωπαϊκού νότου, ή ακόμα πιο γενικά, της «μεσογειακής» κουλτούρας) που ευνοεί την αλληλοβοήθεια και την κοινωνική αλληλεγγύη, είτε αντίθετα ως η δυστυχής συνέπεια της ανεπάρκειας του μεταπολεμικού ελληνικού κράτους, η κυριαρχία της ιδιοκτησίας στέγης στη χώρα συνδέθηκε με ένα ευρύ φάσμα πρακτικών στέγασης σχεδόν αποκλειστικά με τις προσπάθειες και την ιδιωτική πρωτοβουλία των ιδιοκτητών».²¹

Ωστόσο οι εξελίξεις του στεγαστικού τομέα κατά τη μεταπολεμική περίοδο υπήρξαν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της αντιμετώπισης του στεγαστικού ζητήματος κεντρικά. Οι παράγοντες μέσα από τους οποίους δημιουργήθηκε το μεταπολεμικό στεγαστικό ζήτημα της χώρας επηρεάστηκε αφενός από τις καταστροφές που είχε υποστεί το κτιριακό απόθεμα κατά τη διάρκεια του πολέμου και αφετέρου από τις αυξημένες οικιστικές ανάγκες των αναπτυσσόμενων αστικών κέντρων, τη σειρά σεισμών που έπληξαν διάφορες περιοχές αλλά και την αύξηση του συνολικού πληθυσμού κατά τη πρώτη μεταπολεμική τριακονταετία.²²

Για την αντιμετώπιση της κρίσης υιοθετούνται από το κράτος, αμέσως μετά τον πόλεμο, μια σειρά μέτρα. Σημαντικότερα από αυτά είναι το «ενοικιοστάσιο», που αφορά τους παλιούς ενοικιαστές και ίσχυσε, αναπροσαρμοζόμενο, μέχρι τη δεκαετία του 1960, και το ΚΗ’ ψήφισμα «Περί παροχής διευκολύνσεων διά την υπό ιδιωτών ανοικοδόμησιν»²³, το οποίο απαλλάσσει από φόρους τα εισοδήματα που προέρχονται από ακίνητα που χτίστηκαν ή αγοράστηκαν μετά το 1945.²⁴ Η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ήταν ένα φαινόμενο που συναντάμε και στο μεσοπόλεμο, ωστόσο η εφαρμογή μιας σειράς οικονομικών κινήτρων, όπως εκτεταμένες φοροαπαλλαγές, απλούστευση των διαδικασιών έκδοσης οικοδομικών αδειών, απαλλαγή του

20 Feargus O’Sullivan, «Behind the Accidentally Resilient Design of Athens Apartments», *Bloomberg*, 15.07.2020· Θανάσης Σκόκος, «Η αντιπαροχή μας έφταιξε;», *Protagon*, 29.11.2011 (τελευταία επίσκεψη 07.10. 2023)· Τα τελευταία χρόνια μέσα από τη σύγχρονη ερευνητική παραγωγή έχει αρχίσει να ανατρέπεται το αφήγημα το οποίο συνδέει την ιδιοκατοίκηση με την «ελληνική» ταυτότητα, ωστόσο δεν παύει να διατηρείται σε ένα κομμάτι δημόσιων λόγων ακόμη και σήμερα.

21 Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα! Η αθέατη πλευρά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Futura 2019

22 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2009

23 Ψήφισμα ΚΗ’, «Περί παροχής διευκολύνσεων δια την υπό ιδιωτών ανοικοδόμησιν» *ΦΕΚ Α*’/184, 23.8.1947

24 Μαρία Μαντουβάλου, *Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα...*, ο.π. σ. 59

ενοικιοστασίου²⁵, έδωσε πραγματική ώθηση στη μεταπολεμική ιδιωτική ανοικοδόμηση πέραν της ιδιοκατοίκησης. Έδωσε τη δυνατότητα κατασκευής κατοικιών που ξεπερνούσαν την αξία χρήσης.

Παράλληλα τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ένα μέρος της ανοικοδόμησης των κτιριακών καταστροφών του πολέμου ήταν ενταγμένο στις δαπάνες της αμερικανικής βοήθειας. Πέρα από το κομμάτι που αφορούσε τις καταστροφές σε υποδομές και δημόσια έργα μέσω της αμερικανικής βοήθειας, υπήρξε και ένα κομμάτι ιδιαίτερα επιτακτικό, αυτό της στεγαστικής αποκατάστασης της υπαίθρου. Βασικό εργαλείο στεγαστικής πολιτικής στην ύπαιθρο, ήταν η υποστηριζόμενη αυτοστέγαση μέσω της Αμερικανικής Αποστολής Βοήθειας στην Ελλάδα (AMAG). Αυτό ερχόταν σε αντιδιαστολή με τη πολιτική που ακολουθήθηκε στη κεντρική και βόρεια Ευρώπη, ήδη από το μεσοπόλεμο, αλλά κυρίως μεταπολεμικά κατά την ανοικοδόμηση της, και η οποία υπήρξε επίσης η βασική οδός κοινωνικοποίησης του αγαθού της στέγης τόσο στις σοσιαλιστικές χώρες όσο και στις χώρες της Ευρωπαϊκής «Δύσης», τη παροχή δηλαδή κεντρικά σχεδιασμένης και κεντρικά παραχθείσας κοινωνικής κατοικίας. Σε αντίθεση με τη κρατική κοινωνική κατοικία, η υποστηριζόμενη αυτοβοήθεια²⁶ στη στέγαση ήταν απολύτως συμβατή με τον αμερικανικό ανεπτυγμένο καπιταλισμό. Παρά το ότι, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα στάδια, η υποστηριζόμενη αυτοβοήθεια στη στέγαση χρειάστηκε τη κρατική παρεμβατικότητα για να λειτουργήσει, απέβλεπε τελικά στην επικράτηση της ατομικής ιδιοκτησίας για ένα ευρύ φάσμα πολιτών ανεξαρτήτως της οικονομικής του κατάστασης.²⁷

Η συγκεκριμένη πρακτική λειτουργούσε παρέχοντας στους ντόπιους χρήματα για υλικά και συχνά τεχνογνωσία ώστε να μπορέσουν να κατασκευάσουν ή να επισκευάσουν οι ίδιοι τα σπίτια τους. Η αυτοστέγαση είχε διπλή σημασία για τη μεταπολεμική εξέλιξη του στεγαστικού αλλά και του κατασκευαστικού κλάδου. Αφορούσε από τη μία την ιδιωτική φροντίδα για τη κατασκευή της κατοικίας από όλα τα μέλη της οικογένειας αλλά επίσης και τη προσφορά προσωπικής εργασία των μελών. Γεγονός που αποτελεί και μια πτυχή της διαδικασίας ανοικοδόμησης η οποία επηρέασε στη διαμόρφωση του μεταπολεμικού εργατικού δυναμικού στο χώρο των κατασκευών και των οικοδομών. Η τεχνογνωσία που αποκτούσαν οι κάτοικοι της

25 Βασικό χαρακτηριστικό του ενοικιοστασίου ήταν ότι αφορούσε μόνο τις κατοικίες που είχαν μισθωθεί πριν από τον Ιανουάριο του 1945. Επομένως τα ενοίκια των νέων κατοικιών δεν θίγονταν. Ενώ παρεμποδίστηκαν, μ' αυτό τον τρόπο, οι κερδοσκοπικές ανατιμήσεις στα παλιά μισθώματα, που θα ήταν αναπόφευκτες λόγω της ανισορροπίας προσφοράς και ζήτησης στην αγορά κατοικίας, το ενοικιοστάσιο (σε συνδυασμό με τη στενότητα στην αγορά) είχε αυξητικές επιδράσεις στα νέα μισθώματα. Η βραχυμεσοπρόθεσμη επίδρασή του στην προσφορά νέων κατοικιών υπήρξε, έτσι, ευνοϊκή, γιατί επέτρεπε στις νέες στεγαστικές επενδύσεις να επωφεληθούν από τη συγκυρία και να επιτύχουν υψηλές αποδόσεις. Επιπλέον, επιταχύνθηκε και η ανανέωση του υπάρχοντος στεγαστικού αποθέματος: η καθήλωση των παλαιών ενοικιών λειτούργησε ως κίνητρο για την κατεδάφιση των παλαιών κτισμάτων και την ανέγερση νέων, με ελεύθερο μίσθωμα, κατοικιών. Σχόλιο στο: Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις, πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 64, 1987, σ. 56-129 (113)

26 Aided self-help μετάφραση από Κωνσταντίνα Κάλφα: μια μορφή στεγαστικής πρόνοιας που κατά βάση υποστήριζε την αξιοποίηση του μη παραγωγικού χρόνου των τοπικών πληθυσμών για την ανέγερση νέων κατοικιών, η υποστηριζόμενη αυτοβοήθεια έμελλε να γίνει η κύρια πολιτική στεγαστικής βοήθειας σε ολόκληρο τον «αναπτυσσόμενο» κόσμο ιδιαίτερα στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, τη Νότιο Αφρική και την Ινδία. στο: Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα!*, ο.π., σ. 15

27 Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα!*, ο.π., σ. 15

υπαίθρου μέσα από την αυτοστέγαση τους, έγινε η υποδομή για την κατεύθυνση πολλών από αυτών προς τα οικοδομικά επαγγέλματα και την μετακίνηση στα αστικά κέντρα για την εύρεση εργασίας στο κλάδο.²⁸

Κεντρικό πρόσωπο στην καθοδήγηση της Αμερικανικής Αποστολής υπήρξε ο Jacob Crane, ειδικός σε ζητήματα στέγασης παγκοσμίως, τότε υποδιοικητής της Υπηρεσίας Στέγασης και Οικιακών Οικονομικών των ΗΠΑ.²⁹ Ο Jacob Crane ήταν και εκείνος που είχε καλέσει η Κτηματική Τράπεζα για τη μελέτη του στεγαστικού προβλήματος στη χώρα, ο οποίος αναφέρει στην έκθεση του στα Τεχνικά Χρονικά το 1956 ότι «από το 1950 μέχρι σήμερα (1956) η ανοικοδόμηση της ιδιωτικής κατοικίας αποτέλεσε πραγματικό φαινόμενο». Στη μελέτη του αναφέρει την «ικανότητα» των Ελλήνων όπου με προσωπικά κεφάλαια και εργασία κατάφεραν να επισκευάσουν ή να χτίσουν τις κατοικίες τους ενώ παράλληλα συμβουλεύει τη συνέχιση αυτής της πρακτικής και μελλοντικά, καθώς το κράτος αδυνατεί να στηρίζει τη στεγαστική αποκατάσταση. Ενδιαφέρον έχει η άποψη ότι αναγνωρίζει ότι τα κεφάλαια των κατοίκων προέρχονται από τις προσωπικές αποταμιεύσεις χρόνων, και δεν θα μπορούσαν να διοχετευτούν κάπου αλλού πιο παραγωγικά πέραν της στέγασης. Για αυτό εξάλλου προτείνει, ότι θα μπορούσαν να αποδοθούν σε κάποιο ίδρυμα αποταμιεύσεων, με σκοπό να αποφέρουν τόκο ώσπου να χρησιμοποιηθούν για τη στέγαση τους και να μπορούν παράλληλα να δανεισθούν σε άλλους. Με αυτό το τρόπο αναφέρει «θα ήταν ευχερέστερη η διατήρηση της άνθησης της ιδιωτικής οικοδόμησης».³⁰

Παρά τη σχετικά αποσιωπημένη³¹ συνεισφορά της αμερικανικής βοήθειας στο ζήτημα της στέγασης, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι οι πρακτικές που προωθήθηκαν μέσα από αυτήν, η ιδιοκατοίκηση και η αυτοστέγαση, προοριζόταν να γίνουν η βάση των μελλοντικών πρακτικών στέγασης στα επόμενα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου. Η αμερικανική βοήθεια στη στέγαση λειτούργησε με έναν ηγεμονικό τρόπο, ως προς την εκτροπή της αναζήτησης διαφορετικών «λύσεων» στο ζήτημα της στέγασης. Μέσα από την ατομική προσπάθεια για απόκτηση ιδιωτικής κατοικίας, ο ελληνικός λαός διδάχτηκε κοινωνικές συμπεριφορές, μυήθηκε σε νέα ιδανικά. Η ιδιοκατοίκηση ανακηρύχθηκε σε κυρίαρχο εργαλείο μέσα από το οποίο μια ολόκληρη χώρα διαπραγματεύτηκε τη μετάβαση της στη νεωτερικότητα.³²

Όπως αναφέρει ο Σαρηγιάννης, η Αμερικανική Αποστολή ως μέθοδος παραγωγής κατοικίας υπήρξε ένα σημαντικό μέσο πρόσδεσης στο κοινωνικό σύστημα, στη συνέχεια αλλά και ταυτόχρονα του οποίου λειτούργησαν οι θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους, όπως η Έκ-

28 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 47-49

29 Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα!*, ο.π., σ. 14

30 Jacob Crane, «Εθνική στεγαστική πολιτική εν Ελλάδι», *Τεχνικά Χρονικά* 105-106, 15,05,1956, σ. 50-54 (51)

31 Ακόμη και ο ίδιος ο Crane στην έκθεση του στα *Τεχνικά Χρονικά* ενώ αναφέρει την συνεισφορά της εξωτερικής βοήθειας, υπογραμμίζει ότι «τα αποτελέσματα της ανοικοδόμησης στηρίζονται κυρίως στην «ικανότητα» των Ελλήνων να μπορούν να παρέχουν προσωπικά κεφάλαια και εργασία και να αλληλοβοηθούνται μέσα από τα οικογενειακά και φιλικά δίκτυα».

32 Κωνσταντίνα Κάλφα, *Αυτοστέγαση, τώρα!*, ο.π., σ. 92

θεση Βαρβαρέσου το 1952.³³ Η έκθεση σε ότι αφορά την οικοδομή την παρουσίαζε ως ένα δυναμικό τομέα στον οποίο όφειλαν να κατευθυνθούν οι επενδύσεις (έναντι ενός βιομηχανικού μοντέλου ανάπτυξης).³⁴ Όπως αναφέρει η Μαρία Μαντουβάλου, «στην έκθεση αυτή, ο Κ. Βαρβαρέσος αντιτίθεται στην ιδέα ότι “διά την οικονομική ανάπτυξιν των (πτωχότερων) χωρών απαιτείται απαραίτητως η εκβιομηχάνισις αυτών”». Προτείνει ως άξονα ανάπτυξης τη γεωργία και υπογραμμίζει την ανάγκη σύνταξης και εφαρμογής ενός σημαντικού και μακροχρόνιου προγράμματος κατασκευής κατοικιών, το οποίο θεωρεί «λογικόν συμπλήρωμα της γεωργικής και βιομηχανικής αναπτύξεως τη χώρας». Ως αναμενόμενες θετικές επιπτώσεις από την εφαρμογή του προγράμματος οικοδόμησης κατοικιών αναφέρονται: α) η δημιουργία πολλών θέσεων απασχόλησης, β) η δυνατότητα παραγωγής οικοδομικών υλικών στην Ελλάδα, που θα περιόριζε τις ανάγκες σε συνάλλαγμα, γ) αύξηση της απασχόλησης στη βιοτεχνία, δ) οι ευμενείς επιπτώσεις στις συνθήκες κατοίκησης του πληθυσμού και, επομένως στον αγώνα κατά του κομμουνισμού και ε) η αύξηση της αγοραστικής δύναμης σημαντικού τμήματος του πληθυσμού, που θα εξασφάλιζε κατανάλωση γεωργικών και βιομηχανικών προϊόντων.³⁵

Έτσι ακόμη και αν η αυτοστέγαση της υπαίθρου είναι τελείως διαφορετική από το κυρίαρχο σύστημα αστικής στέγασης της μεταπολεμικής περιόδου, η αντιπαροχή εμφανίζεται σε μια ιστορική και συμβολική συνέχεια. Η προώθηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στη κατασκευή, και όχι μόνο η προώθηση της ιδιοκατοίκησης γενικά, είχε σκοπό να λειτουργήσει ως στεγαστική πολιτική αλλά και ως οικονομική/αναπτυξιακή πολιτική, να παραχθεί δηλαδή μέσα από τα ιδιωτικά κεφάλαια ένα στεγαστικό απόθεμα ικανό να καλύψει το στεγαστικό ζήτημα της περιόδου, κινητοποιώντας παράλληλα την οικονομία. Η πολιτική αυτή για τη στέγαση, θεωρήθηκε από πολλούς απουσία πολιτικής, με την έννοια ότι χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως εργαλείο ελέγχου της ευρύτερης οικονομικής δραστηριότητας.³⁶ Ωστόσο οι πολιτικές αυτές οριοθετούσαν σε θεσμικό επίπεδο εκτεταμένες κοινωνικές πρακτικές με αντικείμενο τη κατοικία. Για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού οι πρακτικές αυτές ήταν η αντιπαροχή και η στέγαση γύρω από αυτήν (αγορά διαμερίσματος, ενοικίαση) και η αυθαίρετη δόμηση.³⁷

Η αντιπαροχή, ως σύστημα παραγωγής κατοικιών αποτελεί ένα πολυσυζητημένο φαινόμενο για την οικοδομική δραστηριότητα της χώρας. Η αντιπαροχή στηρίχθηκε στο θεσμικό πλαίσιο της οριζόντιας ιδιοκτησίας του 1929³⁸, έτσι ενσωμάτωνε διαδικασίες η οποίες είχαν ξεκινήσει από το μεσοπόλεμο και διατηρήθηκαν ή εξελίχθηκαν μεταπολεμικά, όπως τη μικροϊδιοκτησία, τη στενότητα κεφαλαίων, τη χαμηλή τεχνογνωσία, την αφθονία της ανειδίκευ-

33 Γιώργος Σαρηγιάννης, «Κατοικία και κοινωνικό σύστημα: Μύθοι και πραγματικότητα για την Ιδιοκτησία και την Ενσωμάτωση, και μερικά θέματα σχέσης χώρου, κοινωνικών σχέσεων και ταξικής συνείδησης», *Archetype*, 02.09.2020

34 Γιώργος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Αθήνα: Συμμετρία 2000

35 Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, «Η μεταπολεμική ελληνική πολεοδομία μεταξύ θεωρίας και συγκυρίας», στο Μαρία Μαντουβάλου, *Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα...*, ο.π. σ. 204-205

36 Θωμάς Μαλούτας, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2018

37 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 59-60

38 Νόμος 3741, «Περί της ιδιοκτησίας κατ'ορόφους», *ΦΕΚ Α' /4*, 9.1.1929

της εργασίας, το θεσμικό πλαίσιο, τις συνθήκες ανασφάλειας. Βασικό απαιτούμενο για την λειτουργία της αντιπαροχής ήταν επίσης και η εύρεση οικοδομήσιμης γης, χαρακτηριστικό το οποίο έθετε σε σημαντική θέση τους ιδιοκτήτες γης, καθώς η αντιπαροχή αφορούσε την ανταλλαγή οικοδομήσιμου οικοπέδου από τους ιδιοκτήτες με κάποιο διαμέρισμα για κατοικία από τους εργολάβους. Αυτή η σύμπραξη των δύο αυτών μελών δεν ήταν προδιαγεγραμμένη καθώς οι στόχοι και οι σκοποί τους δεν ταυτίζονταν απαραίτητα. Για τους ιδιοκτήτες γης η εμπλοκή τους στο σύστημα της αντιπαροχής δεν είχε «επενδυτικό» χαρακτήρα, δηλαδή δεν μεταφραζόταν σε χρηματική αξία, αλλά στόχευε στην δυνατότητα να αποκτήσουν κατοικία.³⁹ Υποστηρίζεται ότι μεταξύ 1945-1976 ένα 60% του συνολικού αριθμού κατοικιών κτίζονται με αντιπαροχή.⁴⁰

Η κυριαρχία της αντιπαροχής οφείλεται στο γεγονός ότι για τους οικοπεδούχους αποτελεί τον πιο άμεσο και γι' αυτό τον πιο ασφαλή τρόπο αντικατάστασης ενός περιουσιακού στοιχείου με κάποιο άλλο. Η έννοια της ασφάλειας συνδέεται με την μη διαμεσολάβηση του χρήματος και ειδικά μέσω δανεισμού. Αυτή η δυνατότητα δύο περιουσιακών στοιχείων (οικόπεδο-κατοικία/διαμέρισμα) να λειτουργούν ως υποκατάστατα βρίσκεται στο ότι και τα δύο λειτουργούν ως διασφάλιση αποταμιεύσεων. Βασικός στόχος των νοικοκυριών δεν ήταν η διασφάλιση μιας υψηλής επενδυτικής απόδοσης, αλλά η εξασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου εξασφάλισης διαχρονικά. Μια πρακτική τυπική για της αναπτυσσόμενες οικονομικά κοινωνίες κατάλοιπο της οικονομικής στενότητας, της στασιμότητας και της μελλοντικής αβεβαιότητας που χαρακτήριζαν της αγροτικές οικονομίες.⁴¹

Έτσι η κατοικία μέσω αντιπαροχής δεν αποτελεί μόνο μια πρακτική επίλυσης του στεγαστικού ζητήματος στις πόλεις, αλλά λειτουργεί ως εργαλείο μετάβασης από μία κοινωνική και πολιτισμική θέση σε μία άλλη για τα νοικοκυριά. Ένα φαινόμενο που χαρακτήριζε και τη στέγαση μέσω της αυθαίρετης δόμησης κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι ίδιοι λόγοι ήταν εκείνοι που ωθούσαν τα φτωχότερα νοικοκυριά στην αγορά φτηνότερων οικοπέδων στις εκτός σχεδίου περιοχές και στην οικοδόμηση εκεί αυθαίρετων κατοικιών.

Η αυθαίρετη δόμηση αφορούσε κατά βάση περιοχές στη περιφέρεια των αστικών κέντρων, όπως για παράδειγμα δυτικών και βορειοδυτικών περιοχών του λεκανοπεδίου Αττικής όπως τα Λιόσια, το Καματερό, Αχαρναί, Πέραμα κ.α.⁴² Η κατασκευή των κατοικιών γινόταν μέσα από τη προσωπική εργασία τόσο των μελών της οικογένειας όσο και φιλικών δικτύων. Οι κάτοικοι των περιοχών ήταν κατά βάση εσωτερικοί μετανάστες από την επαρχία, ενώ η επιλογή της περιοχής εγκατάστασης ακολουθούσε τις περιοχές προέλευσης. Για τις οικογένειες των εσωτερικών μεταναστών, η απόκτηση γης σημαίνει τη δυνατότητα εγκατάστασης στον αστικό χώρο, καθώς θεμελιώνει εκείνη την απαραίτητη συνθήκη για την επιβίωση τους στη

39 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 63-64

40 Μαρία Μαυρίδου, *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από την διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ 1987

41 Ηλίας Κατσίκας, «Το κοινωνικό περιεχόμενο της αντιπαροχής και οι οικονομικές του προεκτάσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 103, 2000, σ. 3-26 (15-16)

42 Γιώργος Σαρηγιάννης, «Τάσεις πολεοδομικής εξέλιξης Λεκανοπεδίου Αττικής», *Τεχνικά Χρονικά* 4 (1973), σ. 339-362 (346)

πόλη, την ιδιοκτησία ενός σπιτιού. Έτσι αγοράζοντας γη, αγοράζουν τη δυνατότητα αστικής εγκατάστασης και όχι ακίνητη περιουσία με την έννοια της επένδυσης. Παράλληλα η προσωπική εργασία των εσωτερικών μεταναστών στο κτίσιμο της κατοικίας τους προσέφερε τη δυνατότητα απόκτησης τεχνογνωσίας γύρω από τις κατασκευές, μια τεχνογνωσία η οποία τους έδινε τη δυνατότητα εργασίας στο κατασκευαστικό κλάδο.⁴³

Ωστόσο η κατοικία ήταν εκείνη η οποία λειτούργησε ως το βασικό στοιχείο ενσωμάτωσης στη κοινωνία της πόλης, καθώς προσέφερε μια ασφάλεια στους εσωτερικούς μετανάστες που δεν μπορούσε να προσφέρει η αγορά εργασίας στο τομέα των κατασκευών και των προσωπικών υπηρεσιών. Η απασχόληση στο μεγάλο φορντιστικό εργοστάσιο που λειτούργησε ως κινητήριος μοχλός στη μεγέθυνση της βιομηχανικής πόλης στη κεντρική Ευρώπη, και η οποία πλαισιωνόταν από τις απαραίτητες κοινωνικές παροχές ήταν ιδιαίτερα περιορισμένη στη χώρα. Αντίθετα, η ιδιόκτητη κατοικία προσέφερε την εγκατάσταση στο χώρο της πόλης δίνοντας έπειτα τη δυνατότητα «εκμετάλλευσης» των περιορισμένων ευκαιριών στην αγορά εργασίας. Έτσι η κοινωνική διάδοση της ιδιοκατοίκησης ήταν το βασικό εργαλείο τόσο για την πρακτική όσο και τη συμβολική ενσωμάτωση των νέων κατοίκων στη πόλη.⁴⁴

Η επιτακτικότητα επίλυσης του στεγαστικού ζητήματος μεταπολεμικά δεν αφορούσε μόνο την επισκευή των καταστροφών που είχαν προέλθει από τον πόλεμο αλλά και τις μεταβολές και τους μετασχηματισμούς στον εσωτερικό πληθυσμό, τη ραγδαία αστικοποίηση καθώς και τη πληθυσμιακή αύξηση της χώρας. Το σίγουρο είναι ότι σε όλες αυτές τις φάσεις η βασική οδός ήταν η ενίσχυση και η προώθηση της ιδιωτικής κατοικίας. Είτε εκείνη αφορούσε την επισκευή των αγροτικών κατοικιών μεταπολεμικά και την αυτοστεγάση, είτε την αγορά ενός αστικού διαμερίσματος. Ωστόσο γίνεται αντιληπτό ότι αυτές οι πρακτικές συνδέονται και εκπορεύονται με τη συνολική αντιμετώπιση της στέγασης μέσα από τη κεντρική πολιτική (αλλά και την ανοχή της στις πρακτικές π.χ. της αυθαίρετης δόμησης) και δεν αποτελούν ένα δεδομένο χαρακτηριστικό της «ελληνικής» ταυτότητας.

Είναι αλήθεια ότι η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στην ανοικοδόμηση του αστικού χώρου είχε σκοπό να λειτουργήσει ως στεγαστική πολιτική. Ωστόσο ακόμη και αν η Ελλάδα δεν είχε μακρύ παρελθόν κοινωνικής πολιτικής για κατοικία, λόγω της Μιακρασιατικής Καταστροφής είχε αποκτήσει μια σημαντική διοικητική υποδομή και εμπειρία στη παροχή κοινωνικής στέγης με τα προγράμματα προσφυγικής και λαϊκής κατοικίας του Υπουργείου Πρόνοιας. Τα προγράμματα συνεχίστηκαν σε μικρότερη έκταση και μεταπολεμικά με κύριο στόχο τις μεταστεγάσεις των παραπηγμάτων και κατεστραμμένων αγροτικών οικισμών. Ωστόσο, υπήρξε ένα θεσμικό και διοικητικό πλαίσιο γύρω από τη στέγαση, ειδικότερα μετά την ίδρυση του Οργανισμού Εργατικής Κατοικίας (ΟΕΚ) το 1954. Ήδη όμως από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960, τα επίσημα κείμενα πολιτικής και το περιρρέον ιδεολογικό κλίμα για τη κατοικία, εξέφραζαν αμφιβολίες κατά πόσο αυτό το «παραδοσιακό» και «συντεχνιακό»

σύστημα κοινωνικής στέγασης ταίριαζε με τα διεθνή πρότυπα και εξελίξεις στην Ευρώπη και στις ΗΠΑ, όπου η παραδοσιακή κοινωνική κατοικία για φτωχούς αντιμετώπιζε κριτικές, και όπου η τάση ήταν προς μια πολιτική κατοικίας με μεγαλύτερη έμφαση στις ελεύθερες επιλογές στην αγορά και στο ρόλο των στεγαστικών δανείων.⁴⁵

Μεταπολεμικά ιδρύθηκαν αρκετοί φορείς άσκησης στεγαστικής πολιτικής, όπως και προγράμματα στέγασης από ειδικά πιστωτικά ιδρύματα. Η Εθνική Κτηματική Τράπεζα (ΕΚΤΕ), η Εθνική Στεγαστική Τράπεζα (ΕΣΤΕ), η Αγροτική Τράπεζα (ΑΤΕ), το Ταχυδρομικό Ταμιευτήριο (ΤΤ) και το Ταμείο Παρακαταθηκών και Δανείων (ΤΠΔ), αποτελούν πιστωτικά ιδρύματα που αντλούν πόρους από τις καταθέσεις των δικαιούχων με σκοπό την άσκηση στεγαστικής πίστης. Παράλληλα ο ΟΕΚ, ο Αυτόνομος Οικοδομικός Οργανισμός Αξιοματικών (ΑΟΟΑ), η Δημόσια Επιχείρηση Πολεοδομίας και Στέγασης (ΔΕΠΟΣ) αποτελούν τους στεγαστικούς φορείς που αντλούν πόρους από τις εισφορές των δικαιούχων και των εργοδοτών τους αλλά και τον κρατικό προϋπολογισμό για την άσκηση στεγαστικής πολιτικής. Ωστόσο μεταπολεμικά, το κράτος περιορίστηκε κυρίως στην επιδότηση ομάδων που δεν είχαν ιδιαίτερη δυσκολία απόκτησης ιδιόκτητης στέγης, όπως δημόσιοι υπάλληλοι με άμεση ή έμμεση εξάρτηση ανεξάρτητα από τα εισοδήματά τους ως μισθωτοί, παράλληλα η χρηματοδότηση αυτή πραγματοποιήθηκε με ποσά και όρους ευνοϊκότερα από την αντίστοιχη πλειοψηφία των χαμηλόμισθων μισθωτών του ιδιωτικού τομέα.⁴⁶

Ωστόσο σύμφωνα με Κοτζαμάνη & Μαλούτα, η κρατική παρέμβαση στη χώρα μας δεν πήρε ποτέ ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις στο ζήτημα της εργατική-λαϊκής κατοικίας την μεταπολεμική περίοδο. Το ποσοστό των δημόσιων επενδύσεων στον τομέα «κατοικία», αφού ξεπέρασε το 30% την περίοδο 1948-1950 (προγράμματα Marshall), έπεσε στο 10% την επόμενη δεκαετία, στο 5% τα χρόνια 1959-1968, και η πτωτική αυτή τάση συνεχίζεται με 3% κατά τη τριετία 1969-1972, και 2% κατά τη τριετία 1973-1975, και 1.3% κατά τη πενταετία 1976-1981.⁴⁷

Για όλα τα κοινωνικά στρώματα, αλλά και για τους υπεύθυνους φορείς, κρατικούς υπαλλήλους ή τεχνικούς επιστήμονες, η ικανοποίηση των στεγαστικών αναγκών μεταφραζόταν σε απόκτηση ιδιόκτητης στέγης, όπως και κατά τη περίοδο του μεσοπολέμου. Μεταπολεμικά, η ιδιόκτητη στέγη στον αστικό χώρο οργανώθηκε κατά κανόνα μέσω της ιδιωτικής ανοικοδόμησης, η οποία σήμαινε κυρίως την αντιπαροχή, την αυτοστεγάση και την αυθαίρετη δόμηση. Η αντιπαροχή, η αυτοστεγάση και η αυθαίρετη δόμηση αποτέλεσαν, έτσι πρακτικές διαμέσου των οποίων τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα μπόρεσαν αφενός να εξασφαλίσουν κατοικία, αφετέρου να συμπληρώσουν τα οικογενειακά εισοδήματα. Η απόκτηση ιδιόκτητης στέγης ανταποκρινόταν κυρίως στην ικανοποίηση ενός αισθήματος οικογενειακής ασφάλειας, ενσωματώνοντας προϋπάρχοντες διαδικασίες(π.χ. προίκια), και εξασφαλίζοντας τη

45 Δημήτρης Εμμανουήλ, «Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα: διαστάσεις μιας απουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 120 (2006), σ. 3-35 (11)

46 Βύρων Κοτζαμάνης, Θωμάς Μαλούτας, «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας: οι παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα της στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56 (1985), σ. 129-154 (133-137)

47 Στο ίδιο, σ. 130

43 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 73-74

44 Θωμάς Μαλούτας, «Κοινωνική κινητικότητα και στεγαστικός διαχωρισμός στην Αθήνα: Μορφές διαχωρισμού σε συνθήκες περιορισμένης στεγαστικής κινητικότητας», στο Θωμάς Μαλούτας, Δημήτρης Εμμανουήλ, Έρση Ζακοπούλου, Ροζάνη Κουταντζόγλου, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21ου αιώνα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ 2009

μετάβαση μεγάλου μέρους του πληθυσμού σε μία «αστική» συνθήκη.⁴⁸

Παράλληλα δημιούργησε ένα προνομιακό χώρο – προστατευμένο από την είσοδο μεγάλων τραπεζών και κατασκευαστικών εταιρειών – όπου μπόρεσαν να αναπτύξουν ιδιωτική πρωτοβουλία πολύ ευρείες κοινωνικές ομάδες, όπως οι νέοι κάτοικοι των πόλεων, μικροϊδιοκτήτες γης, μικρο-εργολάβοι και πολυάριθμοι απασχολούμενοι.⁴⁹ Οι ευνοϊκοί όροι της αντιπαροχής, η αυτοστέγαση, οι κατ' εξαίρεση διατάξεις που αφορούσαν την δόμηση εκτός σχεδίου, όπως και η «επιείκεια»⁵⁰ στην αυθαίρετη δόμηση, λειτούργησαν ως μια μορφή στεγαστικής πολιτικής που διευκόλυναν την αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος της εποχής. Ενώ, όπως και το μεσοπόλεμο, η ιδιωτική κατοικία μυθοποιείται και μετατρέπεται πέρα από εργαλείο στεγαστικής αποκατάστασης και σε εργαλείο κοινωνικής ένταξης στον αστικό χώρο και κοινωνικής ανόδου γενικότερα.

1.3 Προς τη Δημοκρατία: Θεσμοί/ Μετασχηματισμοί/ Κρισιακές συνθήκες

Η κατοικία είναι εκείνη που αναδεικνύεται ως απαραίτητος μοχλός κοινωνικής ανόδου για ευρεία λαϊκά στρώματα κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Όπως αναφέρει ο Π. Παναγιωτόπουλος στις Περιπέτειες της μεσαίας τάξης⁵¹, «στο ασφαλές λιμάνι του διαμερίσματος, θα βρουν την ευκαιρία να αναπτύξουν τη βιογραφία τους τα παιδιά που γεννήθηκαν μετά το πόλεμο». Μέσα στη μεταπολεμική πόλη θα συναντηθούν κοινωνικές ομάδες που μέχρι πριν ήταν ασύνδετες μεταξύ τους. Άνθρωποι της αγροτικής επιβίωσης, κατεστραμμένοι πληθυσμοί της υπαίθρου, διωκόμενοι αριστεροί, προλετάριοι σε διαδικασία εξόδου από τη φτώχεια, μικροαστοί της επαρχιακής πόλης, φοιτητές που κινούνται από τη περιφέρεια προς το κέντρο, νέοι επαγγελματίες και στελέχη του παλιού μικροαστισμού, εθνοτοπικές ομάδες που συνωστίζονται στις μεγάλες πόλεις και πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που ήδη κατοικούν τα λαϊκά της προάστια, αγωνιστές της Αντίστασης που αποστρατεύθηκαν και λαϊκές δυνάμεις που παρέκκλιναν από τις δεσμεύσεις της εθνικοφροσύνης, θα ενώσουν τις φωνές τους στους φωταγωγούς, τα ασανσέρ, τις πλατείες και τα στενά πεζοδρόμια μιας νέας πόλης και μιας νέας αρχής.⁵²

Είναι αλήθεια ότι η ιδιοκατοίκηση έγινε προσβάσιμη σε διευρυμένες οικονομικές και κοινωνικές ομάδες και νοικοκυριά, ωστόσο η ανοικοδόμηση ήταν εκείνη που, ως βασική οικονομική τάση, έδωσε τη δυνατότητα να βρεθεί ένας ορίζοντας επαγγελματικών λύσεων για

ένα μεγάλο πλήθος εσωτερικών μεταναστών από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα. Η ευρύτερη ενίσχυση και μεταχείριση του κατασκευαστικού κλάδου κατοικίας πέρα από «στεγαστική πολιτική» αλλά και ως εργαλείο αναθέρμανσης της οικονομίας ήταν αδύνατον να συνεχίσει να λειτουργεί ως μοχλός κοινωνικής ανέλιξης εσαεί.

Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, χαρακτηριστικό των στεγαστικών πρακτικών κατά τη μεταπολεμική περίοδο ήταν ότι οι αναγκαίες χρηματικές εισροές εξασφαλίστηκαν από μια σειρά πηγών από τις οποίες σχεδόν απουσίαζε το πιστωτικό σύστημα. Σύμφωνα με τον Δημήτρη Οικονόμου, η νομισματική και πιστωτική πολιτική χρησιμοποιήθηκε στη μεταπολεμική Ελλάδα για την υποστήριξη συγκεκριμένων αναπτυξιακών επιλογών, με στόχο την εξασφάλιση χρηματοδότησης εκείνων των χρηματικών δραστηριοτήτων που θεωρούνταν «παραγωγικές» και την παρεμπόδιση του απευθείας δανεισμού ή της διαρροής τραπεζικών πιστώσεων προς τους θεωρούμενους «κερδοσκοπικούς» και «μη παραγωγικούς» τομείς. Όπως συμπληρώνει, η πιστοδότηση της κατοικίας, τόσο η τραπεζική, όσο και αυτή που διέρχεται από τους στεγαστικούς φορείς, υποτάχθηκε πλήρως στις προτεραιότητες αυτές.⁵³

Έτσι ήδη από τη δεκαετία του 1960 η οικοδόμηση για κατοικία είχε αρχίσει να αντιμετωπίζεται ως αντιπαραγωγικός κλάδος διοχέτευσης κεφαλαίων από το κράτος. Ωστόσο κεντρικό χαρακτηριστικό της σχέσης οικοδόμησης με τους υπόλοιπους τομείς της μεταπολεμικής οικονομίας είναι η έλλειψη ανταγωνιστικού χαρακτήρα. Αυτό ισχύει όχι μόνο για το εμπόριο και τον τουρισμό αλλά και για τη βιομηχανία. Η χρησιμοποίηση της οικοδόμησης ως καταλύτη της συνολικής συσσώρευσης παρέμεινε μια σταθερά κρατικής πολιτικής κατά τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες και κορυφώθηκε στη περίοδο της δικτατορίας.⁵⁴ Κατά τη περίοδο της δικτατορίας βασικό στοιχείο για όλη την Ελλάδα και ακόμη περισσότερο για την Αθήνα ήταν ο Αναγκαστικός Νόμος 395/68⁵⁵ (όροφος Παττακού), ο οποίος αύξησε τους συντελεστές δόμησης σε όλη τη χώρα περίπου κατά 30%.⁵⁶ Ο Α.Ν. 395/68 αυξάνοντας τους συντελεστές δόμησης οδήγησε στην πολυκατοικοποίηση των περιφερειακών συνοικιών, των προαστίων και πολλών επαρχιακών πόλεων. Επίσης σημαντικός ήταν και ο Αναγκαστικός Νόμος 410/1968⁵⁷, με τον οποίο νομιμοποιούνται τα αυθαίρετα που είχαν οικοδομηθεί μέχρι το 1968, με καταβολή εισφοράς, ενώ παράλληλα θεσπίζονται έλεγχοι και ευθύνες των μηχανικών που χτίζουν αυθαίρετα.⁵⁸

Όμως από τις αρχές της δεκαετίας του '70 αρχίζει σταδιακά να παρατηρείται απώλεια του δυναμισμού του κατασκευαστικού κλάδου για κατοικία. Το πρώτο σύμπτωμα υπήρξε η απότομη ύφεση του κλάδου το 1974. Οι ρυθμοί ανάπτυξης μπορεί να βελτιώθηκαν τη τριετία 1978-1980, όμως μετά από αυτή τη πρόσκαιρη ανάκαμψη ο κλάδος εισέρχεται από το 1980 σε μια κατάσταση επιδείνωσης και χρόνιας κρίσης. Οι επενδύσεις σε κατοικίες ακολουθούν κατακόρυφη πτώση: έχουν πέσει από 35,5 δισεκατομμύρια το 1979 σε 14,9 δισεκατομμύρια το

53 Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα...», ο.π. σ. 93

54 Στο ίδιο, σ. 81

55 Αναγκαστικός Νόμος 395, «Περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελεύθερας δομήσεως», ΦΕΚ Α' /95, 4.5.1968

56 Γιώργος Σαρηγιάννης, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, ο.π. σ. 211

57 Αναγκαστικός Νόμος 410, «Περί αυθαίρετων οικοδομικών κατασκευών», ΦΕΚ Α' /110, 16.5.1968

58 Ντίνα Βαΐου, Μαρία Μαντουβάλου, Μαρία Μαυρίδου, «Η μεταπολεμική ελληνική...», ο.π. σ. 211

48 Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 50-52

49 Δημήτρης Οικονόμου, «Σύστημα γης και κατοικίας στην μεταπολεμική Ελλάδα», στο (επιμ.) Θωμάς Μαλούτας, Δημήτρης Οικονόμου, *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας 1988, σ. 57-113, στο Θωμάς Μαλούτας, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας...*, ο.π. σ. 29

50 Η επιείκεια και η ανοχή που έδειχνε το κράτος προς τις αυθαίρετες κατασκευές δεν ήταν δεδομένες, ωστόσο μεταφραζόταν ως η ελάχιστη κρατική υποχρέωση για την επίλυση του στεγαστικού ζητήματος για τα φτωχότερα νοικοκυριά. Περισσότερα στο : Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα*, ο.π., σ. 68-70,74

51 Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Επίκεντρο 2021

52 Στο ίδιο, σ. 102

1985. Ανάλογη είναι η εξέλιξη του όγκου των νέων οικοδομών. Η μακρόχρονη παράταση της κρίσης δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ένα συγκυριακό ή κυκλικό φαινόμενο, αλλά αποτελεί απόρροια πολλαπλών μετασχηματισμών στην οικονομία αλλά και της ανατροπής των ευνοϊκών παραγόντων στους οποίους είχε θεμελιωθεί το μεταπολεμικό πρότυπο παραγωγής κατοικίας.⁵⁹

Το κόστος κατασκευής άρχισε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '70 να αυξάνεται. Η αύξηση αυτή αφορά τις ανοδικές τάσεις των περισσότερων από τους συντελεστές του, όπως τα εργατικά μεροκάματα, τιμές γης, τιμές οικοδομικών υλικών αλλά και τις εντεινόμενες πιέσεις για να ενσωματωθεί στο κόστος ένα τμήμα, τουλάχιστον, του μέχρι τότε δωρεάν κοινωνικού και φυσικού κεφαλαίου.⁶⁰ Η τάση μείωσης των συντελεστών δόμησης, η υποχρέωση κατασκευής χώρων στάθμευσης στις νέες οικοδομές, η προσπάθεια επιβολής εισφορών σε γη και σε χρήμα στις εκτάσεις που εντάσσονται στα σχέδια πόλεων δείχνουν ότι η δυνατότητα μεταφοράς στο μέλλον του κόστους της οικοδόμησης έχει φτάσει πλέον στα όρια της. Η υποχώρηση της ζήτησης επηρέασε σε πρώτη φάση την αγορά ιδιόκτητης κατοικίας, με τα μεσαία στρώματα να χάνουν σταδιακά τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτή. Ανάλογες αν και με χρονική υστέρηση ήταν και οι εξελίξεις στην αγορά κατοικίας για ενοικίαση. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι καταθέσεις με προθεσμία συναγωνίζονται πλέον τις επενδύσεις σε κατοικίες.⁶¹

1.4 Η Μεταπολίτευση: Η άφιξη του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες

Σε αυτό το περιβάλλον, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, την πρώτη πετρελαϊκή κρίση και τη διεθνή στροφή σε πολιτικές περιορισμού του κράτους πρόνοιας, δεν υπήρχαν ούτε οι διοικητικές, ούτε οι οικονομικές αλλά ούτε και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις για την επανεδραίωση κάποιας κοινωνικής πολιτικής κατοικίας. Μόνο τα χρόνια 1985-1988 έγιναν κάποιες διεργασίες σε υψηλό πολιτικό επίπεδο για την πολιτική κατοικίας με ένασμμα και αντικείμενο, κυρίως τη λεγόμενη κρίση στα ενοίκια.⁶² Σε αυτό το συγκυριακό πλαίσιο συστάθηκε το 1986 με πρωτοβουλία του Υπουργού Εθνικής Οικονομίας (Κ. Σημίτη) μια επιτροπή για τη πολιτική κατοικία η οποία λειτούργησε για περίπου ένα χρόνο, χωρίς κάποιον ουσιαστικό χαρακτήρα. Ωστόσο, αν και το 1988 εξαγγέλθηκαν μέτρα για επιδοτήσεις επιτοκίου στα δάνεια πρώτη κατοικία όπως και χρηματικές επιδοτήσεις ενοικίου (μέτρα Κουτσόγιωργα),

59 Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα...», ο.π. σ. 72-73

60 Η έκφραση αυτή αφορά μια σειρά καταστάσεων που ξεκινούν από φαινόμενα όπως η (παράνομη) δωρεάν αμμοληψία, η κατάληψη κοινόχρηστων χώρων από τα εργοτάξια και η μη πρόβλεψη χώρων στάθμευσης στα κτίρια και φτάνουν στη μη ενσωμάτωση στο κόστος (και στην τιμή πώλησης) των δαπανών της τεχνικής υποδομής και του κοινωνικού εξοπλισμού (ή στην μη κατασκευή τους...), στο ίδιο, σ. 65,

61 Στο ίδιο, σ. 73-74. Η σύγκριση της απόδοσης των ενοικίων σε σχέση με τις τραπεζικές καταθέσεις αναφέρεται και σε ένα άρθρο προς εξέταση του Γιώργος Δουατζής, «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις... μισές αποδοχές σας!», *Τα Νέα*, 24.01.1980, σ. 9. Οι ιδιοκτήτες ισχυρίζονται ότι δεν τους συμφέρει η ενοικίαση της ιδιοκτησίας τους, συγκρίνοντας τη χρηματική αξία του ακινήτου με την απόδοση που θα είχε ως τραπεζική κατάθεση.

62 Η κρίση στα ενοίκια όπως παρουσιάζεται μέσα από τον καθημερινό τύπο αφορά κυρίως την αδυναμία μεγάλου μέρους των ενοικιαστών να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στην κάλυψη των μισθωμάτων, όπως εκείνα διαμορφώνονται μετά από αυξήσεις. Η σχέση μισθώματος και εισοδήματος αλλάζει με δυσμενή αποτελέσματα για τους ενοικιαστές.

οι ενισχύσεις που αφορούσαν τους ενοικιαστές τελικά αποδείχθηκαν ιδιαίτερα βραχύβιες.⁶³

Η κοινωνική πολιτική κατοικίας μπορεί να απουσιάζει, τουλάχιστον ο προνοιακός και κοινωνικός της χαρακτήρας, ωστόσο η κρισιακή συνθήκη που αφορά τη στέγαση τόσο στο κομμάτι της αύξησης των ενοικίων όσο και στην πρόσβαση σε ιδιόκτητη κατοικία αλλά και η κρισιακή συνθήκη που αφορά τον κατασκευαστικό κλάδο είναι υπαρκτές κατά τη περίοδο της μεταπολίτευσης. Οι ιδεολογικές βάσεις έχουν τεθεί σε διεθνές επίπεδο στο κομμάτι της κατοικίας και η Ελλάδα δεν αποτελεί εξαίρεση, ειδικότερα μετά την πρώτη φάση εισόδου της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ) το 1981.

Όπως υπογραμμίζει ο Δημήτρης Εμμανουήλ, η ανάλυση των κρατικών πολιτικών την περίοδο του 1980, οφείλει να λάβει υπόψη της και την επιρροή των ιδεολογικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων της περιόδου. Την περίοδο των κυβερνήσεων του ΠΑΣΟΚ ενώ έγινε η προσπάθεια για μια αναδιανεμητική πολιτική και μεγέθυνση του δημόσιου φορέα, το κομμάτι της κρατική παρέμβασης στη στέγαση ήταν ιδιαίτερα περιορισμένο. Πέρα από τα μέτρα που αφορούσαν την αύξηση των στεγαστικών πιστώσεων από τους ειδικούς πιστοδοτικούς οργανισμούς, δεν έγινε κάποια προσπάθεια αναδιμόρφωσης της στεγαστικής πολιτικής ως προς τη δομή της. Δηλαδή ακολουθήθηκε το «μοντέλο» των προηγούμενων δεκαετιών που ενίσχυε την ιδιοκατοίκηση. Όπως χαρακτηριστικά συμπληρώνει ο Εμμανουήλ, «πολλές από τις πολιτικές του 1980 ήταν περισσότερο θέμα επίσημων ανακοινώσεων παρά αποτελεσματικών θεσμικών και οικονομικών μέτρων». Έτσι ενώ αυξήθηκε σημαντικά ο όγκος των στεγαστικών δανείων από τους ειδικούς οργανισμούς, δεν επιτεύχθηκε κάποια ουσιαστική – προνοιακού τύπου – παρέμβαση αναδιάρθρωσης του στεγαστικού συστήματος, πέρα από πολεοδομικού τύπου παρεμβάσεις.⁶⁴

Το 1985, ανακοινώνεται ότι θα δοθεί στις εμπορικές τράπεζες η δυνατότητα ελεύθερης παροχής ενυπόθηκων στεγαστικών δανείων, με ανώτατο όριο σχεδόν τρεις φορές πάνω από τα μέχρι πριν «παραδοσιακά» στεγαστικά δάνεια που προσέφεραν οι ειδικοί πιστωτικοί οργανισμοί.⁶⁵ Η σταδιακή απελευθέρωση του ενυπόθηκου δανεισμού μπορεί να μην προπαγανδίστηκε τόσο έντονα και κεντρικά ως στεγαστική πολιτική, ωστόσο εμφανίστηκε και λειτούργησε τη δεδομένη χρονική περίοδο, μέχρι και την κρίση του 2008, ως τέτοια αλλά και ως ένα σημαντικό εργαλείο αναθέρμανσης της οικοδομικής δραστηριότητας. Παράλληλα, συχνά το 1985 παρουσιάζεται ως μια επιπλέον τομή στη Μεταπολίτευση, όπου πλέον στη δεύτερη διακυβέρνηση το ΠΑΣΟΚ εγκαταλείπει οριστικά ορισμένες από τις στρατηγικές επιλογές του, ακυρώνοντας προηγούμενες πολιτικές διακηρύξεις.⁶⁶

Γιατί όμως μας αφορά αυτός ο μετασχηματισμός του τραπεζικού συστήματος; Πως μπορεί να μετασχηματίζει το κομμάτι της στέγασης και του κατασκευαστικού κλάδου κατοικίας; Πως μπορεί να επηρεάσει τις μεθόδους πρόσβασης σε στέγη και τι νέους κοινωνικούς

63 Δημήτρης Εμμανουήλ, «Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα...», ο.π., σ. 12-13

64 Dimitris Emmanuel, «Trends in housing markets and finance and housing systems in the 1980s: the case of Greece», *Urban Studies* 27 (1990), σ. 931-949

65 Δημήτρης, Οικονόμου, «Η αόρατη “επανάσταση” στα στεγαστικά δάνεια», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, 1985, τ. 36, σ. 31-32

66 Βασίλης Βαμβακάς, Παναγής Παναγιωτόπουλος, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80...*, ο.π. σ. xxxv. Αλέξης Φραγκιάδης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ος αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη 2007

ρόλους παράγει γύρω από την ανάπτυξη του αστικού χώρου;

Αρχικά, ο ενυπόθηκος δανεισμός δεν είναι κάτι που παρουσιάζεται για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1980. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε ήδη, μέχρι πριν αφορούσε ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς οι οποίοι παρείχαν στεγαστικά δάνεια σε συγκεκριμένους δικαιούχους μέσα από καταθέσεις, έχοντας διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στη χρηματαγορά και το στεγαστικό τομέα, δηλαδή δεν εμπλέκονταν τράπεζες επενδύσεων.⁶⁷ Παρά τις προβληματικές για το αν η μέχρι πριν πιστοδότηση στη στέγαση αποτελεί κομμάτι κοινωνικής πολιτικής κατοικίας ή όχι, είναι σίγουρο ότι λειτουργούσε με ευνοϊκότερους όρους ως προς τους δικαιούχους για στέγαση έναντι της απελευθέρωσης του στεγαστικού δανεισμού.

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά, η πρόσβαση στη κατοικία αρχίζει να συνδέεται όλο και περισσότερο με τους μηχανισμούς της ελεύθερης αγοράς. Σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, οι διαδικασίες πρόσβασης στη στέγη στηρίχτηκαν μεν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, ωστόσο αφορούσαν μικρά κεφάλαια, οικογενειακές αποταμιεύσεις και προσωπική εργασία. Σταδιακά οι τράπεζες, με τη παρουσία του κράτους και ορισμένων επιχειρηματικών ελίτ, αρχίζουν να εισέρχονται στην ελληνική αγορά, μετασχηματίζοντας μία μέχρι πριν ισχυρή ιδεολογική παράδοση στις μεθόδους πρόσβασης στη κατοικία που αφορούσε μικρότερης κλίμακας επενδύσεις.⁶⁸ Στις διαδικασίες παραγωγής και διάθεσης κατοικίας αρχίζουν να εμπλέκονται σημαντικά το μεγάλο κατασκευαστικό κεφάλαιο (τοπικής έως εθνικής εμβέλειας και, μάλιστα, εισηγμένο στο χρηματιστήριο), τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα, εταιρείες διαχείρισης ακίνητης περιουσίας και άλλοι ιδιωτικοί φορείς που συμπράττουν με το δημόσιο τομέα. Πολλοί ερευνητές κάνουν λόγο για ένα νέο πρότυπο αστικής ανάπτυξης, στο οποίο συμμετέχουν νέοι «παίχτες», μεγαλύτερης δυνατότητας κεφαλαιακής συσσώρευσης και με βασικό στόχο την κερδοσκοπία επί της γης και της οικοδομής.⁶⁹

Με τον τρόπο αυτό, από το '90 και μέχρι την οικονομική κρίση του 2008, οι διαδικασίες σταδιακής «εμπορευματοποίησης» και «χρηματιστικοποίησης» του τομέα της κατοικίας αποτελούν το πλαίσιο που γέννησε νέες χωροκοινωνικές αντιθέσεις, σχετικοποιώντας προηγούμενες διαπιστώσεις περί μειωμένων διαχωρισμών στην ελληνική πόλη. Πιο συγκεκριμένα, η ενεργοποίηση των τραπεζών στον τομέα της κατοικίας μείωσε τον κοινωνικά διάχυτο έλεγχο στη γη και στην οικοδομή, καθώς ο χρηματοπιστωτικός τομέας έλεγχε όλο και περισσότερο την κατανομή των πόρων για την αγορά στέγης. Επηρεάζοντας ανοδικά τις τιμές κατοικίας, έκανε την πρόσβαση στην ιδιόκτητη στέγη αδύνατη με βάση τις αποταμιεύσεις και την δανειοδότηση σχεδόν αναγκαστική λύση, αποκλείοντας έτσι ένα τμήμα δυνητικών αγοραστών

τους οποίους ώθησε στην ενοικίαση.⁷⁰ Επιπλέον, το τραπεζικό κεφάλαιο που επενδύθηκε στην εκμετάλλευση της γης μετέλλαξε τον τρόπο κατανομής της αστικής γαιοπροσόδου, εκτοπίζοντας συντελεστές της παραγωγής ή μετασχηματίζοντας τις στρατηγικές τους. Για παράδειγμα, οι μικροί εργολάβοι μέσω του διευρυμένου τραπεζικού δανεισμού είχαν πλέον τη δυνατότητα να αγοράζουν οικόπεδα για μελλοντική ανοικοδόμηση, υπερβαίνοντας συχνά την καθιερωμένη σχέση ανταλλαγής με τον οικοπεδούχο (αντιπαροχή) και ως εκ τούτου αυξάνοντας τα κέρδη τους. Γενικότερα, ο στεγαστικός δανεισμός ενίσχυσε προϋπάρχουσες τάσεις κυριαρχίας της αγοράς ως τρόπου απόκτησης κατοικίας και ως μηχανισμού χωροθέτησης των διαφόρων κοινωνικών ομάδων στον αστικό ιστό.⁷¹

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν, αλλά και αντικατοπτρίζονται, στα γεωγραφικά χαρακτηριστικά της αγοράς στεγαστικών δανείων. Ο τρόπος που κατανέμονται τα στεγαστικά δάνεια στο λεκανοπέδιο Αττικής δεν αποτελεί απλώς το αποτέλεσμα της συνάθροισης των επιλογών περιοχής κατοικίας, αλλά εγγράφει και τις πολιτικές διακρίσεων του χρηματοπιστωτικού συστήματος στις χορηγήσεις δανείων. Πρώτον, η συγκεντρωποιημένη δομή του ελληνικού τραπεζικού συστήματος – κυριαρχία τεσσάρων μεγάλων εμπορικών τραπεζών με έδρα στην Αττική – έχουν άμεση σχέση με την άνιση πρόσβαση στον στεγαστικό δανεισμό. Δεύτερον, οι συγκεντρωποιημένες διαδικασίες στη λήψη αποφάσεων έχουν, επίσης, ως αποτέλεσμα την πριμοδότηση ή τον αποκλεισμό συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, επαγγελματικών κατηγοριών, ακόμα και περιοχών ή ολόκληρων περιφερειών – για παράδειγμα, πριμοδότηση δημόσιων υπαλλήλων, ελλειμματική δανειοδότηση νοικοκυριών απασχολούμενων στον αγροτικού τομέα. Στη συνέχεια, οι ίδιοι οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες που χρησιμοποιούν οι τράπεζες «εσωτερικά» για την αξιολόγηση της πιστοληπτικής ικανότητας των δανειοληπτών προσφέρουν ένα πολύ γόνιμο πεδίο για την ανίχνευση των νέων γεωγραφικών που παράγονται. Τα εργαλεία αυτά κατηγοριοποιούν τους υποψήφιους δανειολήπτες και τις περιοχές σε διακριτές ομάδες ανάλογα με το δυνητικό κέρδος που μπορούν να προσφέρουν.⁷²

Επιπλέον, σε κεντρικό επίπεδο γίνεται το *creditscoring*, δηλαδή η διαδικασία βαθμολόγησης της πιστοληπτικής ικανότητας των υποψήφιων αγοραστών για την έγκριση ή την απόρριψη ενός δανείου μέσα από τη βαθμολόγηση του εισοδήματος, του φύλου, της εθνικότητας και της ηλικίας του υποψήφιου δανειολήπτη, αλλά έμμεσα και των περιοχών αγοραπωλησίας της νέας κατοικίας. Στην Αθήνα, μέσα από τα εργαλεία αυτά α) δόθηκαν δυσμενέστεροι όροι δανειοδότησης σε περιοχές χαμηλότερων στρωμάτων ή μεταναστευτικού πληθυσμού, συγκεκριμένα εκχωρήθηκαν χαμηλότερα δάνεια στα δυτικά ή σε κεντρικές περιοχές και β) εντοπίστηκαν διαδικασίες εκτοπισμού ή αποθάρρυνσης από την τραπεζική δανειοδότηση των «επισηφώνων» κοινωνικών ομάδων ή ακόμα και διαδικασίες απαξίωσης των κεντρικών περιοχών εκ μέρους των εκτιμητών ακινήτων, οι οποίοι προσδιόριζαν χαμηλές αγοραίες αξίες σε ακίνητα που βρίσκονταν σε κεντρικές περιοχές «γκέτο» με επακόλουθο την εκχώρηση χαμηλότερων

67 Δημήτρης Οικονόμου, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα...», ο.π., σ. 99

68 Eleni Patatouka, *Étude des mutations sociospatiales, système financier et marché immobilier en Grèce: tendances de financiarisation du système du logement à Athènes au cours des années 2000*, Δημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, 2017, Παρίσι: Université de Paris Denis Diderot-Paris

69 Δημήτρης Μπαλαμπανίδης, Έλενα Πατατούκα, Δήμητρα Σιατίτσα, «Το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα», *Γεωγραφίες* 22 (2013), σ. 31-43· Παύλος-Μαρίνος Δελλαδέτσιμας, «Η τρέχουσα δυναμική της ανάπτυξης της Αθήνας: Συμβατικό νέο πρότυπο και έργα υποδομής», *Γεωγραφίες* 7 (2004), σ. 48-64· Μαρία Μαντουβάλου και Ευαγγελία Μπαλλά, «Μεταλλαγές στο σύστημα γης και οικοδομής και διακυβεύματα του σχεδιασμού στην Ελλάδα σήμερα», στον τιμητικό τόμο για τον καθηγητή Αθ. Αραβαντινό, *Πόλη και χώρος από τον 20ο στον 21ο αιώνα*, Αθήνα: ΕΜΠ 2004, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ΣΕΠΟΧ, σ. 313-330

70 Dimitris Emmanuel, «Socio-economic inequalities and housing in Athens: impacts of the monetary revolution of the 1990s», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 113 (2004), σ. 121-143

71 Έλενα Πατατούκα, «Η πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία μέσω στεγαστικού δανεισμού...», ο.π.

72 Στο ίδιο

δανείων από τις τράπεζες.⁷³

Ο χρηματοπιστωτικός τομέας αναδεικνύεται την περίοδο αυτή σε σοβαρό «αστικό συντελεστή», που δημιουργεί συνέχειες και τομές στο «παραδοσιακό» σύστημα στέγασης. Παρά τη κυρίαρχη ρητορική ότι η στεγαστική πίστη έγινε προσιτή σε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού, φαίνεται, καταρχάς, να διαμορφώνεται ένα πλαίσιο πιο επισφαλούς πρόσβασης στην κατοικία σε σχέση με την κοινωνικά διάχυτη πρόσβαση στη στέγη που προσέφερε ασφάλεια κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Γίνεται αντιληπτό ότι η διασύνδεση της κατοικίας με το χρέος, περισσότερο αύξησε την κερδοσκοπία γύρω από τα ακίνητα, το ρίσκο και την πίεση για αποπληρωμή από πλευράς δανειοληπτών, παρά ενίσχυσε την πρόσβαση σε ιδιόκτητη κατοικία για χαμηλές εισοδηματικές ομάδες. Η διερεύνηση του στεγαστικού δανεισμού και των «κρυφών μηχανισμών» που τον χαρακτηρίζουν σκιαγραφεί νέες γεωγραφίες ανισοτήτων.

74

| 2. Αρθρογραφία: Όψεις της στέγασης κατά τη Μεταπολίτευση

73 Στο ίδιο

74 Στο ίδιο

Ο χώρος της πόλης πέρα από αποτέλεσμα πολιτικών διαδικασιών είναι και αποτέλεσμα πολιτισμικής όσμωσης· ιδεολογικές θέσεις και πολιτισμικές πρακτικές συνομιλούν και αναπροσαρμόζονται μέσα στην ιστορική συνθήκη στην οποία τελούνται. Η αποτύπωση των στεγαστικών πρακτικών στο χώρο της πόλης είναι αποτέλεσμα θεσμικών, πολιτικών και οικονομικών μεταβολών, πλεγμάτων εξουσίας, ιδιωτικής πρωτοβουλίας και πολιτισμικών νοημάτων. Διεργασίες δυναμικές και πολυσήμαντες στις οποίες τα υποκείμενα συμμετέχουν, αντιστέκονται, διαπραγματεύονται, ενσωματώνουν και συνειδητά ή ασυνειδητά συμβάλλουν στην αναπαραγωγή τους.

Γιατί όμως έχει σημασία η ανάλυση των αναπαραστάσεων ή η ανάλυση λόγων γύρω από τα ζητήματα του αστικού χώρου και της στέγασης; Τι είναι αυτό που μπορούν να μας προσφέρουν οι πολιτισμικές σπουδές γύρω από ζητήματα που αφορούν το χώρο, τη πόλη, τη κατοικία;

Ο Henri Lefebvre το 1974 στο βιβλίο *Η παραγωγή του χώρου* αναφέρει ότι ο (κοινωνικός) χώρος είναι προϊόν κοινωνικών σχέσεων.⁷⁵ Αυτή είναι μια διατύπωση του Lefebvre επάνω στην παραγωγή του χώρου που αγγίζει τόσο τις επιστήμες που μελετάνε το χώρο, όσο και τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες που μελετάνε ζητήματα μέσα από μια «χωρική σκοπιά». Αυτό που μας προσφέρει η ανάλυση αυτή επάνω στο χώρο, πέρα από το ότι ο χώρος αποτελεί ένα κοινωνικό παράγωγο, μία κοινωνική κατασκευή όπου κάθε ανάλυση και μελέτη της οφείλει να πλαισιώνεται μέσα από συγκεκριμένα ιστορικά συμφραζόμενα, είναι και ότι ο χώρος ως κοινωνική κατασκευή μετασχηματίζεται. Παράλληλα ο Lefebvre εισάγει την έννοια του υποκειμένου είτε σε ατομικό είτε σε συλλογικό επίπεδο, το οποίο συμμετέχει στην κοινωνική κατασκευή του χώρου. Ο ορισμός του χώρου ως κοινωνικό παράγωγο τον μετατρέπει από μία στατική θέση όπου τα φαινόμενα συμβαίνουν απλά επάνω του, σε τρόπο ανάλυσης της κοινωνίας.⁷⁶

Στο τέλος του βιβλίου *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας*⁷⁷ ο David Harvey το 1990 σχολιάζει την κρίση του ιστορικού υλισμού, ως μεθόδου ανάλυσης των ιστορικών μετασχηματισμών την περίοδο της μετανεωτερικότητας. Προσπαθώντας να αναδείξει την αναγκαιότητα συνομιλίας ανάμεσα στο μοντέρνο και στο μεταμοντέρνο τρόπο σκέψης και ανάλυσης, προτείνει μια δυναμική συσχέτιση μεταξύ τους. Καταγράφοντας τέσσερα από τα σημαντικότερα πεδία αυτής της συσχέτισης αναφέρει ότι ένα από αυτά οφείλει να «αναγνωρίσει ότι η παραγωγή εικόνων και λόγων είναι σημαντική δραστηριότητα που πρέπει να αναλύεται ως συστατικό στοιχείο της αναπαραγωγής και του μετασχηματισμού οποιασδήποτε συμβολικής τάξης πραγμάτων. Οι αισθητικές και πολιτισμικές πρακτικές έχουν σημασία και οι συνθήκες παραγωγής τους αξίζουν την πιο προσεκτική εξέταση».⁷⁸

Λίγο αργότερα, και με ανάλογη οπτική ο E. Soja στην ανακοίνωση του στο 6ο Σεμινάριο του Αιγαίου αναφέρεται «Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική

πολιτική»⁷⁹ και επισημαίνει την ανάγκη για μεγαλύτερη προσοχή από τις επιστήμες του χώρου στις πολιτισμικές σπουδές, τόσο για να εμπλουτιστούν οι σύγχρονες ερμηνείες άνισης ανάπτυξης, όσο και για να ενσωματωθούν στην ανάλυση ζητήματα φύλου, φυλής, εθνικότητας, σεξουαλικότητας και καθημερινής ζωής. Όπως αναφέρει στην ανακοίνωση του η «πολιτισμική στροφή» που γίνεται στη δεκαετία του 1990 από τις παραδοσιακές προσεγγίσεις που αφορούν την αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία είναι κάτι που έχει εκκινηθεί πολύ νωρίτερα μέσα από μια μακρά ιστορία συζητήσεων για το πολιτισμικό στοιχείο στην πολιτική οικονομία. Παράλληλα συμπληρώνει ότι «η κατανόηση των βιωμένων χώρων τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο απαιτεί μια πολλαπλότητα προσεγγίσεων όσον αφορά τη διαμόρφωση της γνώσης, ένα είδος “νομαδικής” πρακτικής που να παράγει λίγες μόνιμες δομές ή απαραβίαστες “σχολές” γνώσεις». Τέλος υποστηρίζει ότι «η πιο ενδιαφέρουσα και ανανεωτική ριζοσπαστική σκέψη γύρω από την έννοια του χώρου προέρχεται από περιοχές εκτός των παραδοσιακών επιστημών του χώρου, και ιδίως από τα πολλά επιστημονικά ρεύματα που συντελούν τις σύγχρονες κριτικές πολιτισμικές σπουδές».⁸⁰

Αντίστοιχα στις σύγχρονες προσεγγίσεις στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες θεωρείται ιδιαίτερα σημαντική μια «χωρική στροφή» με σκοπό μιας κριτικής κατανόησης των χωρικών και κοινωνικών μετασχηματισμών.⁸¹ Τόσο η «πολιτισμική στροφή» από τις επιστήμες που μελετούν το χώρο, όσο και η «χωρική στροφή» από τις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες έχουν ως βασικό στόχο να φωτίσουν όχι μόνο τους χωρικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς αλλά και τις ίδιες τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες παράγονται αυτοί οι μετασχηματισμοί.

Μία από τις κεντρικές έννοιες στις πολιτισμικές σπουδές είναι η έννοια της αναπαράστασης. Η αναπαράσταση σύμφωνα με τον Stuart Hall συνδέει το νόημα και τη γλώσσα με τον πολιτισμό. Η έννοια της αναπαράστασης αποτελεί ένα θεμελιώδες τμήμα της «κατασκευής» νοήματος στη κονστρουκτιβιστική θεωρία. Ο όρος «κατασκευή» είναι σημαντικός καθώς η κονστρουκτιβιστική θεωρία στηρίζεται στο ότι η πραγματικότητα νοηματοδοτείται μέσα από διαδικασίες κοινωνικής κατασκευής. Υπό αυτή την οπτική, η γνώση δεν αποτελεί απλά μια αντανάκλαση της πραγματικότητας, μια «αλήθεια», αλλά διαμεσολαβείται και (ανα)παράγεται μέσω του λόγου(discourse). Δύο από τις σημαντικότερες προσεγγίσεις σε ότι αφορά την ανάλυση και κατανόηση του λόγου είναι η σημειωτική μέσα από το έργο του Ferdinand de Saussure και του Roland Barthes, και η λογοθετική(discursive) μέσα από το έργο του Michel Foucault.⁸²

Για τον Saussure η γλώσσα αποτελεί ένα σύστημα σημείων και έτσι οι ήχοι, οι

79 Edward W. Soja, 1996, «Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική», Μυρτώ Χατζημιχάλη(μτφ), *Γεωγραφίες* 1 (2001), σ. 11-24 · Το 6ο Σεμινάριο του Αιγαίου οργανώνεται στη Μήλο με τίτλο «Χώρος, ανισότητα και διαφορά: από τις “ριζοσπαστικές” στις “πολιτισμικές” θεωρήσεις» το 1996

80 Στο ίδιο

81 Ενδεικτικά: Doris Bachmann-Medich, *Cultural Turns. New Orientations in the Study of Culture*, Βερολίνο: Walter de Gruyter 2016, στο κεφάλαιο 5, «The Spatial Turn», σ. 211-243· Fredric Jameson, *Postmodernism or: The Cultural Logic of Late Capitalism*, Ντάρεμ: Duke University Press, 1991, στο κεφάλαιο 6, «Utopianism after the end of Utopia»· Doreen Massey, *For Space*, Λονδίνο: Sage 2005

82 Stuart Hall, *Το έργο της αναπαράστασης*, Αθήνα: Πλέθρον 2017

75 Henri Lefebvre, *The Production of space*, Blackwell 1991

76 Στο ίδιο, σ. 34

77 David Harvey, *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας. Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμική μεταβολή*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2009

78 Στο ίδιο, σ. 456-459

εικόνες, οι γραπτές λέξεις, η φωτογραφία κλπ λειτουργούν ως σημεία όταν εξυπηρετούν την επικοινωνία ή την έκφραση ιδεών, δηλαδή όταν παράγουν νόημα. Κάνοντας ένα σημαντικό βήμα ανέλυσε ότι το σημείο αποτελείται από δύο στοιχεία το σημαίνον(signified) και το σημασιόνομο(signifier). Αυτή η σχέση αν και στο έργο του Saussure ξεκινάει ως κατά βάση γλωσσολογική, ενσωματώνεται και εξελίσσεται μέσα άλλες επιστήμες όπως οι πολιτισμικές σπουδές, η ψυχανάλυση, η φιλοσοφία κ.ο.κ. Όπως αναφέρει ο Barthes η σχέση μεταξύ σημαίνον και σημασιόνομο δεν είναι μια σχέση ισότητας, αλλά μια σχέση ισοτιμίας.⁸³ Το σημείο αναφέρεται στη σημασία, στο νόημα το οποίο παράγεται μέσα από τη σχέση σημαίνον και σημασιόνομο. Απλουστευτικά θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι το σημαίνον είναι η «υλική» υπόσταση ενός αντικειμένου, είναι μία εικόνα, ένας ήχος ένα σύμβολο, ενώ το σημασιόνομο η έννοια με την οποία κάθε φορά συνδέεται για να παράξει ένα συγκεκριμένο νόημα σε συγκεκριμένα συγκείμενα. Ωστόσο δεν είναι απαραίτητη η υλική υπόσταση ούτε του σημασιόνομο ούτε του σημασιόνομο στο επίπεδο του ότι η συγκεκριμένη θεωρία εκκινείται μέσα από τη γλωσσολογία. Επιπλέον, η σχέση ανάμεσα στο σημαίνον και στο σημασιόνομο δεν είναι σταθερή αλλά οριστικοποιείται στα πλαίσια του εκάστοτε συστήματος νοηματοδότησης.

Αυτή η προσέγγιση εισήγαγε με ριζοσπαστικό τρόπο το κομμάτι της ιστορίας αλλά και του χώρου στην έννοια του νοήματος και της αναπαράστασης. Σύμφωνα με τον Hall το μεγαλύτερο επίτευγμα του Saussure ήταν ότι «μας υποχρέωσε να εστιάσουμε στην ίδια τη γλώσσα ως ένα κοινωνικό γεγονός· στην ίδια τη διαδικασία της αναπαράστασης· στο πως πράγματι δουλεύει η γλώσσα και στον ρόλο που παίζει στην παραγωγή νοήματος». Ωστόσο του ασκήθηκε κριτική κυρίως επειδή η δουλειά του έτεινε να εστιάζει εξ ολοκλήρου στα δύο στοιχεία του σημείου – σημαίνον και σημασιόνομο – δίνοντας ελάχιστη έως καθόλου προσοχή στο τι εξυπηρετεί αυτή η σχέση.⁸⁴

Ο Roland Barthes προχώρησε το έργο του Saussure από ένα κυρίως «γλωσσολογικό» μοντέλο, στην εφαρμογή του σε ένα πολύ ευρύτερο πεδίο σημείων και αναπαραστάσεων όπως η διαφήμιση, η φωτογραφία, η ποπ κουλτούρα, τα ταξίδια, η μόδα κλπ.⁸⁵ Ο Barthes αναγνωρίζοντας την αναπαράσταση ως μια διαδικασία κατασκευής νοήματος την διαχωρίζει σε τουλάχιστον δύο διακριτές αλλά συνδεδεμένες διαδικασίες. Από την μία αναγνωρίζει την λειτουργία του σημαίνον και του σημασιόνομο για την παραγωγή του σημείου ως ένα απλό δηλωμένο μήνυμα (καταδήλωση-denotation) αλλά σε ένα επόμενο στάδιο αυτό το δηλωμένο μήνυμα συνδέεται με ένα πλήθος άλλων σημασιόνομων δημιουργώντας ένα πιο σύνθετο και ιδεολογικά πλαισιωμένο μήνυμα ή νόημα (συμπαραδήλωση-connotation). Αυτό το δεύτερο επίπεδο σημασιόνομο το ονομάζει επίπεδο του μύθου.⁸⁶ Όπως αναφέρει ο Barthes η ανάλυση των κωδίκων μέσα από τους οποίους λειτουργεί ο μύθος ίσως επιτρέπει τον ιστορικό προσδιορισμό μιας κοινωνίας ευκολότερα και ασφαλέστερα, διότι τα σημασιόνομα

που συνθέτουν το μύθο εμφανίζονται συχνά ως υπερϊστορικά.⁸⁷

Όπως σημειώνει ο Barthes στις Μυθολογίες, ο μύθος στα μάτια του αναγνώστη έχει στόχο να λειτουργήσει ως κάτι φυσικό έναντι ως κάτι ιστορικό. Ο αναγνώστης βλέπει ένα είδος αιτιακής διαδικασίας όπου η σχέση σημαίνον και σημασιόνομο φυσικοποιείται. Ενώ κάθε σημειολογικό σύστημα είναι ένα σύστημα αξιών, ο αναγνώστης του μύθου αντιλαμβάνεται τη σημασιόνομο ως ένα σύστημα γεγονότων, έτσι ο μύθος διαβάζεται σαν πραγματολογικό σύστημα.⁸⁸ Επομένως η μελέτη και η ανάλυση των διαδικασιών μέσα από τις οποίες λειτουργεί η αναπαράσταση και η κατασκευή του μύθου έχει στόχο να διαρρήξει αυτή τη σχέση και να μπορέσει να αποκαλύψει την ιδεολογική βάση μέσα στην οποία λειτουργεί η κατασκευή του νοήματος αλλά και να αναδείξει τους μετασχηματισμούς του. Ωστόσο, όπως αναφέρει ο Hall στη σημειωτική προσέγγιση της αναπαράστασης απουσιάζει με ενεργό ρόλο το ζήτημα των υποκειμένων ως προς την κατασκευή του νοήματος.⁸⁹

Ακόμη και αν η γλώσσα (κειμένο, εικόνα, κινηματογράφος κλπ) μας «μιλάει» είναι εξίσου σημαντικό το ότι, σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, κάποιοι άνθρωποι είχαν περισσότερη εξουσία να μιλήσουν για κάποια αντικείμενα σε σχέση με κάποιους άλλους. Ο Michel Foucault εστιάζοντας σε αυτά τα ευρύτερα ζητήματα γνώσης και εξουσίας χρησιμοποίησε την αναπαράσταση με μία στενότερη έννοια (έναντι της παραγωγής νοήματος). Αυτό που τον απασχόλησε ήταν η παραγωγή γνώσης μέσω αυτού που ονόμασε Λόγο(discourse). Το έργο του είναι πολύ περισσότερο ιστορικά θεμελιωμένο και λαμβάνει πολύ περισσότερο υπόψη τις ιστορικές εξειδικεύσεις από τη σημειωτική προσέγγιση.⁹⁰

Σε έναν από τους «ορισμούς» του ο Foucault αναφέρει ότι οι λόγοι δεν πρέπει να μεταχειρίζονται «ως σύνολα σημείων (ως σημαίνοντα στοιχεία που παραπέμπουν σε περιεχόμενα ή παραστάσεις) αλλά ως πρακτικές που σχηματίζουν συστηματικά τα αντικείμενα για τα οποία μιλούν(λόγοι)... οι λόγοι απαρτίζονται από σημεία· αλλά εκείνο που κάνουν είναι κάτι παραπάνω από το να χρησιμοποιούν αυτά τα σημεία για να προσδιορίσουν πράγματα».⁹¹ Έτσι λοιπόν ο Λόγος δεν αποτελεί απλώς μια γλωσσολογική έννοια, αλλά κατασκευάζει μια θεματική, ορίζει και δημιουργεί τα αντικείμενα της γνώσης μας, καθορίζει τον τρόπο με τον οποίο ένα ζήτημα μπορεί να συζητηθεί με νόημα και να γίνει αντιληπτό και κατανοητό. Επίσης, επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο οι ιδέες γίνονται πρακτική και χρησιμεύουν για να ρυθμίζουν τη συμπεριφορά των άλλων. Ακριβώς όπως ο Λόγος «εμπερικλείει» συγκεκριμένους τρόπους να μιλάμε επάνω σε ένα αντικείμενο, ορίζοντας ένα αποδεκτό και κατανοητό τρόπο, να μιλάμε, να γράφουμε ή να φερόμαστε, έτσι εξ ορισμού, «αποκλείει» και περιορίζει άλλους τρόπους να μιλάμε, να φερόμαστε απέναντι σε ένα αντικείμενο ή να δημιουργούμε γνώση γύρω από αυτό. Ο Λόγος όπως υποστήριξε ο Foucault δεν αποτελείται ποτέ από μία πράξη, ένα κείμενο ή μία δήλωση, αλλά συντελείται σε ένα φάσμα κειμένων και αναπαραστάσεων (εκφωνήματα-statements), σε ένα πλήθος διαφορετικών θεσμικών τόπων της κοινωνίας. Όταν αυτές οι εκ-

83 Roland Barthes, *Μυθολογίες-Μάθημα. Εναρκτήρια παράδοση στην έδρα της φιλολογική σημειολογίας της λογοτεχνίας στο College de France (7 Γενάρη 1977)*, Αθήνα: Ράππα 1979

84 Στο ίδιο, σ. 37-47

85 Στο ίδιο, σ. 61

86 Στο ίδιο, σ. 56-57

87 Roland Barthes, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, Αθήνα: Πλέθρον 2019

88 Roland Barthes, *Μυθολογίες-Μάθημα*, ο.π. σ. 229-230

89 Stuart Hall, *Το έργο της αναπαράστασης*, ο.π. σ. 62

90 Στο ίδιο, σ. 63

91 Michel Foucault, *Η Αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα: Πλέθρον 2017

φάνσεις αναφέρονται στο ίδιο αντικείμενο, τότε ανήκουν σε αυτό που ονομάζει σχηματισμός λόγου ή λογοθετικός σχηματισμός(discursive formation).⁹²

Ο λογοθετικός σχηματισμός κατά το Foucault έχει να κάνει με τη διαμόρφωση ενός συστήματος μέσα από το οποίο συναντάμε μια θεματική σε διαφορετικούς τόπους. Λόγους γύρω από το κομμάτι της στέγασης συναντάμε πέρα από τους ειδικούς τόσο στο τύπο, στη διαφήμιση, τη λογοτεχνία, το κινηματογράφο, ακόμη και διαφορετικά επιστημονικά πεδία όπως η γεωγραφία, η πολεοδομία, η αρχιτεκτονική, η ψυχολογία, η ανθρωπολογία. Όλοι αυτοί οι διαφορετικοί τόποι όπου συναντάμε λόγους και αναπαραστάσεις γύρω από τη στέγαση, συνθέτουν ένα σύστημα, έναν λογοθετικό σχηματισμό, μέσα από τον οποίο διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται οι τρόποι με τους οποίους μιλάμε για ένα ζήτημα.⁹³

Αυτό είναι και το κομμάτι που θα απασχολήσει κυρίως και την εργασία, σε ότι αφορά την ανάλυση των λόγων που παράγονται στην αρθρογραφία της περιόδου γύρω από τη στέγαση, τη κατοικία και τον αστικό χώρο. Σε αυτή την εισαγωγή στο κεφάλαιο για την αρθρογραφία είχα σκοπό να αναφέρω ορισμένες κατευθύνσεις μέσα από τις οποίες θα αναλύσω το υλικό χωρίς να εξαντλήσω το πεδίο των αναπαραστάσεων ως αναλυτικό εργαλείο, κάτι το οποίο θα συμβεί και μέσα στο κομμάτι της ανάλυσης του ίδιου του υλικού. Τόσο η αρθρογραφία, όσο και ο Τύπος γενικότερα κατέχουν κεντρικό ρόλο πέρα από την ενημέρωση των αναγνωστών και των κατοίκων, στην προώθηση, την αναπαραγωγή και την ενσωμάτωση των μετασχηματισμών που αφορούν τη στέγαση και τον αστικό χώρο. Για αυτό το λόγο επιλέχθηκε ο ημερήσιος καθημερινός αστικός τύπος έναντι περιοδικών τευχών που απευθύνονται κυρίως σε ειδικούς ζητημάτων του χώρου (όπως τα Αρχιτεκτονικά Θέματα).

2.1 «Το όνειρο γίνεται εφιάλτης»: Λόγοι και αναπαραστάσεις για τη στέγαση κατά στην αρχή της Μεταπολίτευσης

Η περίοδος της μεταπολίτευσης όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο εκκινείται με την αποκατάσταση της δημοκρατίας για τη χώρα, αλλά βρίσκει τόσο το κατασκευαστικό κλάδο που αφορά την κατοικία όσο και τη πρόσβαση σε στέγη σε αυτό που ονομάζω «κρισιακή συνθήκη». Επιλέγω να χρησιμοποιήσω αυτόν τον όρο καθώς την συγκεκριμένη περίοδο δεν παρουσιάζεται να υπάρχει αυτό που ονομάζουμε «στεγαστική κρίση» όπως ορίστηκε κατά το μεσοπόλεμο και μεταπολεμικά. Αντιθέτως αυτή η κρισιακή συνθήκη δημιουργείται συνοπτικά όπως ανέφερα και παραπάνω, εξαιτίας των μετασχηματισμών στους ευνοϊκούς όρους κατασκευής κατοικίας μέσω της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, της έντονης αύξησης του πληθωρισμού μέσα από την πετρελαϊκή κρίση και γενικότερα οικονομικούς και θεσμικούς μετασχηματισμούς οι οποίοι επηρεάζουν τον κλάδο της οικοδομής. Χαρακτηριστικό του ρόλου των στεγαστικών πολιτικών κατά τη μεταπολεμική περίοδο, οι οποίες λειτουργούσαν ως σημαντικό κομμάτι αναθέρμανσης της οικονομίας πέρα από την κάλυψη της στέγασης.

Σε αυτή τη περίοδο, όπου βλέπουμε να ανατρέπονται προηγούμενες διαπιστώσεις περί μειωμένων κοινωνικών διαχωρισμών πρόσβασης σε στέγη, αρχίζει να παράγεται ένα πλήθος δημόσιων λόγων γύρω από το κομμάτι της στέγασης και της κατοικίας. Η πρόσβαση σε στέγη και συγκεκριμένα σε ιδιόκτητη στέγη αρχίζει να είναι αδύνατη για ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού.

Το παρακάτω άρθρο⁹⁴ στην εφημερίδα *Τα Νέα* το 1979 με τίτλο «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού», αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των λόγων της περιόδου, γύρω από το μοντέλο «στεγαστικής πολιτικής» που ακολουθεί η χώρα μεταπολεμικά. Στο σκίτσο που συνοδεύει το άρθρο παρατηρούμε έναν άνδρα με σηκωμένα τα χέρια και μια έκφραση έκπληξης ή απόγνωσης καθώς κοιτάει ένα ισόγειο κτίριο με στέγη να έχει βγάλει φτερά και να απομακρύνεται.



Εικόνα 2.1: «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού»

92 Στο ίδιο, σ. 65

93 Στο ίδιο, σ. 53-65

94 Γιώργος Καραλής, «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού», *Τα Νέα*, 16.03.1979, σ. 9

Η σημασία της ανάλυσης του σκίτσου είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς το σκίτσο δεν αποτελεί μια αναλογική αναπαραγωγή της πραγματικότητας, δεν διαθέτει ένα «καταδηλούμενο» μήνυμα, αλλά όπως αναφέρει ο Barthes⁹⁵ περιγράφει μια ήδη «συμπαδηλούμενη» δομή, επεξεργασμένη στη προοπτική μια κωδικοποιημένης σημασίας. Το σκίτσο κατασκευασμένο σε απόσταση από τα αναλογικά μέσα αναπαραγωγής (φωτογραφία), είναι ένα καθαρά κωδικοποιημένο μήνυμα, εκτρέποντας τον αναγνώστη σε εκείνα τα σημεία τα οποία θεωρούνται σημαντικά, στα σημαίνοντα του μηνύματος. Επομένως η χρήση ορισμένων σημείων δεν είναι αυθαίρετη και τυχαία.

Έτσι στο σκίτσο, όπως επιβεβαιώνεται και μέσα στο άρθρο, αναπαρίστανται «οι μικροί και μεσαίοι-εισοδηματικά- Έλληνες» οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με την πιθανή απώλεια της στέγης τους ή την αδυναμία πρόσβασης σε φτηνή ή προσιτή οικονομικά κατοικία. Απεικονίζεται συμβολικά το «όνειρο» της στέγασης να «κάνει φτερά» από τους «μικρομεσαίους» ή, ακόμα, ότι η στέγαση αποτελεί άπιαστο «όνειρο» για μια μερίδα του πληθυσμού.

Εδώ ο τίτλος του άρθρου λειτουργεί συνθετικά ως προς την αναπαράσταση. Ο κίνδυνος απώλειας του «ονείρου» έχει ήδη απεικονισθεί στο σκίτσο, οι λόγοι γύρω από αυτή την απώλεια παραμένουν εκτός σκίτσου. Στο τίτλο του άρθρου παρουσιάζεται ένα δίπολο, πλούσιος-φτωχός. Οι δύο ρόλοι λειτουργούν ανταγωνιστικά, συγκεκριμένα παρουσιάζεται η υπεροχή του πλούσιου, ο οποίος σαν «αρπακτικό» θα «φάει» το σπίτι του φτωχού. Αυτή η αναπαράσταση είναι σημαντική, καθώς έρχεται να συγκρουστεί με κυρίαρχους λόγους γύρω από το μεταπολεμικό αφήγημα της στεγαστικής πολιτικής που ακολουθήθηκε, όπου ήθελε την πρόσβαση σε στέγαση να διευρύνεται. Εδώ παρουσιάζονται όχι μόνο οι έντονες ταξικές αντιθέσεις που έφερε η ενίσχυση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ως προς της στέγαση αλλά και όπως αναφέρει ο αρθρογράφος την αδυναμία στέγασης των μικρομεσαίων. Χαρακτηριστικά αναφέρει μέσα στο άρθρο «Σπίτι μου, σπιτάκι μου... θα πουν από εδώ και στο εξής οι μικροί και μεσαίοι – εισοδηματικά – Έλληνες...».

Στο άρθρο συνεχίζει να ταυτίζεται η στέγαση με την ιδιοκατοίκηση, ωστόσο παράγονται λόγοι γύρω από την δυνατότητα πρόσβασης σε αυτήν όπως και στις ταξικές διαβαθμίσεις της. Όπως αναφέρει ο αρθρογράφος «οι οικονομικά ισχυρότεροι δικαιούνται καλύτερης στέγασης και διαβίωσης και οι οικονομικά αδύναμοι σαφώς κατώτερης. Τα πρόβατα να ξεχωρίζουν πάντα από τα ερίφια...». Παράλληλα, η στέγαση παρουσιάζεται ως το «όνειρο» του μικρομεσαίου ή όπως τονίζει ο αρθρογράφος «ο φτωχός και ο εργατοϋπάλληλος θα πει “σπίτι μου σπιτάκι μου...” καθώς θα βλέπει το “όνειρο” του (μια



Εικόνα 2.2: «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού»

και έχει ξεχαστεί ότι είναι δικαίωμα του) να ξεμακραίνει».

Στο ίδιο πνεύμα την ίδια χρονιά δημοσιεύεται άρθρο⁹⁶ «Τα βαθύτερα αίτια μιας ξέφρενης κρίσης. Στέγη ζητώ... Όνειρο απατηλό η απόκτηση ενός σπιτιού». Το άρθρο πέρα από την έμφαση στο τίτλο «Στέγη ζητώ», δηλώνοντας ένα συναίσθημα απελπισίας, ακόμη και αστεγίας, συνοδεύεται ξανά από ένα σκίτσο το οποίο απεικονίζει μια τριμελή οικογένεια να κρατάει βαλίτσες και οικιακά είδη ενώ περιφέρεται στον αστικό χώρο με ένα πλακάτ που γράφει «ζητείται κατοικία». Ο αστικός χώρος παρουσιάζεται να ασφυκτιά από πανομοιότυπα ψηλά κτίρια, ενώ το ανθρώπινο στοιχείο απουσιάζει πλήρως, πέραν της οικογένειας.

Ο αστικός χώρος αρχίζει να αναπαριστάται αφιλόξενος σε όσους αναζητούν κατοικία σε αυτόν εκείνη την περίοδο. Συγκεκριμένα όπως αναφέρει ο αρθρογράφος «όνειρο απατηλό αποτελεί για το σημερινό Έλληνα, με μέσο ή χαμηλό εισόδημα, η απόκτηση ενός σπιτιού». Αυτό όμως που διαφοροποιεί ως προς τα μηνύματα της αναπαράστασης το συγκεκριμένο άρθρο από το προηγούμενο είναι σε μεγάλο βαθμό τόσο η αναπαράσταση της πόλης, όσο και της οικογένειας. Είναι σημαντικό να σχολιαστεί το πως η στέγαση και η κατοικία παραμένει στην σφαίρα της οικογένειας. Με αυτόν τον τρόπο συνδέεται ακόμη περισσότερο η στέγαση με την ιδιοκατοίκηση, την δημιουργία οικογενειακής ιδιοκτησίας, περιουσιακών στοιχείων.

Στο προηγούμενο σκίτσο η πόλη απουσιάζει από την αναπαράσταση του σκίτσου, η κατοικία είναι εκείνη η οποία έχει μετατραπεί σε σύμβολο, το όνειρο του μικρομεσαίου. Σε αυτό το σκίτσο η πόλη παρουσιάζεται απρόσωπη, αφιλόξενη, και η δυνατότητα κατοίκησης στον αστικό χώρο αβέβαιη. Ωστόσο και σε αυτό το άρθρο παρουσιάζονται λόγοι που αφορούν τα ταξικά χαρακτηριστικά στη στέγαση.

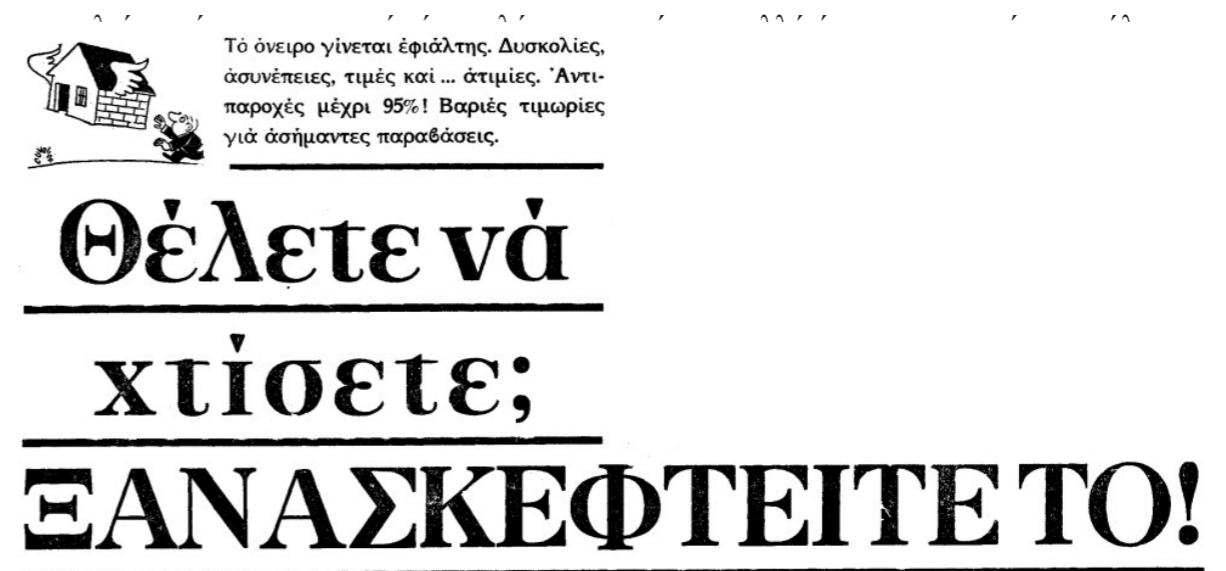


Εικόνα 2.3: «Τα βαθύτερα αίτια μιας ξέφρενης κρίσης. Στέγη ζητώ... Όνειρο απατηλό η απόκτηση ενός σπιτιού»

Ο αρθρογράφος προσπαθώντας να προσεγγίσει τα αίτια του αυξημένου κόστους για κατασκευή κατοικίας, αποδίδει τύπους κατοικίας σε συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές ομάδες. Όπως αναφέρει «ένα “τριάρι” είναι το κατ’ εξοχήν μέγεθος σπιτιού για τις λαϊκές ομάδες» ενώ «ένα διαμέρισμα “τεσσάρι”, είναι το μέγεθος σπιτιού που προτιμά η μεσαία τάξη». Αυτή η αναπαράσταση της λαϊκής τάξης σε ένα μικρότερο διαμέρισμα και της μεσαίας τάξης σε ένα μεγαλύτερο μπορεί να μην είναι τόσο πρωτότυπη, ωστόσο έρχεται να ενισχύσει μία συνθήκη μέσα στην οποία η κατοικία συνδέεται με την κοινωνική και οικονομική ταυτότητα των υποκειμένων. Το πως η κατοικία λειτουργεί ως μέσο ή εργαλείο κοινωνικής ανόδου και κοινωνικής ένταξης στο χώρο της πόλης είναι κάτι που σχολιάστηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αυτό ίσως που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι πως οι δημόσιοι λόγοι μέσα στο άρθρο χρησιμοποιούν αυτή τη συνθήκη ως δεδομένη, μια «φυσική» κατάσταση, μέσα από τη χρήση συγκεκριμένων εκφράσεων. Ορισμένες μορφές κατοικίας και τα χαρακτηριστικά τους παραπέμπουν για τον αρθρογράφο συνειρμικά σε άτομα συγκεκριμένου κοινωνικοοικονομικού προφίλ, αποκρύπτοντας τα πραγματικά κοινωνικά και ταξικά φράγματα πίσω από την επιλογή ή τη δυνατότητα πρόσβασης σε κατοικία. Δεν είναι τυχαίο που επιλέγει ο αρθρογράφος τη λέξη «προτιμάω» αναφερόμενος στη μεσαία τάξη, καθώς εκείνη για τον ίδιο διαθέτει περισσότερο το «προνόμιο» της επιλογής από τις λαϊκές ομάδες.

Στο επόμενο άρθρο η ιδιοκατοίκηση και μάλιστα μέσω νέας οικοδομής συνεχίζει να αναπαρίσταται ως το «όνειρο» κάθε πολίτη το οποίο απομακρύνεται, οι μέθοδοι επίτευξης αυτού του ονείρου γίνονται αντικείμενο διερεύνησης μέσα στο άρθρο. Το άρθρο⁹⁷ δημοσιεύεται το 1980 με τίτλο «Θέλετε να χτίσετε; Ξανασκεφτείτε το!».

Το άρθρο συνοδεύεται από τρεις φωτογραφίες και ένα μικρό σκίτσο στην πάνω αριστερή πλευρά του άρθρου. Το σκίτσο μας θυμίζει το πρώτο άρθρο. Με διαφορετική γραφή, αλλά με τους ίδιους συμβολισμούς, ο αναγνώστης της εποχής βλέπει το όνειρο της ιδιοκατοίκησης να «κάνει φτερά». Η περιγραφή του άρθρου έρχεται να μας υπενθυμίσει ότι η ιδιοκατοίκηση



Εικόνα 2.4: «Θέλετε να χτίσετε; Ξανασκεφτείτε το!»

96 Αντώνης Ρενιέρης, «Τα βαθύτερα αίτια μιας ξέφρενης κρίσης. Στέγη ζητώ... Όνειρο απατηλό η απόκτηση ενός σπιτιού», *Τα Νέα*, 02.08.1979, σ. 5

97 Βασίλης Καββαθάς, «Θέλετε να χτίσετε; Ξανασκεφτείτε το!», *Τα Νέα*, 25.04.1980, σ. 9

«Αν δεν παντρέψεις και αν δεν χτίσεις δεν ξέρεις τι θα πει βάσανα»

Το άρθρο ξεκινάει με τη παραπάνω λαϊκή παροιμία. Η χρήση της συγκεκριμένης παροιμίας έχει σκοπό να ενισχύσει την άποψη ότι η ιδιοκατοίκηση αποτελεί ένα στάδιο της διαδρομής του ανθρώπου, όπως να κάνει παιδιά, να συμμετέχει σε παραδοσιακές τελετουργίες όπως ο γάμος, η βάφτιση κλπ. Ο λόγος που αναφέρομαι στην ιδιοκατοίκηση συγκεκριμένα, ενώ η παροιμία αναφέρεται στο να χτίσει κάποιος, είναι γιατί όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, η ιδιοκατοίκηση στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικά επιτεύχθηκε μέσω της αυτοστέγασης, των αυθαιρέτων και της αντιπαροχής. Και στις τρεις περιπτώσεις η πρόσβαση σε στέγαση προϋποθέτει την προσωπική επαφή, είτε μέσα από την ατομική και οικογενειακή εργασία, είτε μέσα από τα οικογενειακά κεφάλαια. Κυριολεκτικά μεγάλο μέρος των κατοικιών που αφορούσαν την ιδιοκατοίκηση χτίστηκαν από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες, αλλά ακόμα και μέχρι και σήμερα μεγάλο μέρος των επιβλέψεων που αφορούν μικρά έργα κατασκευών κατοικίας πραγματοποιείται από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες.⁹⁸

Έτσι μέσα από την παροιμία αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε πως η κατοικία αρχίζει να παίρνει χαρακτηριστικά μύθου. Όπως αναφέρει ο Barthes «ο μύθος είναι ένα ειδικό σύστημα, γιατί διαμορφώνεται πάνω στη βάση μιας σημειολογικής αλυσίδας που προϋπάρχει: είναι ένα δευτερογενές (ή ακόμη και τριτογενές κοκ θα έλεγα εγώ) σημειολογικό σύστημα».⁹⁹ Εδώ η στέγαση ως σημαίνον συνδέεται με την ιδιοκατοίκηση ως σημαινόμενο όπου και τα δύο μαζί λειτουργούν ως σημείο που θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι το νόημα της στέγασης στην ελληνική κοινωνία. Επίσης η ιδιόκτητη στέγαση, σε μία άλλη σχέση (συνάρθρωση) σημαίνοντος-σημαινόμενου, συνδέεται με την οικογένεια (ως σημαινόμενο) διαμορφώνοντας ένα ακόμη νόημα που αφορά την κατασκευή ενός «μύθου», μέσα από τον οποίο η ιδιοκατοίκηση σχεδόν «φυσικοποιείται» σε σχέση με τη δημιουργία οικογένειας.

Μέσα στο άρθρο ο αρθρογράφος ερευνά όλες τις πιθανές μεθόδους να χτίσει κάποιος για να αποκτήσει στέγη. Ο ίδιος παίρνει το ρόλο του ενδιαφερόμενου ή πιθανότατα να είναι πραγματικά ενδιαφερόμενος καθώς το «όνειρο» της ιδιοκατοίκησης πιθανά αγγίζει τον ίδιο όπως κάθε πολίτη, όπως παρουσιάζεται μέσα από του δημόσιους λόγους του τύπου. Οι εμπειρίες του αρθρογράφου γύρω από τις πιθανές μεθόδους στέγασης παρουσιάζονται σχεδόν κωμικά μέσα από τις «τραγικές» ιστορίες που μοιράζεται. Με αυτό το τρόπο οι λόγοι που παράγονται στο άρθρο ξεφεύγουν από το πεδίο των κυρίαρχων και δημόσιων λόγων, το μήνυμα σχεδόν εγκλωβίζεται στο πεδίο της καταδήλωσης, αφού αποτελεί μια προσωπική εμπειρία η οποία υπήρξε, συνέβη. Έτσι το άρθρο, ως «βίωμα» πλέον του αρθρογράφου, καταλήγει κατά ουτοπικό τρόπο να είναι απαλλαγμένο από τις συμπαραδηλώσεις, σχεδόν αθώο. Σαν να αποτελεί ένα μήνυμα χωρίς κώδικα. Σε αυτό το σημείο η κατασκευή νοήματος πραγματοποιείται με έναν γραμμικό τρόπο, καθώς η σχεδόν κωμική περιγραφή αποτελεί ένα ρητορικό σχήμα

98 Το συγκεκριμένο στοιχείο αποτελεί κομμάτι προσωπικής εμπειρικής παρατήρησης, και αφορά κυρίως κατασκευές χαμηλών και μεσαίων εισοδηματικά ομάδων ιδιοκτητών, με σκοπό να αφαιρέσει ένα μέρος του κόστους της επίβλεψης από το συνολικό προϋπολογισμό ενός έργου.

99 Roland Barthes, *Μυθολογίες-Μάθημα*. ο.π. σ. 208

οικειότητας με το οποίο οι αναγνώστες μπορούν να ταυτιστούν.¹⁰⁰

Όπως αναφέρει ο Barthes «η (φαινομενική)απουσία κώδικα αποδιανοητικοποιεί το μήνυμα, διότι φαίνεται να θεμελιώνει εν είδει φύσεως τα σημεία της κουλτούρας».¹⁰¹ Ωστόσο, στο άρθρο μπορούν να ανασυρθούν τα νοήματα που δομούνται κάτω από το κατά τα άλλα αθώο μήνυμα. Αρχικά, οι στεγαστικές επιλογές του αρθρογράφου κινούνται γύρω από την ιδιοκατοίκηση μέσω νέας οικοδομής, είτε θα χτίσει μόνος που όπως μας αναφέρει είναι οικονομικά αδύνατον να το κάνει, είτε όπως του προτείνουν θα χτίσει κάποιο αυθαίρετο, είτε θα συμμετάσχει σε κάποια αντιπαροχή. Έπειτα, αναζητάει «μια λύση σοσιαλιστική», τη σύμπραξη με άλλους ενδιαφερόμενους, μηχανικούς και οικοπεδούχους, ουσιαστικά μια σύνθεση αντιπαροχής και αυτοστέγασης. Τέλος για «δημοσιογραφικό ενδιαφέρον» όπως αναφέρει ο ίδιος, επιλέγει να αναζητήσει τις τιμές που αφορούν αυτό που ονομάζει «ανακτορικές κατασκευές», δηλαδή κατοικία σε «μεγαλοαστικές περιοχές», επιτυγχάνοντας τελικά να καταδείξει την οικονομική και εισοδηματική διαφοροποίηση, κάνοντας ακόμη πιο αισθητά και έντονα τα επιχειρήματα του.

Επομένως η στέγαση παραμένει εγκλωβισμένη στο μεταπολεμικό μοντέλο, αυτό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ιδιοκατοίκησης. Επίσης, ο ρόλος του κράτους απουσιάζει από το άρθρο, τουλάχιστον σε ότι αφορά το επίπεδο παροχής ή προστασίας στέγης. Η ιδιοκατοίκηση παρουσιάζεται ως ένα καθολικό «όνειρο» αποσιωπώντας τη στέγαση ως «δικαίωμα».

Οι δημόσιοι λόγοι στην αρθρογραφία της περιόδου ως προς τη πρόσβαση σε κατοικία δεν αφορούν μόνο την δυνατότητα της ιδιοκατοίκησης αλλά και την οργάνωση μέτρων για την προστασία της κατοικίας για ενοικιαστές. Η κρίση των ενοικίων την δεκαετία του 1980 έγινε αντικείμενο σχολιασμού στην αρθρογραφία της περιόδου φέρνοντας στο προσκήνιο προβληματισμούς και αναπαραστάσεις γύρω από τη σχέση ιδιοκτήτη και ενοικιαστή.

Στο παρακάτω άρθρο¹⁰² στην εφημερίδα *Τα Νέα* ο συντάκτης Γιώργος Δουατζής, σε μια προσπάθεια να εξετάσει το φαινόμενο της αύξησης των ενοικίων, καλεί σε συνέντευξη ενοικιαστές και ιδιοκτήτες. Ο τίτλος του άρθρου «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων.(καπέλο) Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας!(τίτλος)» αποτελεί κομμάτι ανάλυσης λόγου. Η χρήση της λέξης χρηματιστήριο, ως σημείο ανήκει στο πεδίο των οικονομικών, και αποτελεί μια οργανωμένη αγορά, επίσημα αναγνωρισμένη από το κράτος όπου γίνονται αγοραπωλησίες κινητών αξιών (κεφάλαια, ομόλογα κλπ). Η ιδιομορφία αυτών των αγορών βρίσκεται στη ταυτόχρονη συνάντηση της προσφοράς και της ζήτησης. Χρηματιστήριο ενοικίων δεν υπάρχει, ο αρθρογράφος όμως θέλει να αποδώσει μέσα από αυτή τη φράση τους όρους με τους οποίους διαμορφώνονται οι τιμές των ενοικίων την περίοδο. Πως η στέγαση υπόκειται στους κανόνες της ελεύθερης αγοράς και έχει αρχίσει να γίνει αντιληπτή ως πεδίο επένδυσης, αποδόσεων, κέρδους κοκ.

100 Την ίδια θεματική ακολουθεί και η μεταγενέστερη βιντεοταινία Τάκης Βουγιουκλάκης, *Για μια χούφτα τούβλα*, Γιώργος Καραγιάννης & ΣΙΑ, 1989

101 Roland Barthes., *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, ο.π. σ. 47

102 Γιώργος Δουατζής, «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας!», *Τα Νέα*, 24.01.1980, σ. 9

Τὸ «Χρηματιστήριο τῶν ἐνοικίων» ΖΗΤΑΤΕ ΣΤΕΓΗ;

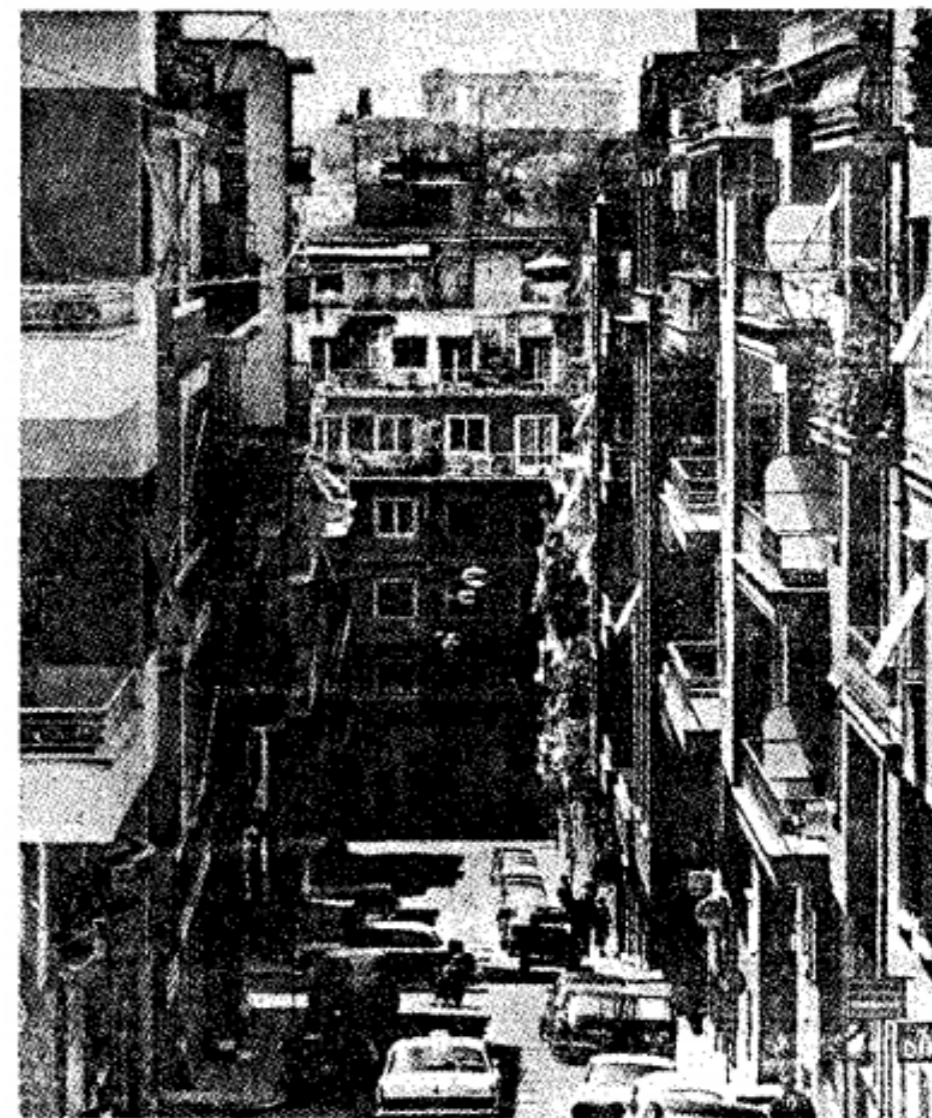
Παράλληλα, μέσα στο άρθρο αναδύονται δημόσιοι λόγοι γύρω από το δίπολο ενοικιαστής-ιδιοκτήτης.¹⁰³ Οι πρώτοι αναφέρουν από την πλευρά τους την αδυναμία να καλύψουν τις ανάγκες τους για στέγαση μέσω ενοικίου, καθώς αυτό αγγίζει πάνω από το μισό τους εισόδημα, ενώ οι δεύτεροι ισχυρίζονται ότι δεν τους συμφέρει η ενοικίαση της ιδιοκτησίας τους, συγκρίνοντας την χρηματική αξία του ακινήτου, με την απόδοση που θα είχε ως τραπεζική κατάθεση. Οι ταξικές αντιθέσεις που δημιουργήθηκαν μέσα από την προώθηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στη στέγαση προϋπήρχαν της περιόδου ωστόσο στο άρθρο ξεκινάει να γίνονται αντικείμενο αναπαράστασης.

Αρχικά γίνονται αντιληπτοί οι λόγοι γύρω από την εμπορευματοποίηση της κατοικίας. Οι κατοικίες και τα διαμερίσματα που κατασκευάστηκαν μέσα από τις «στεγαστικές πολιτικές» της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, γίνονται αντιληπτές, όπως ήταν αναμενόμενο, ως εμπόρευμα στα χέρια των ιδιοκτητών και παρομοιάζεται η απόδοση αυτής της επένδυσης με τις τραπεζικές καταθέσεις. Επομένως η στέγαση μέσω ιδιωτικής πρωτοβουλίας δεν μπορεί παρά να αποτελεί το μοναδικό κομμάτι στεγαστικής πολιτικής καθώς μετατρέπεται σύντομα σε κομμάτι επένδυσης.

Σε αυτό το πνεύμα κινούνται και οι λόγοι που αφορούν την παρέμβαση του κράτους στο ζήτημα της αύξησης ενοικίων. Οι ιδιοκτήτες χαρακτηριστικά αναφέρουν την αναγκαιότητα «να καταρτισθεί κτηματολόγιο» από το κράτος, «έτσι θα φανεί ποιοι έχουν στέγη», και για όσους δεν έχουν «να φροντίσει η πολιτεία να τους στεγάσει και όχι να φορτώνει την υποχρέωση της αυτή με αντισυνταγματικά μέσα στους ιδιοκτήτες». Σε αντίθεση με τους ιδιοκτήτες οι ενοικιαστές προτείνουν παρέμβαση του κράτους με πλαφόν στις αυξήσεις ενοικίου ανάλογο με τις αυξήσεις της μισθοδοσίας. Μέσα από αυτούς τους λόγους επανέρχεται στο προσκήνιο η αναγκαιότητα της κρατικής παρέμβασης στο κομμάτι της στέγασης. Ωστόσο ο ρόλος του κράτους εγκλωβίζεται ανάμεσα στους λόγους για την προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, ως προϊόν το οποίο οφείλει να ακολουθεί τους κανόνες της ελεύθερης αγοράς, και τους λόγους της προστασίας της στέγασης μέσω ενοικίου ως κοινωνικής πολιτικής.

Στα παραπάνω παραδείγματα το νόημα της στέγασης ξεγλιστράει από το σημειώμενο της πρόσβασης σε στέγη. Έτσι μετατοπίζεται ανάμεσα στο «όνειρο» της ιδιοκατοίκησης ή της επενδυτικής ευκαιρίας. Αρχίζει να προσεγγίζεται το μεταπολεμικό μοντέλο «στέγασης» κριτικά, χωρίς ωστόσο να καταφέρουν οι λόγοι που κατασκευάζονται γύρω από τη κριτική να ξεφύγουν από αυτό. Η ιδιοκατοίκηση παραμένει το κυρίαρχο νόημα της στέγασης, και η ιδιωτική πρωτοβουλία το μοναδικό όχημα για την επίτευξη του «ονείρου».

Η απομάκρυνση αυτού του «ονείρου» συνοδεύεται με νέους λόγους και αναπαραστάσεις για τις μορφές στέγασης. Με αφορμή την αδυναμία πρόσβασης στην ιδιοκατοίκηση που προσεγγίζουν τα προηγούμενα άρθρα, αναδεικνύονται παράλληλα αναπαραστάσεις που αφορούν την ποιότητα στέγασης που προσφέρουν τα αστικά κέντρα.



Τὸ σπίτια ἔχουν καὶ τὰ ἐξοδὰ τους, ὑποστηρίζουν οἱ ιδιοκτήτες, ὅταν οἱ ἐνοικιαστές παρατηροῦν ὅτι, γιὰ νὰ μισθώσει κανεὶς ἕνα διαμέρισμα, χρειάζεται περίπου τῆς μισῆς ἀποδοχῆς του. Τὰ διαμερίσματα πάντως εἶναι δυσεῦρετα... Πιὸ πάνω, μιά ἀπ' τὶς κεντρικὲς περιοχὲς τῆς Ἀθῆνας.

Εικόνα 2.5: «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας!»

103 Ενδεικτικά επίσης: Νίκος Ρούσσης, Δημήτρης Τζαθάς, Νότης Παπαδόπουλος, «"Μονομαχία". Ιδιοκτήτες και Ενοικιαστές συμφωνούν: "Απαιτείται σαφέστερη στεγαστική πολιτική"», Αντώνης Ρενιέρης (επιμ.), *Τα Νέα*, 21.01.1987, σ. 14

2.2 «Ρέκβιεμ για μια χαμένη αυλή»: Μετασχηματισμοί των αναπαραστάσεων της στεγαστικής εμπειρίας στη πόλη

Την ίδια περίοδο δημοσιεύεται το 1981 ένα ρεπορτάζ¹⁰⁴ στην εφημερίδα Τα Νέα με τίτλο «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή». Το άρθρο ξεκινάει με τη φράση «Η σημερινή Αθήνα είναι μία πόλη χωρίς παρελθόν». Οι αρθρογράφοι μεταφερόμενη σε διάφορες περιοχές της Αθήνας αναζητάει αστικές εμπειρίες. Από το Παγκράτι στο Ζάππειο, από τη Ν. Ιωνία στη Καισαριανή, χαρτογραφεί τις καθημερινότητες των κατοίκων στις περιοχές.

Μέσα από τις συνεντεύξεις το κέντρο της Αθήνας παρουσιάζεται αποξενωμένο, σκληρό, βίαιο, ο χρόνος κατακερματισμένος ανάμεσα στην εργασία και τις μετακινήσεις, γρήγορος ή μάλλον σύντομος, συνεπτυγμένος. Οι συνεντευξιζόμενοι που κατοικούν στο Παγκράτι δεν μοιράζονται μόνο τους γρήγορους και μονότονους ρυθμούς της καθημερινότητας τους αλλά και την απόσταση από τους γείτονες λέγοντας «ο καθένας έχει το δικό του κλειστό κόσμο που δεν επικοινωνεί με τον κόσμο των διπλανών του». Ακόμα και οι «εντοπισμένες» στιγμές ανθρώπινης επαφής που προσέφερε το κέντρο της πόλης, τυχαίες συναντήσεις στο Ζάππειο από «παρέες περιπατητών» παρουσιάζεται στο ρεπορτάζ να έχει χαθεί. «Όσο υπήρχε η “Αίγλη” ερχόμασταν εδώ κάθε βράδυ και περνάγαμε λίγο την ώρα μας... Τώρα την έκλεισαν και ερήμωσε ο τόπος».

Σε απάντηση των παραπάνω αναπαραστάσεων της αστικής εμπειρίας οι ρεπόρτερ αναζητούν τα τελευταία «απομεινάρια» της ανθρώπινης επαφής, όπως αναφέρουν «Καισαριανή και Νέα Ιωνία. “Εδώ θα βρούμε τη γειτονιά” σκεφτήκαμε με ανακούφιση». Περιοχές που έχουν συνδεθεί με ένα ιστορικό παρελθόν, αυτό των προσφυγικών μετακινήσεων στο μεσοπόλεμο αλλά και του αντιστασιακού αγώνα κατά των εμφύλιο γίνονται το παράδειγμα μέσα από το οποίο προσπαθούν να ανακαλύψουν την ανθρώπινη επαφή. Οι συνεντεύξεις στις περιοχές συνοδεύονται με δύο εικόνες οι οποίες έρχονται να ενισχύσουν το αφήγημα ότι αυτές οι περιοχές διατηρούν το αίσθημα της «ανθρωπιάς» μέσα στη πόλη.

ΟΙ ΓΕΙΤΟΝΙΕΣ ΠΕΘΑΙΝΟΥΝ

Ζήτω η... κόλαση!

ΤΟ ΤΣΙΜΕΝΤΟ ΣΚΟΤΩΣΕ ΤΗΝ ΑΥΛΗ

Εικόνα 2.6: «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή»

104 Λίνα Αλεξίου, Νανά Νταουντάκη, «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή», Τα Νέα, 07.07.1981, σ. 7



«Ακόμα ο γείτονας τρέχει σαν τον χρειαστείς», λένε μάννα και κόρη στη Νέα Ιωνία

Εικόνα 2.7: «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή»

Η πρώτη φωτογραφία αποτυπώνει «μάννα και κόρη» να κάθονται «στο πεζοδρόμιο έξω από τα σπίτια τους... να πλέκουν με το βελονάκι “ατραντέδες”». Όπως αναφέρει ο Barthes η φωτογραφία των εφημερίδων, που δεν είναι ποτέ μια «καλλιτεχνική» φωτογραφία, αυτοπροσδιορίζεται ως ένα μηχανικό ανάλογο του πραγματικού. Το «πρώτο» της μήνυμα πληροί απολύτως την ουσία της, και δεν αφήνει καμιά θέση στην ανάπτυξη ενός «δεύτερου» μηνύματος.¹⁰⁵ Σε αυτήν την εικόνα, σε αντίθεση με την Αθήνα ως μία πόλη χωρίς παρελθόν παρουσιάζεται μια συνέχεια ανάμεσα στο παρελθόν με το παρόν. Από την μία παρουσιάζεται στη φωτογραφία η συνύπαρξη της προηγούμενης γενιάς με την επόμενη στο σχήμα μητέρας-κόρης, όμως ταυτόχρονα μέσα από τα «εργόχειρα» στα χέρια τους παρουσιάζεται μια παλιότερη γενιά αυτή των γιαγιάδων. Όπως αναφέρουν οι αρθρογράφοι για τα εργόχειρα: «μοναδικά σε ομορφιά εργόχειρα που στόλιζαν τα τραπεζομάντηλα, τις μαξιλαροθήκες, τα κουρτινάκια των γιαγιάδων μας». Η παρουσία τους στη φωτογραφία δεν λειτουργεί σαν μια απλή δραστηριότητα όπως το διάβασμα μιας εφημερίδας, λειτουργεί σαν ένα σημείο παράδοσης, μιας διαγενεακής συνέχειας, ένα από τα κυρίαρχα σημασιόμενα με τα οποία συνδέεται το σημαίνον του ανθρώπου. Αν ο αστικός χώρος λειτουργεί ως το υλικό σημείο της νεωτερικότητας, τότε το παρελθόν και η παράδοση αποτελεί το αντίστροφο ανάλογο αυτής της σχέσης.

105 Roland Barthes, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, ο.π. σ.12-13

Στη δεύτερη φωτογραφία αποτυπώνεται η στιγμή όπου μια μεγάλη σε ηλικία γυναίκα κάθεται σε ένα σκαμνί δίπλα από ένα δέντρο, μια καρέκλα μπροστά όπου επάνω βρίσκεται ένα κλουβί με ένα καναρίνι. Η γυναίκα κάθεται στο πεζοδρόμιο ενώ στο τοπίο η δόμηση είναι χαμηλή με δέντρα. Ο Barthes σχολιάζει σχετικά με τη χρήση της φωτογραφίας ότι «μπροστά σε μία φωτογραφία η αίσθηση της καταδήλωσης ή, αν προτιμάτε, της αναλογικής πληρότητας είναι τόσο ισχυρή, ώστε η περιγραφή μιας φωτογραφίας είναι κυριολεκτικά αδύνατη. Διότι περιγράφω σημαίνει ακριβώς ότι προσθέτω στο καταδηλούμενο μήνυμα έναν διαμεσολαβητή ή ένα δεύτερο μήνυμα, αντλούμενο από έναν κώδικα ο οποίος είναι η γλώσσα, και ο οποίος μοιραία, συνιστά, όσο κι αν φροντίσουμε να είμαστε ακριβείς, μια συμπαραδήλωση σε σχέση με το φωτογραφικό ανάλογο».¹⁰⁶

Η λεζάντα έρχεται να ολοκληρώσει το μήνυμα της εικόνας προσθέτοντας πόσο «γραφική φιγούρα» αποτελεί «η γιαγιά απ' τη Μικρασία... παρέα με το καναρίνι της σ' ένα δρόμο της Ν. Ιωνίας». Οι γηραιές γυναίκες με συντροφιά καναρίνια και το μεσοπολεμικό σκαμνί βγαλμένο στο πεζοδρόμιο λειτουργούν ως σημεία της υπαίθρου αλλά και ενός παρελθόντος που μοιάζει για τις αρθρογράφους να έχει ξεχασθεί. Όλα είναι μέρος μιας «αυθεντικότητας», η οποία επινοείται εκ νέου σαν «γραφικό απομεινάρι» όπως μας υπενθυμίζει ο σχολιασμός του άρθρου.

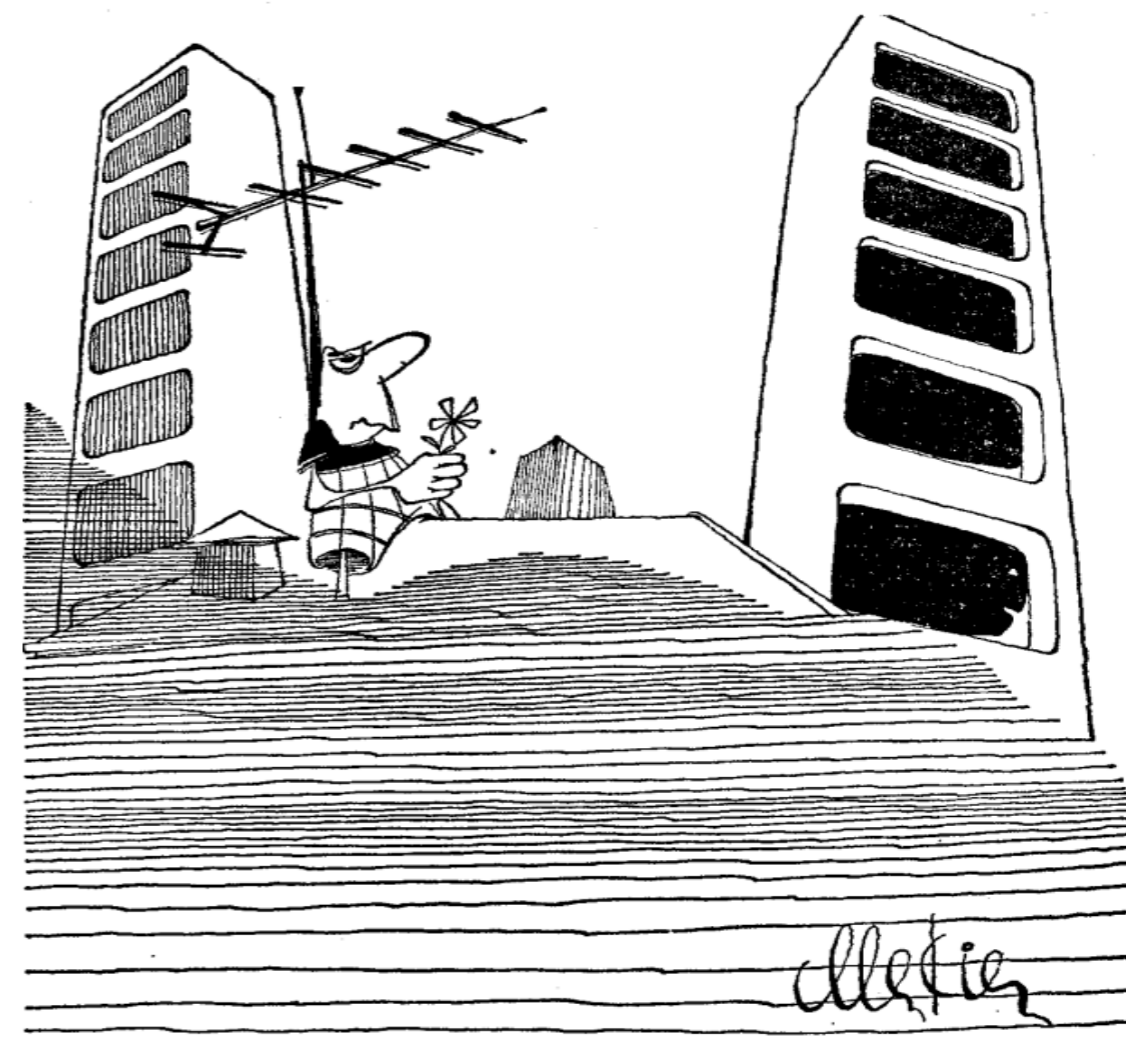


Γραφική φιγούρα, η γιαγιά απ' τη Μικρασία, κάνει παρέα με το καναρίνι της σ' ένα δρόμο της Ν. Ιωνίας

Εικόνα 2.8: «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τιμμένο σκότωσε την αυλή»

Τρεις μέρες αργότερα η ίδια εφημερίδα, και η μία από τις δύο αρθρογράφους του προηγούμενου ρεπορτάζ, δημοσιεύει μία έρευνα¹⁰⁷ με τίτλο «Ρέκβιεμ για μία χαμένη αυλή...» όπου η αρθρογράφος συνομιλεί με τους αρχιτέκτονες Σουζάνα και Δημήτρη Αντωνακάκη. Η έρευνα έχει καπέλο «Οι πολυκατοικίες σκότωσαν τις γειτονιές... Υπάρχει πια ελπίδα;». Στην αρχή του άρθρου η αρθρογράφος αναφέρει ότι «το όνειρο της πολυκατοικίας -τριάντα χρόνια πίσω» έχει γίνει «ένας καθημερινός βραχνάς». Το άρθρο συνοδεύεται από ένα σκίτσο και μία φωτογραφία από την οδό Σεληνούτσος στη Νέα Ιωνία.

Στο σκίτσο αναπαριστάται ένα άτομο να κάθεται, πιθανότατα σε μία ταράτσα, δίπλα σε μια κεραία τηλεόρασης, ανάμεσα σε δύο πύργους έχοντας στο χέρι του ένα λουλούδι ενώ χαμηλά δίπλα του βρίσκεται το σκίτσο ενός ισογείου με στέγη. Εδώ ο τίτλος του άρθρου μας βοηθάει να επιλέξουμε το σωστό αντιληπτικό επίπεδο, προσαρμόζοντας όχι μόνο το βλέμμα μας αλλά και τη νοητική μας αντίληψη. Το σκίτσο θα μπορούσε να λάβει πολλαπλά σημανόμενα εκτός του πεδίου της κατοίκησης, ωστόσο το γλωσσικό μήνυμα βρίσκεται εκεί για να καθοδηγήσει όχι απλά την αναγνώριση των συμβολικών μηνυμάτων της εικόνας, αλλά και την ίδια την ερμηνεία τους.¹⁰⁸



Εικόνα 2.9: «Ρέκβιεμ για μία χαμένη αυλή...»

107 Λίνα Αλεξίου, «Ρέκβιεμ για μία χαμένη αυλή...», *Τα Νέα*, 10.07.1981, σ. 13

108 Roland Barthes, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, ο.π. σ. 40

106 Στο ίδιο

Έτσι σε συμβολικό επίπεδο, το άτομο του σκίτσου φαντάζει στα μάτια μας να δυσφορεί στη πυκνοκατοικημένη πόλη, σκαρφαλώνοντας ανάμεσα σε ψηλά κτίρια για να βρει λίγο από το φως και τον αέρα που του στερούν. Το σημείο του λουλουδιού λειτουργεί σαν έλλειψη των στοιχείων της φύσης και του πρασίνου, ενώ το μικρό σκίτσο της ισόγεια κατοικίας ως υπενθύμιση και νοσταλγία σε όλα αυτά που έχασε μέσα από την έντονη ανοικοδόμηση των προηγούμενων δεκαετιών.

Μέσα στο άρθρο σχολιάζεται η σκληρότητα της πόλης της περιόδου, όπου σταδιακά τείνει να κατακλείσει και την επαρχία. Η έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού, η ομοιομορφία των κατασκευών, η απουσία αυλών και χώρων πρασίνου αναγνωρίζονται ως μερικά από τα βασικά ζητήματα της κατοίκησης στην Αθήνα. Ο Δ. Αντωνακάκης αναφέρει στην αρθρογράφο ότι «χαλάσαμε σχεδόν ό,τι είχε φτιάξει» η προηγούμενη γενιά ενώ «το πρόβλημα είναι με τι αντικαταστήσαμε το έργο αυτό». Έτσι η φωτογραφία λειτουργεί ως συνέχεια του αφηγήματος περί χαμένης αυλής. Ό,τι έχει γίνει αόρατο στο επίπεδο του λόγου, γίνεται ορατό στην απτή εικόνα.¹⁰⁹



Νέα Ίωνία, οδός Σεληνούντος. Ή «μεταμόρφωση» κι αυτού του μικρού δρόμου φαίνεται στην αντιπαράθεση τών δυό πλευρών του

Εικόνα 2.10: «Ρέκβιεμ για μία χαμένη αυλή...»

Στη φωτογραφία αναπαριστάται η οδός Σεληνούντος. Στη δεξιά πλευρά του δρόμου αποτυπώνονται οι πολυκατοικίες της μεταπολεμικής περιόδου. Στην αριστερή πλευρά τα εναπομείναντα ισόγεια κτίσματα της προηγούμενης περιόδου. Μία γηραιά γυναίκα μαζί με έναν άντρα κάθονται σε δύο καρέκλες έξω από την είσοδο στο πεζοδρόμιο. Μία συμπεριφορά παλαιότερων δεκαετιών που μεταφέρθηκε και στις πόλεις από τους εσωτερικούς μετανάστες της επαρχίας. Έτσι η νοσταλγία εγγράφεται στην αποτύπωση μιας κοινωνικής πρακτικής που συνδέεται με ένα παρελθόν κατοίκησης πιο «ανθρώπινο» σύμφωνα με την αρθρογράφο. Η γιαγιά που κάθεται στην αυλή και ρεμβάζει, χαιρετάει τους γείτονες, μαθαίνει τα νέα τους, καλησπερίζει ή ακόμα και συλλογικότερες μορφές αυτής της πρακτικής, όπου γυναίκες και άντρες μαζεύονταν να «βεγγερίσουν» στις αυλές και στις εισόδους των σπιτιών τους.

Έτσι εκείνα τα στοιχεία και οι συμπεριφορές που νοσταλγούνται από την αστική κατοίκηση της περιόδου συνδέονται με τις μεθόδους και τους τρόπους δόμησης. Μια πόλη η οποία παρουσιάζεται πυκνοδομημένη, χωρίς πράσινο, χωρίς αυλές, τυποποιημένη, λειτουργεί σε συμβολικό επίπεδο ως υπαίτια για τη μοναξιά και την αποξένωση του σύγχρονου κάτοικου. Ακόμη και η κυριολεκτική υλικότητα των πόλεων μεταφέρει όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, όπου «τα σύγχρονα οικοδομικά υλικά χρησιμοποιημένα κατά κόρον ομοιόμορφα, τακτικά, σαν για να στεγάσουν στρατιές ανθρώπων που το σπίτι τους δεν είναι παρά ένας ξενώνας ύπνου και φαγητού».¹¹⁰

Η επιλογή της αναπαράστασης της πόλης στο σκίτσο ως ένα υπερδομημένο περιβάλλον, το οποίο ασφυκτιά από πανομοιότυπα, ψηλά, απρόσωπα κτίρια, αποτυπώνει μια νέα αντίληψη γύρω από την αστική εμπειρία. Όπως έχει υπογραμμιστεί από ιστορικούς, τη μεταπολεμική περίοδο το δίπολο πόλης-υπαίθρου λειτουργούσε με αντίστροφους όρους. Η υπαίθρος και η περιφέρεια απαξιωνόταν απέναντι στη πόλη, ενώ οι συγκρίσεις ανάμεσα τους ήταν μια σύγκριση ανάμεσα στην «οπισθοδρόμηση» και τον «πολιτισμό»¹¹¹.

Το πως λειτουργεί η υλικότητα της πόλης επάνω στην ανθρώπινη συμπεριφορά και τις κοινωνικές πρακτικές αποτελεί ένα αφήγημα στο οποίο γίνεται επίκληση και σε άλλα ζητήματα από την αρθρογραφία της περιόδου, όπως η συμπεριφορά των νέων. Στις 2 Ιουνίου 1980 δημοσιεύεται στην ίδια εφημερίδα άρθρο¹¹² με το τίτλο «Παιδιά από...τσιμέντο». Με αφορμή την κλοπή μικροαντικειμένων από τρεις νέους δεκαεπτά χρονών ο αρθρογράφος προσεγγίζει το θέμα της «αντικοινωνικής συμπεριφοράς των νέων της πόλης». Το σκίτσο που συνοδεύει το άρθρο αναπαριστά έναν άντρα με ένα λευκό μπλουζάκι να κρατάει μια αλυσίδα, ενώ πίσω του βρίσκεται ένα όπλο και πίσω από εκεί το περίγραμμα από τρία άλλα άτομα με το χέρι του ενός σηκωμένο σε γροθιά.

Η αφαιρετικότητα του σκίτσου συμπυκνώνει τις συμπαραδηλώσεις που έχει επιλέξει ο δημιουργός, εκείνες δηλαδή που συνδέονται με το συμβολικό μήνυμα που ο αναγνώστης οφείλει να ερμηνεύσει. Σε αυτό το σκίτσο η λευκή μπλούζα με το αγγλικό μήνυμα NEW, τα

110 Λίνα Αλεξίου, στο ίδιο

111 Έφη Αβδελά, «Άντρες που σκοτώνουν: Ανεπιθύμητοι ανδρισμοί και οι αντιφάσεις του εξευρωπαϊσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα», Γκότση, Γ., Διαλέτη, Α., Φουρναράκη, Ε.,(επιμ), *Το φύλλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις & Παραδείγματα*, Αθήνα: Ασίνη 2015

112 Άρης Σκιαδόπουλος, «Παιδιά από...τσιμέντο», *Τα Νέα*, 2 Ιουνίου 1980, σ. 5

109 Susan Buck-Morss, *Σημειολογικά όρια και πολιτικές του νοήματος. Η νεωτερικότητα σε περιοδεία. Ένα χωριό της Κρήτης σε μετάβαση*, Βαγγέλης Πούλιος (μτφ), Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες 2019

μακριά μαλλιά και το περικάρπιο στο χέρι του άντρα μεταφράζονται ως στοιχεία νεανικότητας για την εποχή. Ενώ η αλυσίδα στα χέρια του, και το όπλο ως στοιχεία εγκληματικότητας. Ωστόσο η επιλογή των όπλων θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι δεν είναι τυχαία. Συνειρμικά τα περίστροφα συνδέονται με εγκλήματα ιδιαίτερα στον αστικό χώρο, σε αντίθεση ίσως με μία καραμπίνα ή ένα τουφέκι που συνειρμικά παραπέμπει στην ύπαιθρο, στο κυνήγι και σε άλλες πρακτικές. Η λεζάντα είναι εκείνη που μας βοηθάει να προσαρμόσουμε το βλέμμα μας και να ερμηνεύσουμε τα σημεία με τον κατάλληλο τρόπο εμποδίζοντας τα συμπαραδηλούμενα νοήματα να πληθύνουν.

Ο τίτλος «Παιδιά από...τσιμέντο» έρχεται να επιβεβαιώσει τη ρητορική που σκοπεύει να συνδέσει την πόλη με την παραβατικότητα των νέων. Έτσι ο αρθρογράφος αναφέρει ότι «χάθηκαν πλέον τα χαγιάτια και οι αυλές...οι μεγάλες πόλεις με τα ψηλά μπαλκόνια έκλεισαν μέσα τους στέρεα τη γοητεία της “ψευτοπαλικαριάς”... το μπετόν ενίσχυσε την επιθετικότητα τους (των νέων)». Αξίζει να σημειωθεί ότι στο άρθρο τόσο η κοινωνιολόγος, η ψυχολόγος και ο παιδοψυχολόγος που καλούνται να απαντήσουν επάνω στο ζήτημα δεν συνδέουν την νεανική παραβατικότητα με το δομημένο περιβάλλον αλλά κυρίως με την οικογένεια, την αναπαραγωγή έμφυλων προτύπων, την ανεργία κ.α. Ο αστικός χώρος παρουσιάζεται ως βίαιος και ανοίκειος χαρακτηριστικά που αποδίδονται περισσότερο στην υλική μορφή της πόλης έναντι της κοινωνικής και οικονομικής της διάρθρωση. Η κατοίκηση στα διαμερίσματα στο κέντρο των πόλεων σταδιακά απορρίπτεται από κυρίαρχες αναπαραστάσεις του τύπου, και αυτή η απόρριψη σχεδόν φυσικοποιείται στην υλικότητα των κτιρίων.

**Η ΑΝΤΙΚΟΙΝΩΝΙΚΗ
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ
ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ**
•
**ΤΙ ΥΠΟΣΤΗΡΙΖΟΥΝ
ΠΑΙΔΟΨΥΧΙΑΤΡΟΙ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟΙ**



Παιδιά από... τσιμέντο

Εικόνα 2.11: «Παιδιά από...τσιμέντο»

Μέσα στο ίδιο πνεύμα ένα χρόνο μετά δημοσιεύονται δύο άρθρα στις 26 και 27 Ιουνίου του 1981. Το πρώτο άρθρο¹¹³ έχει τίτλο «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας» ενώ το δεύτερο άρθρο¹¹⁴ «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί». Και τα δύο άρθρα συνοδεύονται από ένα πλήθος φωτογραφιών μέσα από τις οποίες προσπαθούν να αποδώσουν το νόημα της πόλης-φυλακής για τα παιδιά.

113 Λίνα Αλεξίου, Νανά Νταουντάκη, «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας», *Τα Νέα*, 26.06.1981, σ. 3, 9

114 Λίνα Αλεξίου, Νανά Νταουντάκη, «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί», *Τα Νέα*, 27.06.1981, σ. 3



Εικόνα 2.12: «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας»

Χαρακτηριστική αποτελεί η παραπάνω φωτογραφία στην οποία βλέπουμε ένα παιδί σε ένα μπαλκόνι (πιθανότατα κάποια πολυκατοικίας του κέντρου). Το μπαλκόνι είναι περιφραγμένο με προστατευτικό πλέγμα και το παιδί κάθεται επάνω σε ένα πλαστικό αυτοκίνητο. Η λεζάντα λέει «Το παιδί της Αθήνας. Εικόνα μικρού έγκλειστου, μοναχικού και θλιμμένου. Το άδειο μπαλκόνι, φραγμένο ολόγυρα για λόγους ασφαλείας. Στη γωνιά όρθιο, το “πάρκο” του τετράχρονου Νικόλα, η πρώτη φυλακή του».

Και στα δύο άρθρα το αστικό κέντρο παρουσιάζεται ως φυλακή για τα παιδιά, τα οποία παρουσιάζονται εγκλωβισμένα σε μπαλκόνια, μικρές πλατείες, ελάχιστους πράσινους χώρους κοκ. Πράγματι η Αθήνα ακόμη και σήμερα έχει περιορισμένους δημόσιους ελεύθερους χώρους. Ωστόσο, σκοπός της εργασίας δεν είναι να εξετάσουμε την εγκυρότητα του άρθρου αλλά τις διαδικασίες μέσα από τις οποίες λειτουργεί η αναπαραστάση και τους μετασχηματισμούς στους λόγους και τις αναπαραστάσεις του αστικού χώρου.

Η πολυκατοικία, ήταν εκείνη η οποία τόσο θεσμικά όσο και σε επίπεδο μορφής λειτούργησε ως το κατεξοχήν εργαλείο στεγαστικής αποκατάστασης τη μεταπολεμική περίοδο για τη χώρα. Ακόμη και σε πολιτισμικό επίπεδο, η κατοίκηση σε διαμέρισμα συνδέθηκε με την πρόοδο, την κοινωνική και οικονομική άνοδο των υποκειμένων. Εδώ παρατηρούμε τον μετασχηματισμό των λόγων και των αναπαραστάσεων απέναντι σε μια μορφή κατοίκησης και ο τρόπος με τον οποίο πραγματοποιείται στη συγκεκριμένη φωτογραφία είναι μέσα από την μορφή. Εδώ η κατασκευή του μύθου για τη πόλη-φυλακή ξεδιπλώνεται σε τρία σημεία. Τα δύο πρώτα παρουσιάζονται στη φωτογραφία ενώ το τρίτο απουσιάζει από την εικόνα αλλά υπαινίσσεται από τον τίτλο του άρθρου.

Το πρώτο σημείο είναι το «πάρκο» στη γωνία του μπαλκονιού. Από τους πρώτους περιφραγμένους χώρους που έρχεται σε επαφή ένα παιδί – μετά τη κούνια – το οποίο συνήθως βρίσκεται σε εσωτερικούς χώρους. Εδώ λειτουργεί ως υπενθύμιση του προηγούμενου σταδίου «εγκλεισμού» σύμφωνα με τις αρθρογράφους. Το δεύτερο σημείο είναι το ίδιο το μπαλκόνι το οποίο λειτουργεί ως το νέο στάδιο εγκλεισμού για το παιδί, ένα σημείο το οποίο συνδέεται τόσο με τη πολυκατοικία όσο και με τη κατοίκηση στη πόλη. Το τρίτο σημείο το οποίο απουσι-

άζει ως εικονική αναπαράσταση αλλά παρουσιάζεται σε όλο το άρθρο είναι η πόλη. Η Αθήνα αναπαριστάται ως φυλακή – ή κλουβί όπως μας υπενθυμίζει ο τίτλος στο δεύτερο άρθρο – και «το πρόσωπο της Αθήνας είναι από τσιμέντο»¹¹⁵.

Στα παραπάνω παραδείγματα παρακολουθούμε τους μετασχηματισμούς των αναπαραστάσεων και των λόγων γύρω από την αστική εμπειρία, την κατοίκηση στη πόλη, τις νοηματοδοτήσεις που λαμβάνει ο αστικός χώρος στην αρχή της μεταπολίτευσης. Αν μεταπολεμικά η ποιότητα ζωής συνδεόταν με τις ανέσεις και τις ευκολίες των διαμερισμάτων στις πολυκατοικίες των πόλεων, τις ευκαιρίες εργασίας και εκπαίδευσης που προσέφεραν τα αστικά κέντρα, την περίοδο της μεταπολίτευσης παρατηρούμε το κέντρο βάρους στη ποιότητα ζωής να μετατοπίζεται εκτός του κέντρου ή ακόμη και εκτός των πόλεων. Προφανώς στις συνθήκες που επέτρεψαν αυτή τη μετατόπιση μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα σχεδιαστικά παραστρατήματα του πολεοδομικού σχεδιασμού σε θεσμικό επίπεδο, την πυκνή δόμηση, την έλλειψη δημόσιων χώρων, την αύξηση των αυτοκινήτων, την άνοδο των οικολογικών κινημάτων κοκ, ωστόσο η ανατροπή στο δίπολο ύπαιθρος-πόλη αποτυπώνεται πλήρως στις αναπαραστάσεις του καθημερινού τύπου, και αυτές τις διαδικασίες μας επιτρέπουν να τις αναγνωρίσουμε οι πολιτισμικές σπουδές.

Και ενώ ο αστικός χώρος φαντάζει «αβίωτος» στο μεγαλύτερο κομμάτι των αναπαραστάσεων και των δημόσιων λόγων της αρθρογραφίας, σταδιακά εκκινούνται οι διαδικασίες που θα επιτρέψουν τόσο την διαφυγή από την πόλη-φυλακή όπως εξέτασα σε αυτό το κομμάτι του κεφαλαίου αλλά και την επίτευξη του ονείρου της ιδιοκατοίκησης για ένα κομμάτι του πληθυσμού όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο.

ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΥΚΑΤΟΙΚΙΩΝ

«Σά νερό πού βράζει σέ δοχείο»

Εικόνα 2.13: «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί»

115 Λίνα Αλεξίου, Νανά Νταουντάκη, «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας», ο.π. σ. 3

2.3 «Νέα Στεγαστική Πολιτική»: Λόγοι και αναπαραστάσεις μέσα από την «απελευθέρωση» του ενυπόθηκου δανεισμού

Το Σάββατο στις 9 Μαρτίου 1985 εκδίδεται πρωτοσέλιδο από την εφημερίδα *Τα Νέα* με τίτλο «ΔΑΝΕΙΑ Σ' ΟΛΟΥΣ». Τον τίτλο δεν συνοδεύει κάποιο άρθρο επάνω στον επικείμενο μετασχηματισμό χορήγησης στεγαστικών δανείων αλλά ουσιαστικά αποτελεί ενημερωτικό δελτίων των εξελίξεων στο ζήτημα του ενυπόθηκου δανεισμού. Το δελτίο ανακοινώνει την «απελευθέρωση» του στεγαστικού δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες «ανεξάρτητα από την ιδιότητα του ενδιαφερόμενου». Μπορεί το συγκεκριμένο δελτίο να μην συνοδεύεται από εικονικές αναπαραστάσεις με τις οποίες θα αποδοθούν εκείνα τα νοήματα τα οποία γίνονται ορατά στην εικόνα, ωστόσο ήδη μέσα από το γλωσσικό επίπεδο αρχίζουν να διαμορφώνονται εκείνοι οι λογοθετικοί σχηματισμοί μέσα από τους οποίους προσεγγίζεται το ζήτημα της πρόσβασης σε στέγη.

Ο τίτλος με κεφαλαία πυκνά γράμματα έρχεται να θέσει μια τομή στο σύστημα χορήγησης στεγαστικών δανείων. Τα δάνεια πλέον δεν θα δίνονται μέσα από αυτό που ονομάζουμε ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς στέγασης. Ταυτόχρονα η χορήγηση στεγαστικών δανείων από τις εμπορικές τράπεζες θα μπορεί να γίνεται σε κάθε ενδιαφερόμενο ανεξαρτήτων των χαρακτηριστικών που έθεταν οι ειδικοί οργανισμοί, δηλαδή συγκεκριμένες κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες οι οποίες στερούνταν στέγη και οι κρατικοί μηχανισμοί όφειλαν να μεριμνήσουν. Ωστόσο ο τίτλος αν στο επίπεδο της καταδήλωσης εκφράζει την δυνατότητα παροχής στεγαστικών δανείων σε όλους τότε στο επίπεδο συμπαραδήλωσης υπονοείται ότι μέχρι πριν δεν μπορούσαν όλοι να πάρουν δάνειο.

Έτσι αρχίζει σταδιακά να αποιδεολογικοποιείται η έννοια της πρόσβασης στη στέγαση μέσω δανεισμού και ο ρόλος του κράτους ως διαμεσολαβητή. Τα νοήματα τα οποία παράγονται μέσα από την αφαιρετικότητα της δημοσίευσης μετατοπίζουν το νόημα της στέγασης από κοινωνικό ζήτημα σε ζήτημα πιστοδότησης. Όπως αναφέρει την ίδια περίοδο ο Δημήτρης Οικονόμου στο Δεκαπενθήμερο Πολίτη σχετικά με τα νέα μέτρα είναι «αποδεδειγμένη η αδυναμία της πιστοδότησης να λειτουργήσει ως μέτρο ανάκαμψης» στο κατασκευαστικό κλάδο.¹¹⁶

Την επόμενη μέρα στις 10 Μαρτίου 1985 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Το Βήμα*, στη στήλη Σχόλια-Απόψεις-Διάλογος, ένα κείμενο¹¹⁷ με τίτλο «Νέα Στεγαστική Πολιτική». Το θέμα που προσεγγίζεται στο κείμενο από τον ανώνυμο συγγραφέα είναι η απελευθέρωση του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες. Ενώ ασκείται κριτική στη στεγαστική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών, «που με οποιοδήποτε ορισμό κάθε άλλο παρά πολιτική ήταν», ο

116 Δημήτρης Οικονόμου, «Η αόρατη “επανάσταση” στα στεγαστικά δάνεια», ο.π. σ. 32

117 Ανώνυμος, «Νέα Στεγαστική Πολιτική», *Το Βήμα*, 10.03.1985, σ. 14

ενυπόθηκος δανεισμός από τις εμπορικές τράπεζες «καλωσορίζεται» ως νέα στεγαστική πολιτική.

Στο κείμενο δηλώνεται ότι ο νέος ρόλος του ενυπόθηκο δανεισμού θα βοηθήσει τη στεγαστική πολιτική να γίνει «πιο αποτελεσματική και ευέλικτη» ενώ θα ενισχύσει την οικονομική δραστηριότητα γενικότερα. Εδώ λοιπόν αναγνωρίζουμε ότι η καταδήλωση του τίτλου η οποία είναι η στέγαση, συνεχίζει να εκτρέπεται από τις συμπαραδηλώσεις, οι οποίες αφορούν τον συνεχή διαρθρωτικό ρόλο της στέγασης στην οικονομία. Ενώ στο κείμενο αναπτύσσονται ρητά λόγοι για τον σημαντικό διαρθρωτικό ρόλο της στέγασης στην οικονομία συνεχίζουν να «βαφτίζονται» οι πολιτικές που αφορούν αυτό τον οικονομικό μετασχηματισμό ως στεγαστικές.

Τα δύο παραπάνω παραδείγματα είναι πολύ πρώιμα και πιθανότατα ανεπαρκή για να προμηθήσουν την διεύρυνση τόσο του στεγαστικού όσο και του καταναλωτικού δανεισμού των επόμενων δεκαετιών. Ωστόσο θεωρώ ότι είναι ικανά για να αποδώσουν το ξεκίνημα των διαδικασιών μέσα από τις οποίες αρχίζουν να διαμορφώνονται εκείνοι οι λογοθετικοί σχηματισμοί μέσα από τους οποίους προσεγγίζεται το ζήτημα της στεγαστικής πολιτικής. Ακόμη και η γλωσσική μετατόπιση προς τον όρο στεγαστική πολιτική έναντι του όρου κοινωνική πολιτική κατοικίας τοποθετείται σε ένα πεδίο νοημάτων όπου η στέγαση απομακρύνεται νοηματικά από το πεδίο της κοινωνικής πολιτικής (παρότι ισχύει για τη χώρα) και μεταφέρεται νοηματικά στο πεδίο της οικονομίας και του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

ΤΟ ΒΗΜΑ

Σχόλια - Απόψεις - Διάλογος

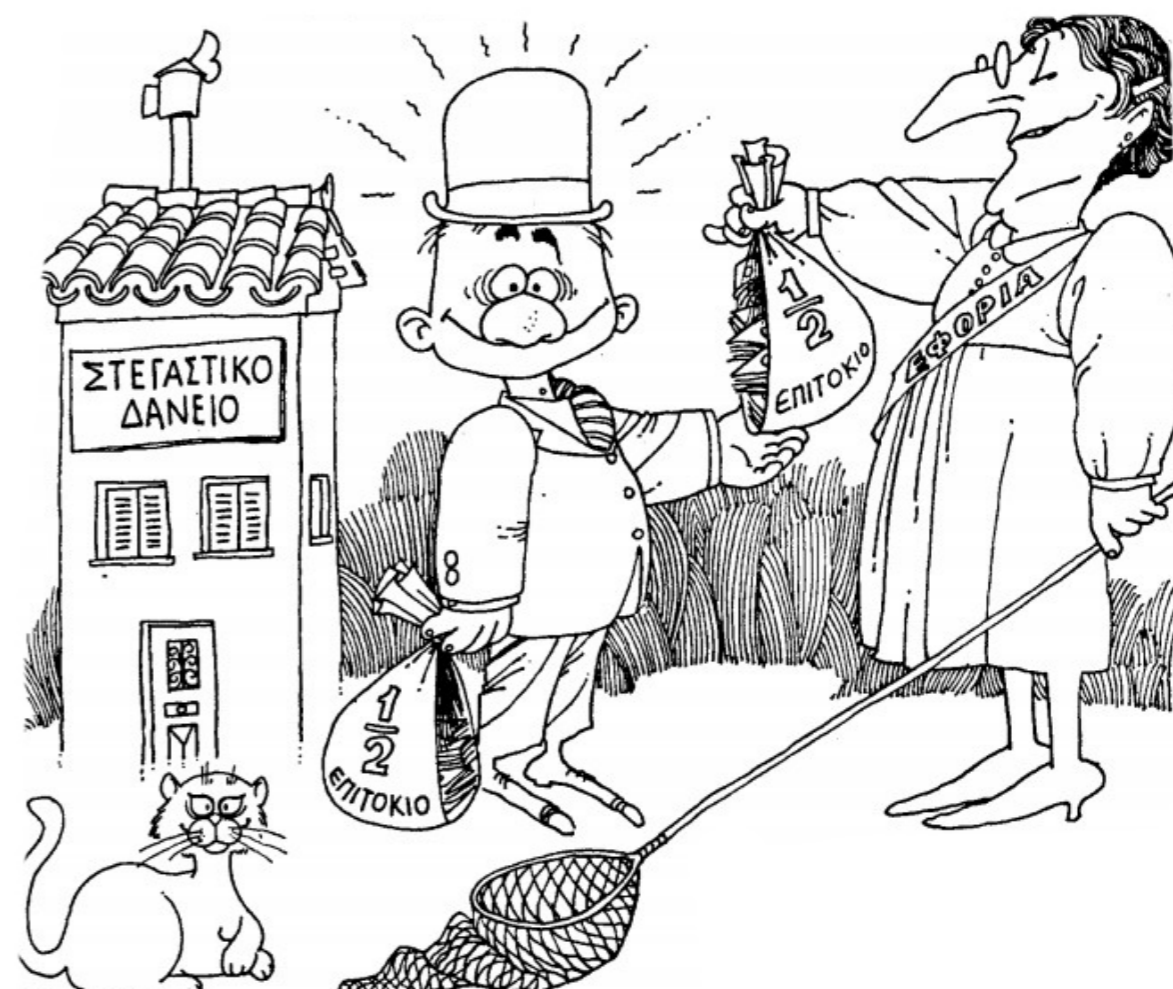
ΝΕΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ απόφαση της Τράπεζας της Ελλάδας να χορηγούνται στεγαστικά δάνεια με πιο ελεύθερους όρους από όλες τις εμπορικές τράπεζες ίσως τελικά αναγκάσει να αναθεωρήσουμε τη στεγαστική μας πολιτική. Μια πολιτική όπως αυτή διαμορφώθηκε τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, που με οποιοδήποτε ορισμό κάθε άλλο παρά πολιτική ήταν.

Εικόνα 2.14: «Νέα Στεγαστική Πολιτική»

Στο παραπάνω άρθρο¹¹⁸, στην εφημερίδα *Τα Νέα* λίγες μέρες αργότερα, αρχίζει πλέον να γίνεται κατανοητό και σε επίπεδο αναπαράστασης η παραπάνω μετατόπιση. Με τον καθαρά προωθητικό τίτλο προς τη νέα πολιτική «Συμφέρουν τα δάνεια» το άρθρο μέσα από τους «υπότιτλους» δεξιά διασαφηνίζει ότι ο στεγαστικός δανεισμός από τις εμπορικές τράπεζες δεν αφορά την πρόσβαση σε στέγη αλλά την δυνατότητα απόκτησης δεύτερης ή τρίτης κατοικίας καθώς στην «απελευθέρωση» του στεγαστικού δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες (με τις συνθήκες της περιόδου) μπορούσαν να έχουν πρόσβαση κυρίως υψηλά ή μεσαία προς υψηλά εισοδήματα. Το άρθρο συνοδεύεται από ένα σκίτσο μέσα από το οποίο προσπαθούν να αποδοθούν εκείνα τα χαρακτηριστικά της νέα αυτής πολιτικής που κάνουν τα δάνεια να συμφέρουν.

Στο σκίτσο παρατηρούμε έναν άνδρα με καπέλο να βρίσκεται μπροστά από ένα αρχαιολογικό σχέδιο κτιρίου με στέγη (το οποίο παραδοσιακά αναπαριστά την κατοικία). Ο άνδρας με μία χαρούμενη έκφραση έκπληξης κρατάει στο χέρι του ένα σάκο όπου επάνω γράφει «1/2 επιτόκιο» ενώ με το άλλο χέρι απλωμένο είναι έτοιμος να λάβει έναν δεύτερο ίδιο σάκο. Τον δεύτερο σάκο ετοιμάζεται να τον παραδώσει μια γυναίκα με μια κορδέλα που μας ενημερώνει ότι είναι η εφορία. Ουσιαστικά το σκίτσο προσπαθεί να αναπαραστήσει ένα από τα μέτρα της «νέας στεγαστικής πολιτικής», δηλαδή την έκπτωση του μισού επιτοκίου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες μέσω φορολογίας.



Εικόνα 2.15: «Συμφέρουν τα δάνεια»

118 Δημήτρης Στεργίου, «Συμφέρουν τα δάνεια», *Τα Νέα*, 24.03.1985, σ. 16

Η «εφορία» αναπαριστάται ως γυναίκα, μιας και η ίδια η λέξη είναι γένους θηλυκού, ενώ τα χαρακτηριστικά που επιλέγει ο σκιτσογράφος να την απεικονίσει μας θυμίζουν κάποια στερεοτυπική εικόνα δασκάλας, εξαιτίας τόσο των γυαλιών που φοράει όσο και του εξεταστικού βλέμματός της. Το σημαίνον της δασκάλας συνδέεται με την εξέταση, τον έλεγχο και την διαρκή εποπτεία προς τους μαθητές. Στο συγκεκριμένο πλαίσιο η απόχη συμβολίζει τον ρόλο της εφορίας στο να μαζεύει χρήματα μέσω της φορολογίας αλλά και ότι «πιάνει» τη φοροδιαφυγή, όπως η έκφραση «έπεσε στα δίχτυα της εφορίας». Τα νοήματα με τα οποία συνδέεται η εφορία – και κατ' επέκταση ένα κομμάτι του κράτους – είναι εκείνα της εποπτείας και της μοχθηρίας, του ελέγχου, ενώ παράλληλα στο σκίτσο ρίχνει το βλέμμα της στον αναγνώστη σαν να τον προσκαλεί να είναι εκείνος που θα πάρει το επόμενο δάνειο.

Αντιθέτως ο άνδρας της φωτογραφίας παρουσιάζεται με μία σχεδόν αφελή έκφραση έκπληξης, παραφουσκωμένος από χαρά με την ευκαιρία που του δίνεται. Σε αντίθεση με τις αναπαραστάσεις των μικρομεσαίων όπου το όνειρο της ιδιοκατοίκησης «έβγαζε φτερά», εκείνος φοράει κουστούμι, γραβάτα και καπέλο, στοιχεία της κοινωνικής του θέσης και ετοιμάζεται να δεχτεί τις φοροελαφρύνσεις που θα το προσφέρουν ένα δεύτερο και τρίτο σπίτι. Αυτό όμως που έχει ιδιαίτερη σημασία στο σκίτσο είναι η αναπαράσταση μιας γάτας κάτω αριστερά στο όνομα του σκιτσογράφου. Κοιτάει τον αναγνώστη με μια δόση πονηριάς, συμβολίζοντας πιθανότατα το βλέμμα του δημιουργού του σκίτσου, αναγνωρίζοντας τις συμπαραδηλώσεις που έχει επιτύχει μέσα από το σκίτσο του.

Σταδιακά όλο και περισσότερο οι αναπαραστάσεις και οι αφηγήσεις στην αρθρογραφία της περιόδου έχουν να κάνουν με τον νέο ρόλο των εμπορικών τραπεζών στη στέγαση. Το έργο της αρθρογραφίας μετατοπίζεται σε αφιερώματα και οδηγούς στεγαστικών δανείων και η αρθρογραφία που παρατηρούμε στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, εκείνη που είχε να κάνει με τη στέγαση, την κατοίκηση, τον αστικό χώρο, την αστική εμπειρία κοκ αρχίζει να περιορίζεται ή να ενσωματώνεται στους νέους λόγους που παράγονται γύρω από το στεγαστικό δανεισμό. Παράλληλα επανεμφανίζεται και ένα κομμάτι λόγων το οποίο μοιάζει να απουσιάζει τη προηγούμενη περίοδο από την αρθρογραφία, ο στεγαστικός δανεισμός που προσφέρουν οι ειδικοί πιστωτικοί οργανισμοί.¹¹⁹

Παράλληλα με τα πρώτα δημοσιεύματα που ανακοινώνουν την δυνατότητα παροχής στεγαστικών δανείων από τις εμπορικές τράπεζες, αρχίζουν την ίδια χρονιά μέχρι και τα τέλη του 1990 να εμφανίζονται δημοσιεύματα που αφορούν τα στεγαστικά δάνεια της Κτηματικής Τράπεζας και του ΟΕΚ. Πέρα από την ανακοίνωση των δανείων από τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, ξεκινάει και ένα κομμάτι συγκρίσεων ανάμεσα στις διευρυμένες πλέον επιλογές για στεγαστικό δανεισμό όπως για παράδειγμα στο άρθρο¹²⁰ στην εφημερίδα Τα Νέα με τίτλο «Ανισότητες στα δάνεια». Οι «ανισότητες» από τις οποίες προκύπτει ο τίτλος του άρθρου,

119 Ενδεικτικά: Δημήτρης Στεργίου, «Λεπτομέρειες για τα δάνεια της Κτηματικής», *Τα Νέα*, 15.09.1985, σ. 45· Νίκος Ρούσης, «150.000 Δάνεια για στέγαση», *Τα Νέα*, 25.01.1986, σ. 1,29· Ανώνυμος, «Νέοι όροι για τα δάνεια εργατικής κατοικίας», *Τα Νέα*, 05.02.1986, σ. 20· Ηλίας Γεωργιάκης, «12.000 στεγαστικά δάνεια από Δευτέρα», *Τα Νέα*, 02.10.1986, σ. 10· Στάθης Βλάχος, «Χρήματα στη στέγη», *Τα Νέα*, 12.10.1987, σ. 13-14· Στάθης Βλάχος, «Χαμηλότοκα δάνεια για στέγαση», *Τα Νέα*, 04.12.1987, σ. 20· Ηλίας Γεωργιάκης, «Δάνεια και σπίτια σε εργατοϋπαλλήλους», *Τα Νέα*, 03.10.1988, σ. 1,8-9· Στάθης Βλάχος, «35.000 στεγαστικά δάνεια», *Τα Νέα*, 03.03.1989, σ. 23

120 Παντελής Καψής, Δημήτρης Στεργίου, «Ανισότητες στα δάνεια», *Τα Νέα*, 19.05.1985, σ. 16

αφορούν τόσο τις διαφορές επιτοκίου ανάμεσα στους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς και τα «ελεύθερα» δάνεια των εμπορικών τραπεζών αλλά και τις διαφορές επιτοκίων και αποπληρωμής ανάλογα τον δικαιούχο, εργαζόμενος-υπάλληλος-αγρότης-εργάτης.

Εκείνη τη περίοδο μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1980, αρχίζει και μια σειρά δημοσιευμάτων που αφορά τη στεγαστική πολιτική της χώρας, ωστόσο οι λόγοι εγκλωβίζονται πλήρως στο πεδίο του στεγαστικού δανεισμού. Για παράδειγμα τον Ιανουάριο του 1987 δημοσιεύεται στην εφημερίδα *Τα Νέα* για πέντε ημέρες ένα ρεπορτάζ¹²¹ με θεματική «Σπίτι το... όνειρο». Ήδη από τον τίτλο του ρεπορτάζ παραμένει η νοηματοδότηση του ονείρου σε ότι αφορά τους λόγους της αρθρογραφίας.¹²² Ενώ τα άρθρα του συγκεκριμένου ρεπορτάζ εκκινούνται με τη προσέγγιση των αστέγων όπως το πρώτο άρθρο με τίτλο «Άγνωστος ο αριθμός των αστέγων», στην αρχή του άρθρου διασαφηνίζει ότι με τον όρο άστεγοι αναφέρεται σε όσους θέλουν να αποκτήσουν σπίτι και για διάφορους λόγους δεν μπορούν. Στο ίδιο κλίμα κινείται το ρεπορτάζ και τις υπόλοιπες ημέρες με τίτλους όπως «Ασύμφορη η επένδυση για κατοικία», «"Μονομαχία"». Ιδιοκτήτες και ενοικιαστές συμφωνούν: «Απαιτείται σαφέστερη στεγαστική πολιτική», καταλήγοντας στο τίτλο «Ενοίκιο ή δάνειο». Ενώ λοιπόν στην αρχή του ρεπορτάζ και σε διάφορα σημεία της αρθρογραφίας που το συνοδεύει φαίνεται να προσπαθεί να γίνει μια προσέγγιση στο στεγαστικό ζήτημα με ποιοτικούς όρους, στη πραγματικότητα προσεγγίζεται το ζήτημα της στέγασης μέσα από την ιδιοκατοίκηση και το στεγαστικό δανεισμό.

Έτσι επανεμφανίζεται το δίπολο ενοικιαστών-ιδιοκτητών με νέους όρους που περιλαμβάνουν το στεγαστικό δανεισμό. Πλέον τα ερωτήματα που αφορούσαν το «πρόβλημα» των ενοικίων στην αρχή της δεκαετίας, μετατοπίζονται στο ερώτημα «δάνειο ή ενοίκιο». Κερδίζοντας έδαφος μέσα στην δεκαετία 1985-1995 ο στεγαστικός δανεισμός, τόσο από τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς όσο και από τις εμπορικές τράπεζες, αρχίζει να μονοπωλεί όλο και περισσότερο την αρθρογραφία, τόσο στο ζήτημα της στέγασης αλλά και του αστικού χώρου, ο οποίος αρχίζει να απουσιάζει από την αρθρογραφία, τουλάχιστον με τους όρους στην αρχή του 1980.

Σε αυτό το κλίμα, σε ό,τι αφορά τον ενυπόθηκο δανεισμό των εμπορικών τραπεζών αρχίζει να εμφανίζεται μια σειρά λόγων και αναπαραστάσεων στην αρθρογραφία που συνθέτει νέα νοήματα γύρω από τις τράπεζες. Για παράδειγμα η έρευνα¹²³ στην εφημερίδα *Τα Νέα* το 1994 με τίτλο «Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων» αποδίδει ένα κομμάτι αυτών των λόγων. Η πρόσβαση στο στεγαστικό δανεισμό αρχίζει να παρουσιάζεται σαν μία συνθήκη η οποία λειτουργεί κάτω από ένα πέπλο μυστικότητας και σχεδίου, στοιχείων που έρχονται να αποκαλύψουν συχνά η αρθρογραφία στον καθημερινό τύπο αλλά και ειδικά αφιερώματα-

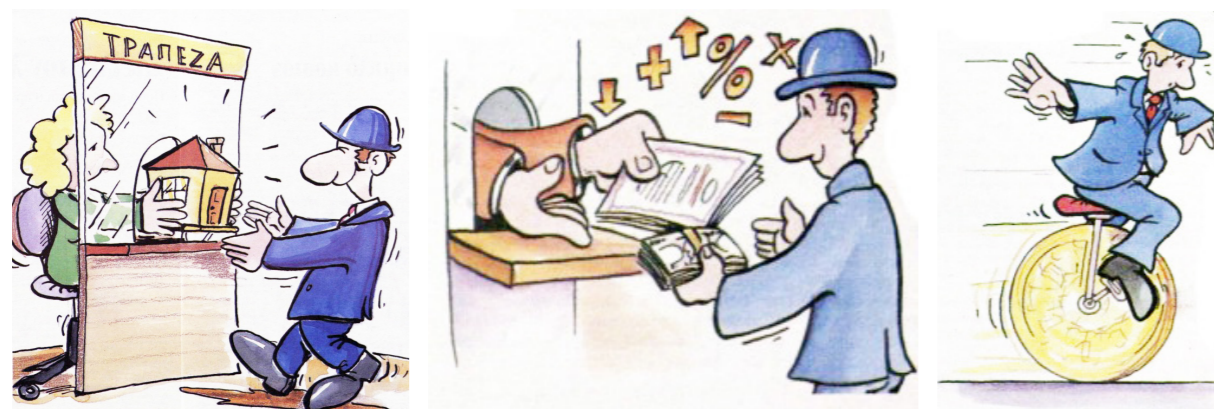
121 Αντώνης Ρενιέρης(επιμ), Νίκος Ρούσης, Δημήτρης Τζάθας, Νότης Παπαδόπουλος, ρεπορτάζ: *Σπίτι το... όνειρο*, «Άγνωστος ο αριθμός των αστέγων», 19.01.1987, σ. 18-19 / «Ασύμφορη η επένδυση για κατοικία», 20.01.1987, σ. 14-15 / «"Μονομαχία"». Ιδιοκτήτες και Ενοικιαστές συμφωνούν: «Απαιτείται σαφέστερη στεγαστική πολιτική», 21.01.1987, σ. 14 / «Σε χαμόσπιτα ζουν εκατοντάδες χιλιάδες οικογένειες σ' όλη την Ελλάδα», 22.01.1987, σ. 17 / «ΤΕΕ: Χάθηκε η ευκαιρία. Έμμεση ενίσχυση», 23.01.1987, σ. 15-16 / «Ενοίκιο ή δάνειο;», 24.01.1987, σ. 25. *Τα Νέα*

122 Ενδεικτικά: Γιάννης Σιώτος, Στέφανος Τζανάκης, «Πλήγμα στα μεσαία εισοδήματα. Όνειρο απλησίαστο η στέγη», *Τα Νέα*, 4.01.1991, σ. 22-23· Κωνσταντίνος Ντελέζος, Θανάσης Λυρτσογιάννης, «Απιαστο όνειρο η κατοικία», *Τα Νέα*, 16.01.1993, σ. 15

123 Γιάννης Σιώτος, «Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων», *Τα Νέα*, 07.02.1994, σ. 18-19

-οδηγοί του περιοδικού τύπου. Όπως επίσης το παρακάτω ρεπορτάζ¹²⁴ στην εφημερίδα *Το Βήμα* με τίτλο «Τα 7 τεχνάσματα των τραπεζών και πως (δεν) μπορείτε να τα αποφύγετε».

Ο στεγαστικός δανεισμός λοιπόν παρουσιάζεται σαν ένα δαιδαλώδες σύστημα μέσα από το οποίο τα υποκείμενα που προσπαθούν να αποκτήσουν το πολυπόθητο «όνειρο» της στέγης θα πρέπει να γνωρίσουν τα μυστικά του, να βρουν τεχνάσματα ή να αποφύγουν εμπόδια. Το συγκεκριμένο ρεπορτάζ συνοδεύεται από τρία σκίτσα που προσπαθούσαν να απεικονίσουν αυτές τις διαδικασίες.



Εικόνα 2.16: «Τα 7 τεχνάσματα των τραπεζών και πως (δεν) μπορείτε να τα αποφύγετε»

Έτσι παρακολουθούμε έναν εν δυνάμει «ενδιαφερόμενο» να κατευθύνεται προς ένα «γκισέ» που συμβολίζει την τράπεζα. Το «γκισέ» λειτουργεί ως σύμβολο αναπαράστασης της τράπεζας αλλά και για ένα μεγάλο κομμάτι υπηρεσιών, δημόσιων ή ιδιωτικών. Δηλώνει μια ιεραρχία μέσα από την οποία το «γκισέ» αποτελεί το χαμηλότερο επίπεδο εξυπηρέτησης ενώ παράλληλα συμβολίζει και την απόσταση ανάμεσα στα επίπεδα με τα οποία λειτουργούν οι υπηρεσίες όπως οι τράπεζες. Ο ενδιαφερόμενος πλησιάζοντας την τράπεζα προσπαθεί να λάβει το στεγαστικό δάνειο το οποίο συμβολίζεται με το αρχέτυπο ισόγειου κτιρίου με στέγη, ένα αρχέτυπο κατοικίας.

Αν προσπαθήσουμε να ανασυστήσουμε τον κώδικα με τον οποίο λειτουργεί η παραπάνω αναπαράσταση παρατηρούμε δύο κύρια χαρακτηριστικά. Αρχικά σε ότι αφορά τους λόγους της αρθρογραφίας, την μετατόπιση από τον όρο «δικαιούχο» προς τον όρο «ενδιαφερόμενο» ή ακόμη και στον όρο «πελάτη». Και ενώ αυτή η νοηματική μετατόπιση ίσως δεν μας κάνει ιδιαίτερη εντύπωση όταν αφορά τη συναλλαγή με ένα οργανισμό όπως μία τράπεζα, σίγουρα λειτουργεί με αντιφατικούς όρους, όταν το δάνειο ως προϊόν αναπαριστάται ως ένα αρχέτυπο κατοικίας. Αυτό αποτελεί το δεύτερο χαρακτηριστικό το οποίο γίνεται ξεκάθαρο σε ένα πλήθος αναπαραστάσεων στον τύπο που αφορούν τον ενυπόθητο δανεισμό. Η έντονη σύνδεση σε επίπεδο νοημάτων του στεγαστικού δανεισμού με την πρόσβαση σε στέγη.

Στο επόμενο σκίτσο παρατηρούμε τον «ενδιαφερόμενο» να παίρνει κάποια έγγραφα καταθέτοντας κάποια χρήματα σε ένα άλλο γκισέ ενώ τριγύρω υπάρχουν διάφορα μαθηματικά σύμβολα. Μέσα από τη συγκεκριμένη αναπαράσταση πιθανόν συμβολίζεται η πολυπλοκότητα με την οποία λειτουργεί το χρηματοπιστωτικό σύστημα. Κάτι που προσπαθεί να αποτυπωθεί

και στο τρίτο σκίτσο, όπου ο χαρακτήρας μας ισορροπεί επάνω σε ένα «μονόροδο» συμβολίζοντας την αγχώδη διαδικασία της δανειοδότησης και τα ενδεχόμενα ρίσκα.

Σε παρόμοιο πνεύμα όλη τη δεκαετία του 1990 δημοσιεύονται παρόμοια άρθρα και αφιερώματα.¹²⁵ Η αρθρογραφία που αφορά το στεγαστικό δανεισμό κινείται σε ένα πεδίο λόγων μέσα στο οποίο η πρόσβαση στο στεγαστικό δανεισμό και κατ' επέκταση στη στέγη, αποτελεί ένα πεδίο γεμάτο παγίδες και μυστικά όπου ο τύπος φαίνεται να κατέχει κεντρικό ρόλο στην ενημέρωση αλλά και στη «προστασία» των ενδιαφερόμενων.

Οι δέκα εντ'ολές για τη στέγη Πολλές παγίδες στα δάνεια Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων Δέκα παγίδες στα στεγαστικά δάνεια

ΠΡΟΣΟΧΗ ΣΤΟ ΥΨΟΣ ΤΩΝ ΔΟΣΕΩΝ, ΤΟ ΚΟΣΤΟΣ ΣΥΝΑΨΗΣ ΤΟΥ ΔΑΝΕΙΟΥ ΚΑΙ ΤΙΣ ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΕΣ ΑΠΑΝΑΓΕΣ

ΟΛΑ ΟΣΑ ΘΕΛΕΤΕ ΝΑ ΓΝΩΡΙΖΕΤΕ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΑ, ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ

Ένας οδηγός με όλα τα μυστικά

ΚΡΥΜΜΕΝΕΣ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΑΝΕΙΟΛΗΠΤΕΣ

14 όροι στα «ψιλά» για δάνεια Κυνηγώντας το πιο φθηνό στεγαστικό

125 Ανώνυμος, «Τα μυστικά για να αποφύγετε τις “παγίδες”», *Τα Νέα*, 19.06.1995, σ. 32-33· Ανώνυμος, «Δέκα παγίδες στα στεγαστικά δάνεια», *Τα Νέα*, 11.10.1995, σ. 44-45· Λεωνίδας Στεργίου(επιμ.), «Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων», *Τα Νέα*, 30.10.2004, σ. 70

124 Ιωάννης Σιωμόπουλος, Γιώργο Παπαϊωάννου, «Τα 7 τεχνάσματα των τραπεζών και πως (δεν) μπορείτε να τα αποφύγετε», *Το Βήμα*, 13.06.1999, σ. 24-25

Παράλληλα μια άλλη μετατόπιση στους λόγους γύρω από τη στέγαση μέσα από την αρθρογραφία του στεγαστικού δανεισμού αφορά ένα κομμάτι που ανέφερα και παραπάνω. Ο μετασχηματισμός του δικαιούχου σε ενδιαφερόμενο ή πελάτη. Κεντρικό στοιχείο στους λόγους που αναπαράγονται είναι η έννοια «συμφέρον». «Τα στεγαστικά που συμφέρουν», «Νέες προσφορές για φτηνά στεγαστικά», «Ποιο στεγαστικό δάνειο σας συμφέρει», είναι μερικοί ενδεικτικοί τίτλοι που θα συναντήσει ο εν δυνάμει ενδιαφερόμενος για στεγαστικό δάνειο.¹²⁶

ΝΕΑ ΤΡΑΠΕΖΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ ΦΕΡΝΕΙ ΤΟ ΚΟΙΝΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΑΠΟ 1-1-2001

Συμφερότερα στεγαστικά Πότε συμφέρει το σπίτι με δάνειο και πότε το ενοίκιο

Γιατί συμφέρουν
οι καταθέσεις
Στεγαστικού
Ταμιευτηρίου

**Τα στεγαστικά
που συμφέρουν
Ποιο στεγαστικό
δάνειο
σας συμφέρει;**

Η ΣΤΕΓΗ, το όνειρο του Νεοέλληνα, μπορεί να γίνει πραγματικότητα και με... δανεικά. Και μάλιστα με χαμηλό σχετικά επιτόκιο.

**Τα νοικοκυριά οι καλύτεροι
πελάτες των τραπεζών**

Το πρώτο χρονοδιάγραμμα έχει προκύψει μέσα από την αρθρογραφία που συγκέντρωσα με βάση το στεγαστικό δανεισμό για τη περίοδο 1981-2006 στην εφημερίδα *Τα Νέα*. Παρατηρούμε μία πύκνωση των άρθρων τη δεκαετία του 1990 και μετά μια άνοδο το 2005. Η πτώση που παρατηρούμε αφορά κυρίως ότι τη συγκεκριμένη περίοδο αρχίζουν και αυξάνονται οι οδηγοί, οι μόνιμες στήλες με τιμές επιτοκίων χρηματοπιστωτικού χαρακτήρα, δηλαδή αρχίζει και συστηματοποιείται το κομμάτι των αναφορών στο στεγαστικό δανεισμό. Στοιχεία που δεν ενσωματώθηκαν ως δεδομένα, καθώς θεωρώ ότι δεν αποτελούν κομμάτι σχολιασμού όπως μία έρευνα, ένα ρεπορτάζ, ένα άρθρο. Στο δεύτερο χρονοδιάγραμμα παρατηρούμε τη σχέση των δημοσιευμάτων που αφορούν στεγαστικό δανεισμό από ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς και από εμπορικές τράπεζες.

Μέσα από αυτή – ίσως και σχετικά επιδερμική – προσέγγιση στην αρθρογραφία της περιόδου, μπορούμε με αρκετή βεβαιότητα να διακρίνουμε μια πορεία στους λόγους γύρω από τη στέγαση, αρκεί και μόνο να αναλογιστούμε τις θεματικές που συναντήσαμε στην αρχή της δεκαετίας του 1980 με αυτές που συναντάμε μετά την σταδιακή «απελευθέρωση» του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες και μέχρι την περίοδο της εισόδου της χώρας στο ευρώ. Ο Michel Foucault αναφερόμενος στους λογοθετικούς σχηματισμούς τους ορίζει όπως αναφέρθηκα στην αρχή του κεφαλαίου ως τον τρόπο με τον οποίο «μιλάμε», προσεγγίζουμε ένα ζήτημα μέσα σε ένα ευρύ πεδίο τόπων και χώρων. Αυτούς τους λόγους που συναντάμε στους διάφορους τόπους ή πεδία που αναφέρονται επάνω σε ένα ζήτημα, τους ονομάζει εκφωνήματα¹²⁷(statements).

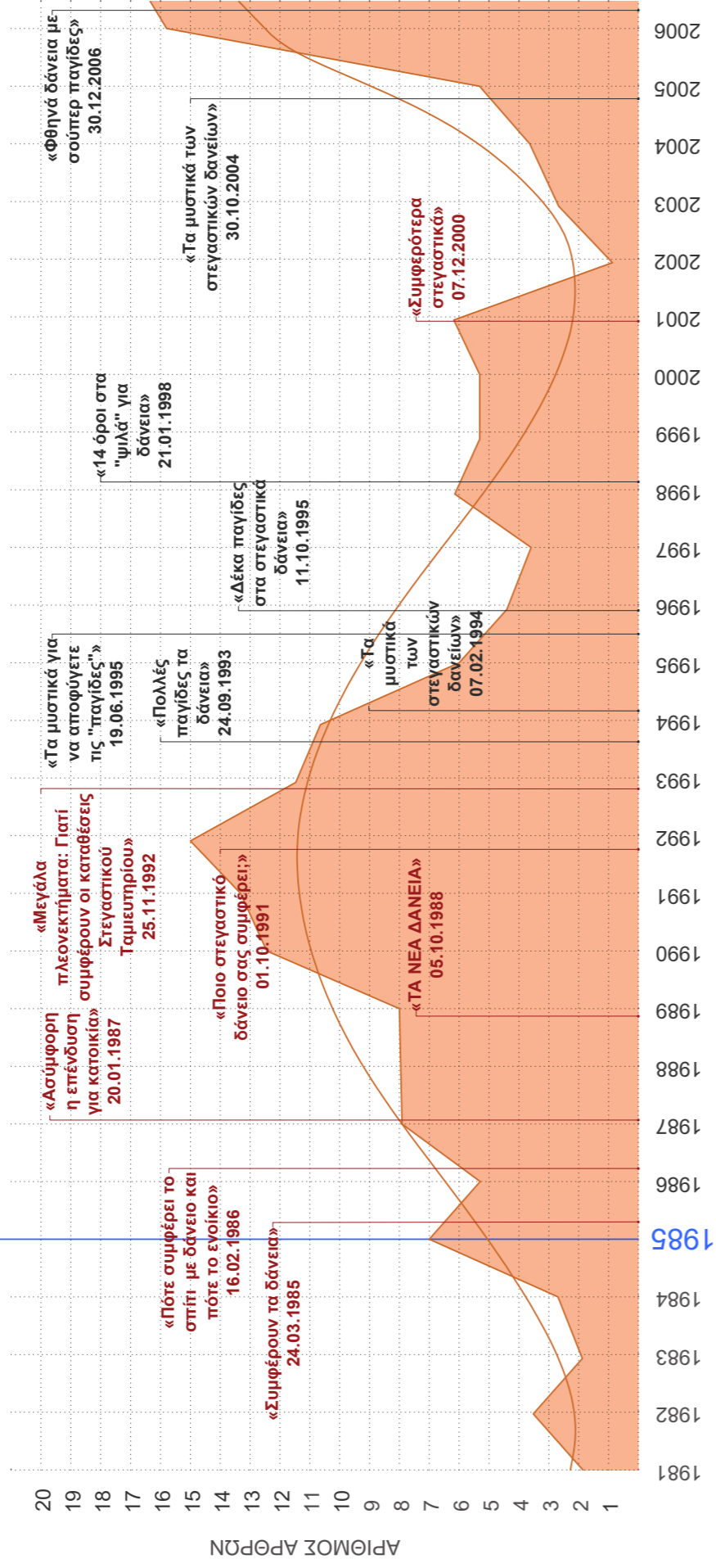
Με μοναδικό τόπο σε αυτό το κεφάλαιο την αρθρογραφία, προσπάθησα να προσεγγίσω μερικά από αυτά τα εκφωνήματα γύρω από το ζήτημα της στέγασης και της «στεγαστικής πολιτικής» που ακολουθήθηκε κατά τη περίοδο της μεταπολίτευσης. Η στέγαση, στενά συνδεδεμένη με την ιδιοκατοίκηση, παρουσιάζεται ως ένα «καθολικό όνειρο» που αγγίζει κάθε πολίτη απομακρυσμένη από τη στέγαση ως δικαίωμα, η οποία οφείλει να παρέχεται από ένα κράτος και να προστατεύεται. Παράλληλα παρατηρούμε την ανατροπή στις αναπαραστάσεις και τους λόγους που αφορούν την κατοίκηση στα αστικά κέντρα σε σχέση με τη μεταπολεμική περίοδο. Ενώ, σταδιακά, μέσα από τον ενυπόθηκο δανεισμό, η άφιξη του οποίου «καλωσορίζεται» σαν μια μορφή «στεγαστικής πολιτικής», βλέπουμε την μετατροπή της στέγασης από «όνειρο» σε «προϊόν» το οποίο συνοδεύεται από τους όρους «συμφέρον», «επένδυση», «ευκαιρία» κοκ γεγονός που μας οδηγεί στην διαφήμιση αυτού του προϊόντος, τις διαφημίσεις του ενυπόθηκου δανεισμού.

126 Ιωάννης Σιωμόπουλος, «Τα στεγαστικά που συμφέρουν», *Το Βήμα*, 23.07.1989, σ. 36· Δημήτρης Στεργίου, «Ποιο στεγαστικό δάνειο σας συμφέρει;», *Τα Νέα*, 01.10.1991, σ. 18· Σεραφείμ Πολίτης, «Νέες προσφορές για φτηνά στεγαστικά», *Τα Νέα*, 15.06.1998, σ. 45

127 Μετάφραση από Κωστή Παπαγιώργη στο: Michel Foucault, *Η Αρχαιολογία της Γνώσης*, ο.π.

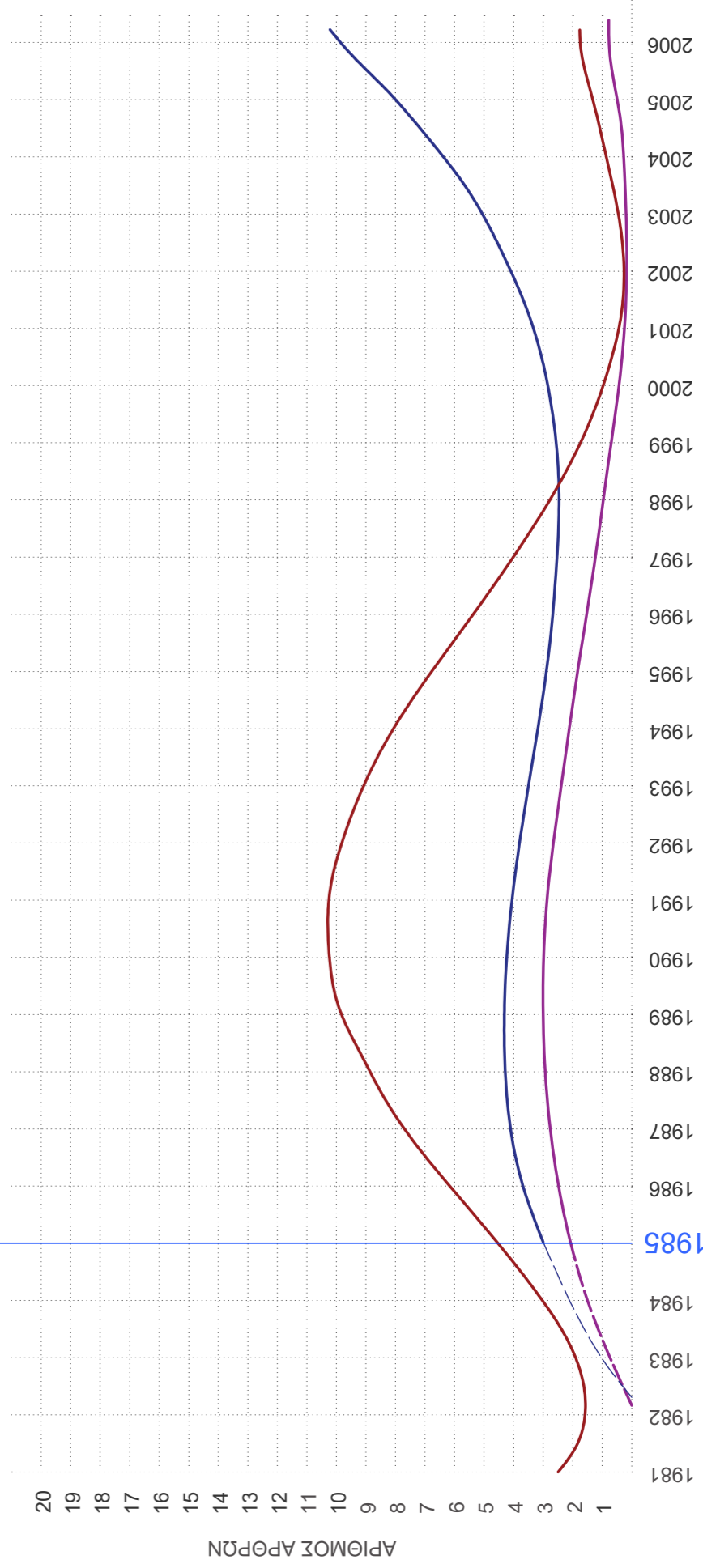
ΔΑΝΕΙΑ Ξ'ΟΝΟΥΣ

- ΜΕΣΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΡΘΡΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΑ ΝΕΑ 1981-2006
- ΚΑΤΑΝΟΜΗ* ΑΡΘΡΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΑ ΝΕΑ 1981-2006
*πολυωνυμική συνάρτηση
- ΣΥΧΝΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΛΕΞΕΩΝ «ΣΥΜΦΕΡΟΝ» | «ΕΥΚΑΙΡΙΑ» | «ΕΠΕΝΔΥΣΗ»
- ΣΥΧΝΗ ΑΝΑΦΟΡΑ ΛΕΞΕΩΝ «ΠΑΓΙΔΑ» | «ΜΥΣΤΙΚΑ»



ΔΑΝΕΙΑ Ξ'ΟΝΟΥΣ

- ΚΑΤΑΝΟΗ ΑΡΘΡΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΙΔΙΚΟΥΣ ΠΙΣΤΩΤΙΚΟΥΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥΣ
- ΚΑΤΑΝΟΗ ΑΡΘΡΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΜΠΟΡΙΚΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ
- ΚΑΤΑΝΟΗ ΑΡΘΡΩΝ ΓΙΑ ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟ ΔΑΝΕΙΣΜΟ ΑΠΟ ΤΑ ΔΥΟ



| 3. Διαφημίσεις στεγαστικών δανείων: Νέες νοηματοδοτήσεις της στέγασης και του στεγαστικού δανεισμού

Στην αρχή του προηγούμενου κεφαλαίου έγινε μια προσπάθεια να αποδοθεί η σημασία των αναπαραστάσεων ως εργαλείο ανάλυσης του αστικού χώρου και της στέγασης. Σκοπός ήταν όχι μόνο η ανάδειξη της σημασίας των πολιτισμικών σπουδών στα ζητήματα που αφορούν τον αστικό χώρο αλλά και η εμπέδωση ότι εργαλεία από διαφορετικά πεδία και επιστήμες μπορούν να συνομιλήσουν και να μας βοηθήσουν στο κομμάτι προσέγγισης χωρικών ζητημάτων, ιδιαίτερα του ζητήματος της στέγασης. Κεντρικό πεδίο εφαρμογής της ανάλυσης λόγων και απαναπαραστάσεων είναι το πεδίο της διαφήμισης.

Όπως αναφέρει η Judith Williamson το 1978 στο βιβλίο της *Decoding Advertisements*¹²⁸, «οι διαφημίσεις είναι ένας από τους σημαντικότερους πολιτισμικούς παράγοντες που διαμορφώνουν και αντικατοπτρίζουν τη ζωή μας σήμερα... Διαπερνώντας όλα τα μέσα ενημέρωσης, χωρίς να περιορίζεται σε κανένα, η διαφήμιση σχηματίζει ένα τεράστιο εποικοδόμημα με μια φαινομενικά αυτόνομη ύπαρξη και μια τεράστια επιρροή». Η λειτουργία της διαφήμισης ακόμη και στον πρωταρχικό σκοπό της, να πουλήσει προϊόντα, εμπεριέχει διαδικασίες παραγωγής νοήματος. Καθώς σκοπός της δεν είναι μόνο να αναπαραστήσει ή να απεικονίσει τα χαρακτηριστικά των προϊόντων προς κατανάλωση, αλλά να καταφέρει αυτά τα προϊόντα και τα χαρακτηριστικά τους να αποκτήσουν νόημα για εμάς.¹²⁹

Προσπαθώντας λοιπόν να προσεγγίσουμε τη διαφημιστική παραγωγή ως ένα σύστημα παραγωγής και μετάδοσης νοημάτων οφείλουμε να κατανοήσουμε μερικές κεντρικές διαδικασίες μέσα από τις οποίες λειτουργεί η διαφήμιση και γιατί είναι σημαντική η εξέταση της διαφημιστικής παραγωγής μιας περιόδου. Τι μπορεί να μας προσφέρει η εξέταση διαφημίσεων γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό της περιόδου της μεταπολίτευσης; Ποιες θεματικές ακολουθούν οι συγκεκριμένες διαφημίσεις. Τι είναι αυτό που διαφημίζουν τελικά; Πως μπορεί να επηρεάσει τις αντιλήψεις μας γύρω από τον αστικό χώρο και τη στέγαση;

Συχνά λέμε πως η διαφήμιση επιδιώκει να δημιουργήσει ανάγκες, να σφετεριστεί και να καθοδηγήσει υπάρχουσες. Τι άλλο σημαίνει αυτό παρά πως η διαφήμιση οφείλει να διαμορφώσει συμπεριφορές, να επηρεάσει τρόπους ζωής, τρόπους σκέψης, αίσθησης και δράσεις; Οφείλει να δώσει στο προϊόν που πουλά την αξία που θα το κάνει αποδεκτό, επιθυμητό για τον καταναλωτή, γεμάτο κοινωνικό νόημα και με αυτή την έννοια χρήσιμο.¹³⁰

Η διαφήμιση επομένως διέπεται από μία δομή η οποία είναι ικανή όχι μόνο να επενδύει τα αντικείμενα με συγκεκριμένα νοήματα, αλλά να μεταφέρει αυτά τα νοήματα προς τους ανθρώπους και το αντίστροφο. Οι διαδικασίες μέσα από τις οποίες λειτουργεί δημιουργούν μια αμφίδρομη σχέση ανάμεσα σε αντικείμενα και καταναλωτές, μια σχέση ανταλλαγής νοημάτων και αξιών. Η βάση επάνω στην οποία στηρίζεται αυτή η αμφίδρομη σχέση σύμφωνα με την Williamson αποτελεί κομμάτι μιας ιδεολογίας. Υποστηρίζει ότι η διαφήμιση είναι ιδεολογική, με την έννοια ότι αναπαριστά μια φανταστική σχέση με τις πραγματικές συνθήκες ύπαρξης μας.¹³¹ Όπως αναφέρει η ίδια «στη κοινωνία μας, ενώ οι πραγματικές διακρίσεις μεταξύ των

ανθρώπων δημιουργούνται από το ρόλο τους μέσα στις διαδικασίες παραγωγής, ως εργάτες, τελικά, η σημασία της κατανάλωσης των προϊόντων που οι ίδιοι παράγουν είναι εκείνο το οποίο επικαλείται η διαφήμιση, συσκοτίζοντας τη πραγματική δομή της κοινωνίας, αντικαθιστώντας τη τάξη με τις διακρίσεις που δημιουργεί η κατανάλωση συγκεκριμένων αγαθών».¹³² Έτσι, η κοινωνική μας ταυτότητα μετατοπίζεται από το ερώτημα του τι παράγουμε, στο ερώτημα του τι καταναλώνουμε.

Επομένως αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία στην προσέγγιση της διαφημιστικής παραγωγής δεν είναι τόσο το περιεχόμενο της διαφήμισης, δηλαδή το αν είναι ειλικρινής, το αν στοχεύει να παραπλανήσει τους καταναλωτές ή να αποκρύψει συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των προϊόντων – αν και αυτή η κριτική είναι επίσης σημαντική – αλλά η προσέγγιση της δομής μέσα από την οποία λειτουργούν οι διαφημίσεις. Η δομή, το σύστημα ή οι κώδικες μέσα από τους οποίους λειτουργεί και καταφέρει να μεταφέρει νοήματα η διαφήμιση, ανήκει στο κομμάτι των αναπαραστάσεων και των λόγων.

Η διαφημιστική εικόνα, είτε φωτογραφία, είτε σκίτσο, είτε βίντεο, δεν αποτελεί ποτέ μια τυχαία καταδηλούμενη αναπαράσταση, αντιθέτως εκκινείται από μία σκηνοθεσία. Όπως αναφέρει ο Barthes «στη διαφήμιση η σημασιολογία της εικόνας είναι ασφαλώς, εσκεμμένη... αν η εικόνα περιέχει σημεία, είμαστε βέβαιοι ότι στη διαφήμιση τα σημεία αυτά είναι πλήρη, σχηματίζονται με στόχο τη βέλτιστη ανάγνωση: η διαφημιστική εικόνα είναι ειλικρινής, ή τουλάχιστον, εμφιασμένη».¹³³ Η κωδικοποίηση των μηνυμάτων της διαφήμισης συντελείται τόσο στο επίπεδο της παραγωγής, όσο και της πρόσληψης και της ανάγνωσης. Σε ότι αφορά την έντυπη διαφήμιση – που θα αφορά και ένα κομμάτι αυτού του κεφαλαίου – η προσέγγιση του Barthes εντοπίζει τρία μηνύματα. Το γλωσσικό, το κυριολεκτικό εικονικό και το συμβολικό μήνυμα.¹³⁴

Ωστόσο η διαφήμιση σήμερα, και την περίοδο της μεταπολίτευσης αποκτάει καινούρια χαρακτηριστικά. Όπως αναφέρει ο Σταύρος Σταυρίδης «το γεγονός που άλλαξε καθοριστικά την εικόνα του εμπορεύματος είναι η προβολή του μέσα από την τηλεόραση, η τηλεοπτική του έκθεση. Η κινούμενη εικόνα και το πρόγραμμα συνεχούς ροής προσέφεραν στα προϊόντα όχι μόνον το σκηνικό του μύθου τους αλλά και τη δυνατότητα αυτός ο μύθος να εκτίθεται».¹³⁵ Ο χρόνος του διαφημιστικού σποτ είναι ένα χρόνος συμπυκνωμένος αλλά και επαναλαμβανόμενος. Ο χρόνος μοιάζει να επιταχύνεται ξεδιπλώνοντας σκηνές δράσεις οι οποίες κατασκευάζουν τύπους συμπεριφοράς και τελικά τύπους κατανάλωσης. Παράλληλα το τηλεοπτικό σποτ, σε αντίθεση με τις στατικές εικόνες και αναπαραστάσεις σε μία αφίσα ή μία εφημερίδα, έχει τη τάση να μεγαθύνει, να αποκόπτει λεπτομέρειες πλάνων τις οποίες προβάλλει με έμφαση, να σκηνοθετεί μέχρι τη τελευταία λεπτομέρεια, σαν μεγεθυντικός φακός.¹³⁶

Έτσι τα κοινωνικά νοήματα που κατασκευάζονται και ενσωματώνονται μέσα από τις διαφημίσεις, μπορούν να αντικατοπτρίσουν ένα κομμάτι των πολιτισμικών στοιχείων μιας περιόδου,

128 Judith Williamson, *Decoding Advertisements...*, σ. 13

133 Roland Barthes, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, ο.π. σ. 32

134 Ο Barthes κάνει τη συγκεκριμένη διάκριση αναλύοντας της διαφήμιση των ζυμαρικών Panzanni στο κεφάλαιο «Ρητορική της Εικόνας», στο Roland Barthes, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, ο.π. σ. 33-54

135 Σταύρος Σταυρίδης, *Διαφήμιση και το νόημα του χώρου*, ο.π. σ. 19

136 Στο ίδιο, σ. 21

128 Judith Williamson, *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising*, Λονδίνο&Νέα Υόρκη: Marion Boyars

129 Στο ίδιο, σ. 11-12

130 Σταύρος Σταυρίδης, *Διαφήμιση και το νόημα του χώρου*, Αθήνα: Στάχυ 1996

131 John Storey, *Πολιτισμική Θεωρία και Λαϊκή Κουλτούρα. Εισαγωγή*, Αθήνα: Πλέθρον 2015

μιας κοινωνικής ομάδας, αλλά παράλληλα και να τα διαμορφώσουν. Επομένως η διαφημιστική βιομηχανία προσπαθώντας να δημιουργήσει κοινωνικό νόημα γύρω από ένα προϊόν, οφείλει να γνωρίζει τους ήδη υπάρχοντες κώδικες και συστήματα νοημάτων. Ένα μεγάλο κομμάτι των διαφημίσεων δεν κατασκευάζουν απλά νέα νοήματα αλλά οφείλουν να ενσωματώσουν και να συνομιλήσουν με τα κοινωνικά και πολιτισμικά νοήματα που ήδη υπάρχουν, έτσι πολλές φορές είτε τα ενισχύουν είτε τα αναπαράγουν αυτούσια ή ακόμη μπορεί και να αντιτίθενται στα κυρίαρχα νοήματα, με σκοπό τη δημιουργία νέων τάσεων στο πεδίο της κατανάλωσης.

Επομένως η διαφήμιση σε ένα πρώτο επίπεδο χρησιμοποιεί τους υπάρχοντες πολιτισμικούς κώδικες σύμφωνα με το κοινό στο οποίο απευθύνεται, για να μπορέσει να παράξει ένα νόημα το οποίο γίνεται εύκολα αντιληπτό. Σε ένα επόμενο όμως στάδιο για να μπορέσει να είναι αποτελεσματική οφείλει να καταφέρει να συνδέσει το διαφημιζόμενο προϊόν με αυτά τα νοήματα με τέτοιο τρόπο ώστε να καταλήξει να λειτουργεί το προϊόν και το νόημα που του αποδίδεται με έναν ισότιμο τρόπο. Έτσι προϊόν και νόημα δημιουργούν μία τόσο έντονη ταύτιση όπου το πρώτο είναι ικανό να λειτουργεί πλέον μόνο του, χωρίς τις διαδικασίες κωδικοποίησης και αποκωδικοποίησης των αναπαραστάσεων. Ενώ αφού πλέον το προϊόν ταυτίζεται με το νόημα που του αποδίδεται μέσω της διαφήμισης, τότε η κατανάλωση αυτού του προϊόντος είναι ικανή να μεταφέρει το νόημα στον καταναλωτή και αντίστροφα.

Συνδεδεμένη λοιπόν η διαφήμιση με τη κατανάλωση, γίνεται αντιληπτό ότι η προσέγγιση των διαφημίσεων τη περίοδο της μεταπολίτευσης έχει ιδιαίτερη σημασία. Η περίοδος αυτή τόσο στο κομμάτι μιας κατασκευασμένης συλλογικής μνήμης όσο και στο κομμάτι της κοινωνιολογικής προσέγγισης, συνδέεται με την άνοδο της μεσαίας τάξης, την αύξηση της κατανάλωσης, νέες ανάγκες, νέα προϊόντα και νέες υπηρεσίες που πλέον γίνονται προσβάσιμα σε ένα μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της χώρας. Ίσως η λέξη μεγέθυνση είναι εκείνη που μπορεί να αποδώσει με τη μεγαλύτερη ακρίβεια τα νοήματα της περιόδου. Όπως αναφέρει ο Παναγής Παναγιωτόπουλος η μεσαία τάξη «συνεχίζοντας τη πορεία μεγέθυνσης της... θα βιώσει την υπερνεωτερική της κορύφωση λίγο πριν τη κρίση... θα εκβάλλει στο σύμπαν των στενών οικονομικών αναζητήσεων και στα καταναλωτικά πεδία της χλιδής».¹³⁷

Σε αυτό το σημείο της εργασίας, είναι πλέον κατανοητό ότι η άφιξη του ενυπόθηκου δανεισμού στη χώρα, προπαγανδίστηκε μέσα από την αρθρογραφία κυρίως ως κομμάτι «στεγαστικής πολιτικής» έναντι κάποιου καταναλωτικού προτύπου «μεγέθυνσης». Ωστόσο, μέσα από την αρθρογραφία παρατηρήσαμε μια νοηματική μετατόπιση στη περίοδο, όπως τα μεταπολεμικά διαμερίσματα να αποκαλούνται «επένδυση», και τους «δικαιούχους» των στεγαστικών δανείων να μετατρέπονται σε «ενδιαφερόμενους» ή και «πελάτες» των τραπεζών. Επομένως η στέγαση μέσα από τον ενυπόθηκο δανεισμό όχι μόνο μετατρέπεται σε προϊόν αλλά οι διαφημίσεις στεγαστικών δανείων αποτελούν σημαντικό κομμάτι αναπαράστασης και λογοθετικών σχηματισμών γύρω από τον αστικό χώρο αλλά και τη στέγαση, όπως αναπαραστάσεις συγκεκριμένων κατοίκων, συγκεκριμένων μεθόδων και τρόπων κατοίκησης κλπ.

3.1 «Χαρίστε στους δικούς σας, το δικό τους σπίτι»: Νοηματική αγκύρωση της ιδιοκατοίκησης μέσω στεγαστικού δανεισμού στο οικογενειακό ιδεώδες

Πλέον, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι η ιδιοκατοίκηση προωθήθηκε ως η κεντρική μέθοδος πρόσβασης σε στέγη, και ο ενυπόθηκος δανεισμός ως «στεγαστική πολιτική» στηρίχθηκε επάνω σε αυτή τη βεβαιότητα. Η ιδιοκατοίκηση μέσα από τις αναπαραστάσεις και τους λόγους της αρθρογραφίας παρουσιάζεται ως το κυρίαρχο «όνειρο». Η ιδιαιτερότητα των διαφημίσεων γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό είναι η απουσία του «προϊόντος», δηλαδή του δανείου. Έτσι στο μεγαλύτερο κομμάτι της διαφημιστικής παραγωγής, αναδεικνύεται η στέγαση—η ιδιοκατοίκηση συγκεκριμένα—να λειτουργεί ως το διαφημιζόμενο προϊόν. Όπως αναφέρει ο Σταυρίδης «η εκθεσιμότητα των προϊόντων δεν αναφέρεται μόνο σε μια πράξη φανέρωσης όσων πρόκειται να πουληθούν... αλλά σε μια διαδικασία παρουσίασης που μυθοποιεί το προϊόν ανεβάζοντας το από το «χυδαίο» της αγοραπωλησίας στα ύψη μιας ηθικής-αισθητικής αξίωσης».¹³⁸ Έτσι οι διαφημίσεις στεγαστικών δανείων, αποκρύπτουν σχεδόν ολοκληρωτικά ένα κομμάτι λόγων που είδαμε στην αρθρογραφία, όπου συνέδεαν τη κατοικία με την επένδυση, το χρηματιστήριο, τη χρηματική απόδοση κλπ. Οι αναπαραστατικές πρακτικές και οι τρόποι με τους οποίους προωθήθηκε ο ενυπόθηκος δανεισμός στη διαφημιστική παραγωγή της περιόδου, οδήγησαν στη συγκρότηση πολλαπλών νοημάτων τα οποία καθόρισαν τους τρόπους με τους οποίους σκεφτόμαστε, μιλάμε, «ονειρευόμαστε» και νοηματοδοτούμε τη στέγη μέχρι και σήμερα.

Ένα από τα κυρίαρχα νοήματα με τα οποία συνδέεται η στέγαση και συγκεκριμένα η ιδιοκατοίκηση στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων είναι το κομμάτι της οικογένειας. Στις περισσότερες έντυπες διαφημίσεις αλλά και στα τηλεοπτικά σποτ, η στέγαση παρουσιάζεται ως κομμάτι της πυρηνικής οικογένειας, ακόμη και ως προϋπόθεση για τη δημιουργία της.



Εικόνα 3.1: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε./ Έντυπη Διαφήμιση(Ε.Δ.) 2002

137 Παναγής Παναγιωτόπουλος, ο.π. σ. 107

138 Σταύρος Σταυρίδης, Διαφήμιση και το νόημα του χώρου, ο.π. σ. 16



Χαρίστε στους δικούς σας το δικό τους σπίτι!

Εικόνα 3.2: Κτηματική Τράπεζα/ Ε.Δ. 1990

Στεγαστικά Δάνεια Citibank Ο συντομότερος δρόμος για το νέο σας σπίτι



Εικόνα 3.3: CityBank/ Ε.Δ. 1990

Στις έντυπες διαφημίσεις, η αναπαράσταση της οικογένειας λειτουργεί ως στιγμιότυπο. Ακόμη και αν αποτελούνται από σκίτσα προσπαθούν να απεικονίσουν σκηνές βγαλμένες από μία πραγματική οικογενειακή στιγμή. Στην πρώτη εικόνα είναι Χριστούγεννα, και οι γονείς παρατηρούν το παιδί τους που κοιμάται. Ο πατέρας έτοιμος να βάλει κάτω από το μαξιλάρι το δώρο, ένα τραπεζικό βιβλιάριο! Η λεζάντα μας καθοδηγεί, «Χαρίστε στους δικούς σας το δικό τους σπίτι». Η σκηνή θυμίζει μια «σύγχρονη φάτνη», όπου οι γονείς κοιτώντας με φροντίδα και προσοχή το παιδί τους είναι έτοιμοι να του προσφέρουν το πιο «ιερό» δώρο, ακόμη και το τραπεζικό βιβλιάριο είναι χρυσό, τι πιο πολύτιμο από μία κατοικία.

Και στα δύο παραδείγματα πέρα από την νοηματική σύνδεση της κατοικίας με την οικογένεια, τοποθετώντας τη πρώτη στο πλαίσιο της δεύτερης, δομικό συστατικό της επιτυχίας της διαφήμισης αποτελεί η μεταχείριση του χρόνου. Η πρώτη διαφήμιση ανήκει στη Κτηματική Τράπεζα και διαφημίζει το Στεγαστικό Ταμεικτήριο της. Τα στεγαστικά ταμεικτήρια λειτουργούν μέσω καταθέσεων όπου στο μέλλον γίνεται δυνατή η εξασφάλιση στεγαστικού δανείου. Εδώ λοιπόν η στέγαση τοποθετείται σε ένα μέλλον το οποίο παρουσιάζεται στην εικόνα μέσα από το παιδί στο οποίο «χαρίζεται» ο λογαριασμός ταμεικτηρίου, δηλαδή ένα «δικό του» μελλοντικό σπίτι. Αντίθετα στη δεύτερη διαφήμιση, η οποία αποτελεί διαφήμιση εμπορικής τράπεζας, η κατοικία τοποθετείται μέσα στην εικόνα και μέσα στο παρόν. Η οικογένεια περιμένει να μπει στο νέο της σπίτι, και ο δρόμος προς τη κατοικία της ξεδιπλώνεται σαν χαλί που τη προσκαλεί από τη Citybank.

Σε αντίθεση με άλλα προϊόντα, τα στεγαστικά δάνεια, νοηματικά αγκυρωμένα με τη στέγαση, δεν πρόκειται να καταναλωθούν ξανά και ξανά, ο χρόνος δεν είναι ποτέ μόνο παροντικός, έτσι η επιτυχία της διαφήμισης στηρίζεται πρωτίστως στη μετάδοση ενός μέλλοντος. Σύμφωνα με τον Τζον Μπεργκερ, «η διαφήμιση μιλά σε μέλλοντα χρόνο... (και) παραμένει αξιόπιστη εξαιτίας του ότι η ειλικρίνεια της διαφήμισης δεν κρίνεται μέσω της πραγματικής εκπλήρωσης των υποσχέσεων της αλλά μέσω της αντιστοιχίας των φαντασιώσεων της με εκείνες του θεατή-αγοραστή».¹³⁹ Αυτό ακριβώς το μέλλον το οποίο συνδέεται νοηματικά με τη στέγαση αποδίδει με ακόμη μεγαλύτερη επιτυχία το τηλεοπτικό σποτ. Οι σκηνοθετημένες οικογενειακές σκηνές οι οποίες εναλλάσσονται η μία μετά την άλλη στα τηλεοπτικά σποτ, μεταφέρουν τον θεατή από το παρόν στο μέλλον με ακόμη εντονότερη ακρίβεια. Στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων το παρόν είναι μία κατάσταση από την οποία τα υποκείμενα προσπαθούν να ξεφύγουν, η διαφήμιση στα τηλεοπτικά σποτ κορυφώνεται σε ένα διαρκές «οικογενειακό» μέλλον.

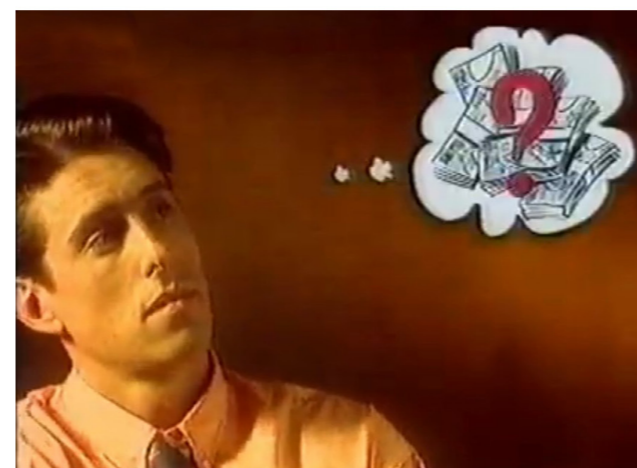
139 John Berger, *Η εικόνα και το βλέμμα*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2011, σ. 162

Στη παρακάτω διαφήμιση της Εθνικής Στεγαστικής Τράπεζας του 1992 παρατηρούμε έναν άνδρα και ένα σκύλο και ο αφηγητής μας λέει «το όνειρο όλων μας είναι ένα ονειρεμένο σπίτι, αλλά πως μπορεί κανείς να το αποκτήσει;», και εκείνη τη στιγμή εμφανίζεται με ταχύτητα το σήμα της τράπεζας, σαν από μηχανής θεός, να προσφέρει τη λύση. Η στέγαση όμως και στη συγκεκριμένη διαφήμιση δεν θα μπορούσε να κορυφωθεί εκτός του οικογενειακού ιδεώδες. Ως τώρα παρατηρούσαμε έναν άνδρα με ένα σκύλο να ονειρεύονται το δικό τους σπίτι.

Η ολοκλήρωση αυτού του ονείρου έρχεται μεν μέσα από το στεγαστικό δανεισμό, αλλά όπως μας κατευθύνει η διαφήμιση μέσα από τα τελευταία στιγμιότυπα, το όνειρο αυτό, τη ιδιοκατοίκησης, το απολαμβάνει μαζί με την οικογένεια καθώς η κατοικία οφείλει να στεγάζει εκείνο το παραδοσιακό οικογενειακό πρότυπο, όπου τις περισσότερες φορές δεν περιλαμβάνει μόνο το ζευγάρι αλλά και ένα με δύο παιδιά όπως και κατοικίδια.

Όπως αναφέρει η Williamson «το προϊόν, το οποίο αρχικά δεν έχει κάποιο νόημα, πρέπει να πάρει αξία από κάποιο πρόσωπο ή άλλο αντικείμενο το οποίο ήδη έχει αξία για εμάς, δηλαδή ήδη σημαίνει».¹⁴⁰ Σε αυτή τη περίπτωση λοιπόν, το προϊόν ως σημαίνον συνδέεται με το συσχετιζόμενο αντικείμενο ή ακόμη και πρόσωπο το οποίο λειτουργεί ως σημαινόμενο, δηλαδή του αποδίδει νόημα. Στη συγκεκριμένη θεματική αυτό δεν λειτουργεί μέσα από ένα και μοναδικό στάδιο, δηλαδή το προϊόν που είναι το στεγαστικό δάνειο, να λάβει νόημα από την οικογένεια ως σημαινόμενο. Όπως ανέφερα στην αρχή του κεφαλαίου, στις περισσότερες διαφημίσεις το στεγαστικό δάνειο απουσιάζει. Το στεγαστικό δάνειο ως προϊόν έχει ήδη συνδεθεί νοηματικά με τη στέγαση και τη κατοικία, επομένως εκείνο που διαφημίζεται είναι η στέγαση. Εδώ λοιπόν σε ένα δεύτερο στάδιο, είναι η στέγαση ως σημαίνον η οποία λαμβάνει νόημα μέσα από την οικογένεια ως σημαινόμενο. Έτσι κατασκευάζεται μέσα από τα πολλαπλά στάδια ο μύθος.

Η νοηματική σύνδεση της στέγασης, ή πιο συγκεκριμένα της ιδιοκατοίκησης με την οικογένεια, δεν είναι μία πρωτότυπη κατασκευή νοήματος μέσα από τη διαφήμιση. Αντιθέτως οι διαφημίσεις ενσωμάτωσαν μια κυρίαρχη νοηματοδότηση, η οποία διαμορφώθηκε μέσα από πολλαπλά θεσμικά, οικονομικά, κοινωνικά, ταξικά, πολιτισμικά επίπεδα. Στο πρώτο κεφάλαιο, ειδικότερα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, είδαμε ότι η οικογένεια έπαιξε κεντρικό ρόλο στη στέγαση, είτε μέσα από αποταμιεύσεις είτε μέσα από προσωπική εργασία των μελών. Ακόμη και στο δεύτερο κεφάλαιο, η λαϊκή παροιμία «αν δεν παντρέψεις και αν δεν χτίσεις» αποτελεί κομμάτι αυτής της νοηματικής σύνδεσης της ιδιοκατοίκησης με την οικογένεια. Έτσι λοιπόν η διαφήμιση προσπαθεί να αντλήσει από τους υπάρχοντες νοηματικούς κώδικες που γνωρίζουμε αλλά παράλληλα τους ενισχύει.



140 Judith Williamson, ο.π. σ. 31

Εικόνα 3.4:Εθνική Κτηματική Τράπεζα/ Διαφημιστικό Σποτ(Δ.Σ.) 1992

Σε ένα άλλο παράδειγμα, μια διαφήμιση από τη Τράπεζα Κύπρου το 2009, ξεκινάει με έναν πατέρα όπου ενώ ταΐζει τη κόρη του τελειώνει την αφήγηση ενός παραμυθιού. «Και είχαν δικό τους ένα σπίτι, φτιαγμένο από ζαχαρωτά, και ζήσαν αυτοί καλά και εμείς καλύτερα», το κορίτσι ρωτάει «και μετά;» και εκείνος απαντάει «τι και μετά; τελείωσε». Η ίδια σκηνή επαναλαμβάνεται με τη μητέρα του κοριτσιού. «Και έτσι τα τρία γουρουνάκια στο πέτρινο σπιτάκι τους, ζήσανε καλά, και εμείς καλύτερα» αφηγείται η μητέρα. Αυτή η σκηνή θα μπορούσε να επαναλαμβάνεται ξανά και ξανά, με ένα πλήθος από παραμύθια γνωστά σε όλους, κάθε παραμύθι τελειώνει με ένα ευχάριστο τέλος, και αυτό το ευχάριστο τέλος οφείλει να «στεγάζεται». Εδώ η ιδιοκατοίκηση παρουσιάζεται ξανά ως τη κορύφωση, το ευχάριστο τέλος, στη ζωή μιας οικογένειας. Δεν τοποθετείται σε ένα μέλλον, αλλά τοποθετείται χρονικά ως την επιτυχή κατάληξη.

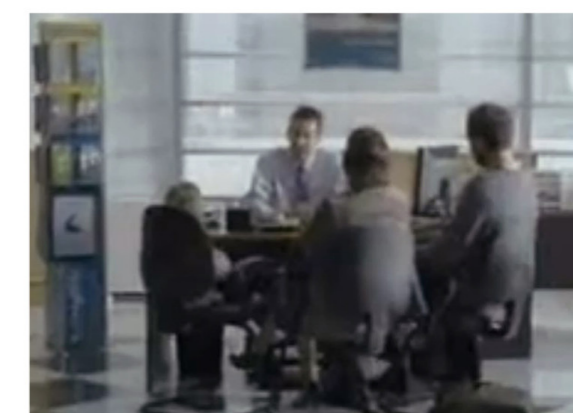
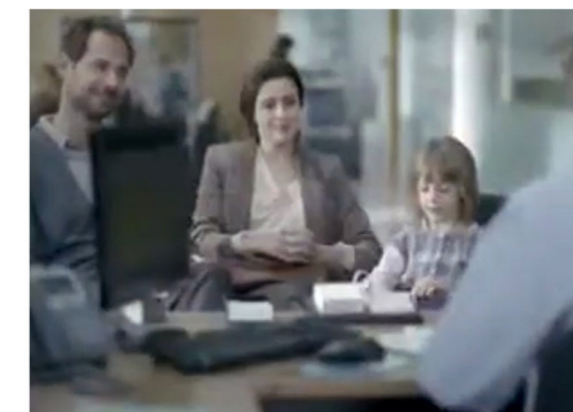
Έτσι στη τρίτη σκηνή, όλη η οικογένεια μπροστά από το γραφείο ενός τραπεζίτη, τον ακούει να «αφηγείται» ότι «εγκρίθηκε το στεγαστικό σας δάνειο». Η σκηνή επαναλαμβάνεται με το κορίτσι να ρωτάει «και μετά;». Ο τραπεζίτης καθησυχάζει την οικογένεια λέγοντας «και μετά, ό,τι και αν χρειαστείτε θα είμαστε κοντά σας». Εδώ λοιπόν, η στέγαση συνεχίζει να λαμβάνει νόημα μέσα από την οικογένεια, αλλά ταυτόχρονα λαμβάνει νόημα και μέσα από το παραμύθι.

Όπως παρατηρεί η Williamson οι διαφημίσεις δεν λειτουργούν εξαιτίας στο πως διαφημίζουν το προϊόν, δηλαδή τι λένε για το προϊόν καθεαυτό, αλλά εξαιτίας του νοηματικού πλαισίου μέσα στο οποίο το τοποθετούν. Αναφέροντας ένα πολύ κοινό παράδειγμα για τις σκόνες πλυντηρίου ρούχων, μας λέει ότι καμία μητέρα δεν πιστεύει ότι μία συγκεκριμένη μάρκα είναι απαραίτητα καλύτερη από κάποια άλλη. Αυτό όμως που εντυπώνεται είναι η απεικόνιση της μητρικής αγάπης και φροντίδας μέσα από τη χρήση της σκόνης πλυντηρίου, αυτή είναι η εικόνα που νοηματοδοτεί το προϊόν.¹⁴¹

Η σημασία της τελευταίας σκηνής, όπου όλη η οικογένεια βρίσκεται μπροστά από το γραφείο του τραπεζίτη, αποτυπώνει με τον πιο εμφαντικό τρόπο την σύνδεση των παραπάνω νοημάτων. Η επίσκεψη στη τράπεζα για στεγαστικό δάνειο δεν είναι μια απλή καθημερινή επίσκεψη, Μας απεικονίζουν μία συνθήκη, μέσα στην οποία συμμετέχει όλη η οικογένεια, οι δύο γονείς μαζί με το παιδί τους. Σε εκείνη την τελευταία σκηνή είναι που αποτυπώνεται η ρητορική της συγκεκριμένης θεματικής διαφημίσεων. Το στεγαστικό δάνειο είναι μια οικογενειακή υπόθεση.

Έτσι, δεν έχει σχεδόν καμία απολύτως σημασία οι πληροφορίες που αφορούν το στεγαστικό δάνειο, που συνήθως αναφέρονται μετά τις οικογενειακές αναπαραστάσεις, το επιτόκιο, οι δόσεις, η διάρκεια του δανείου. Αυτό που εντυπώνεται είναι η σύνδεση της ιδιοκατοίκησης μέσω στεγαστικού δανεισμού ως οικογενειακή «κορύφωση», προϋπόθεση μιας οικογενειακής ευτυχίας. Και αυτή η σύνδεση μπορεί να συνεχίζεται διαρκώς. Όπως στη παρακάτω διαφήμιση που αφορά στεγαστικό δάνειο από τη Eurobank για επισκευή κατοικίας του 2002.

141 Judith Williamson, ο.π. σ. 175. Το παράδειγμα αναφέρεται σε εκείνες τις διαφημίσεις που απεικονίζουν μια μητέρα να διαφημίζει τη σκόνη πλυντηρίου. Φυσικά υπάρχουν και οι διαφημίσεις στα συγκεκριμένα προϊόντα που χρησιμοποιούν άλλη ρητορική, όπως ένα δημόσιο πρόσωπο, έναν ειδικό κλπ



Εικόνα 3.5: Τράπεζα Κύπρου/ Δ.Σ. 2009

Η διαφήμιση αναπαριστά μια μετακόμιση όπου μια γυναίκα μας αφηγείται «το Σάββατο είναι ο γάμος, εδώ θα μείνουν, της το 'χαμε γράψει».

Η στέγαση, για άλλη μια φορά αγκυρωμένη στο οικογενειακό πρότυπο αλλά και στις παραδόσεις, νοηματοδοτείται στη διαφήμιση μέσα από μία διαφορετική πολιτισμική πρακτική. Μπορεί να μην αναφέρεται ο θεσμός της «προίκας» ρητά μέσα στη διαφήμιση, αλλά η σύνδεση παραμένει μέσα στην άυλη σφαίρα των νοημάτων. Η αφηγήτρια που είναι η μητέρα, συνεχίζει να φροντίζει για τη στέγαση των παιδιών της, ακόμη και αν η κατοικία υπάρχει, ο στεγαστικός δανεισμός προσφέρεται και για επισκευές. Εδώ ο στεγαστικός δανεισμός συνδέεται με τη φροντίδα των γονιών προς το μέλλον των παιδιών τους, η οποία τοποθετείται με τρόπο εμφιασμένο σε ένα διηνεκές παρόν. Οι σκηνές της διαφήμισης είναι σκηνοθετημένες με τόση πληρότητα, όπου η μητέρα δεν έχει μεταβιβάσει απλά το σπίτι, αλλά πήρε στεγαστικό για να το επισκευάσει, αλλά δεν σταματάει εκεί η φροντίδα, βρίσκεται παρούσα στη μετακόμιση και τη καθοδηγεί. Δείχνοντας στους μεταφορείς που να τοποθετήσουν την πολυθρόνα που μεταφέρουν τους λέει με δεικτικό ύφος «εδώ φυσικά!».

Όπως αναφέρει ο Σταυρίδης «η διαφημιστική εικόνα είναι μια εικόνα τυποποιημένη... και η αναγνώριση της δεν αφορά μόνο τη θεμελίωση μιας συνήθειας... αφορά την αποδοχή της ως νόμιμη, εύλογη και ταυτόχρονα επιθυμητή εκδοχή του ορατού... οι εικόνες της διαφήμισης θέλουν να εισχωρήσουν στη ζωή, να την απεικονίσουν μετατρέποντας τη σκηνή τους σε δυναμική πραγματικότητα».¹⁴² Έτσι λοιπόν οι διαφημίσεις γύρω από το στεγαστικό δανεισμό, με επιτυχία παρουσιάζουν ευχάριστες οικογενειακές στιγμές που θα μπορούσαμε και εμείς να ζήσουμε μέσα από την ιδιοκατοίκηση, αποδίδοντας νέα νοήματα στο στεγαστικό δάνειο, απαλλαγμένο από τα τραπεζικά και οικονομικά του χαρακτηριστικά. Ωστόσο η απόδοση νέων νοημάτων στο στεγαστικό δανεισμό και στην ιδιοκατοίκηση δεν μονοπωλείται από τα νοήματα του οικογενειακού ιδεώδους. Συχνά, ταυτόχρονα με αυτά, συμμετέχουν και άλλοι μέθοδοι αναπαράστασης και παραγωγής νοημάτων.



Εικόνα 3.6: Τράπεζα Πίστωσης/ Ε.Δ. 1991



Εικόνα 3.7: Eurobank/ Ε.Δ. 2002



Εικόνα 3.8: Eurobank/ Δ.Σ. 2002

142 Σταύρος Σταυρίδης, *Από την πόλη οθόνη στη πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2002

3.2 «Για να γίνεις από νοικάρης, νοικοκύρης»: Η επιστράτευση ενός αντιθετικού διπόλου

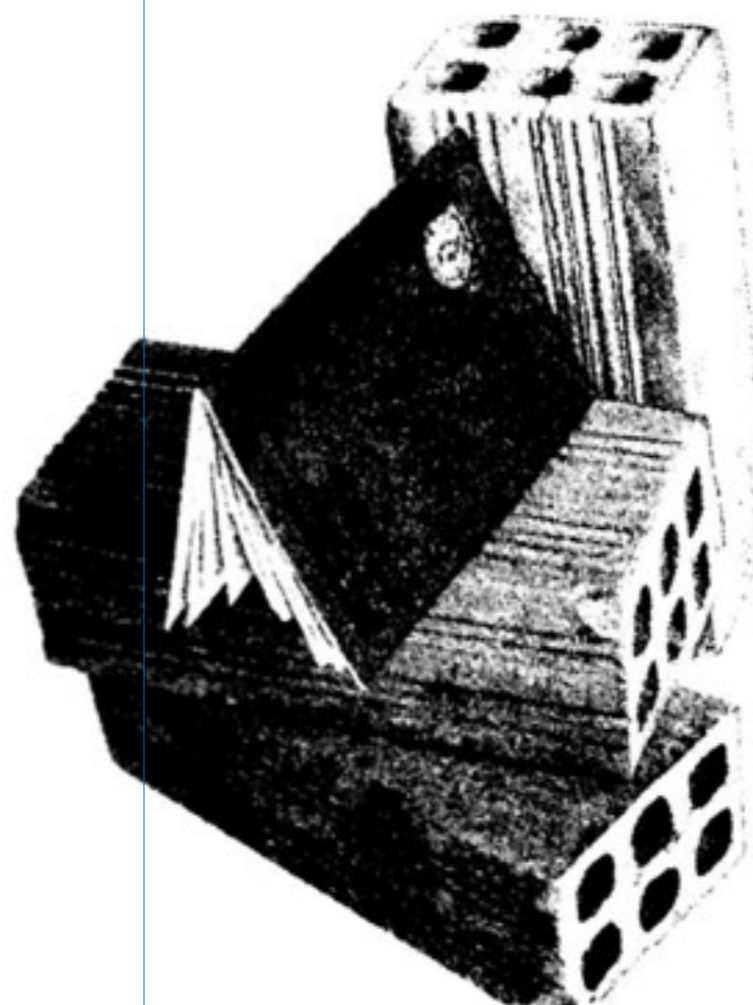
Η παραγωγή νοήματος στις διαφημίσεις, πέρα από τη σύνδεση του προϊόντος με άλλα αντικείμενα, ανθρώπους ή καταστάσεις, για την μετάδοση νοήματος, πραγματοποιείται και μέσω της διάκρισης, της δημιουργίας αντιθετικών ρόλων. Σύμφωνα με το Stuart Hall τα αντιθετικά δίπολα είναι μία βασική μέθοδος παραγωγής νοήματος, κάτι αποκτάει νόημα μέσα από τις διαφορές του με κάτι άλλο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των φαναριών κυκλοφορίας, όπου το πράσινο χρώμα συμβολίζει τη κίνηση ενώ το κόκκινο τη στάση. Το νόημα που αποδίδεται στα χρώματα είναι κατασκευασμένο, δηλαδή δεν αποτελεί κάποια αντανάκλαση της υλικότητας του χρώματος η οποία παράγει κάποιο νόημα, αλλά λειτουργεί επειδή αυτά τα δύο χρώματα διαφέρουν όντας μάλιστα συμπληρωματικά. Το ίδιο θα μπορούσε να επιτευχθεί σύμφωνα με το Hall και αν επιλέγαμε οποιαδήποτε άλλα δύο διαφορετικά χρώματα.¹⁴³

Με αυτό το τρόπο, ένα μέρος των διαφημίσεων προσπαθεί να επενδύσει με νόημα τα προϊόντα, να τα διαφοροποιήσει από άλλα παρόμοια προϊόντα της αγοράς. Ωστόσο όταν στις διαφημίσεις στεγαστικού δανεισμού η παρουσίαση του προϊόντος, δηλαδή του δανείου, έχει ταυτιστεί με τη στέγαση και συγκεκριμένα με την ιδιοκατοίκηση, το αντιθετικό δίπολο μέσα από το οποίο μεταδίδεται νόημα είναι οι άλλοι μέθοδοι στέγασης. Συγκεκριμένα σε πολλές διαφημίσεις του ενυπόθηκου δανεισμού αναπαριστάται ως αντιθετικό δίπολο η σχέση ιδιοκατοίκησης-ενοικίασης.

Στις παραπάνω εικόνες η Κτηματική Τράπεζα χρησιμοποιεί το «σλόγκαν», σε μια σειρά από διαφημίσεις το 1982, «για να γίνεις από νοικάρης νοικοκύρης». Εδώ λοιπόν μέσα από τη δημιουργία ενός αντιθετικού διπόλου, ενοικίαση – ιδιοκατοίκηση, ο στεγαστικός δανεισμός αναδεικνύεται ως το όχημα με το οποίο κάποιος θα μεταβεί από μία κατάσταση σε μία άλλη. Για να τονιστεί αυτή η αντίθεση και να ενισχυθούν τα νοήματα που παράγονται από αυτό το δίπολο δεν επιλέγεται η λέξη ενοικίαση ή ιδιοκατοίκηση. Ο ιδιοκάτοικος ταυτίζεται με το νοικοκύρη, αντλώντας έτσι εκείνα τα θετικά χαρακτηριστικά του δεύτερου τα οποία συνδέονται με τη καθαριότητα, την οργάνωση, τη φροντίδα. Η ονομασία του ενοικιαστή ως «νοικάρης», στο κοινό πολιτισμικό μας σύστημα ηχεί υποτιμητικά, υποδεέστερα από τον ενοικιαστή και ακόμη περισσότερο από τον νοικοκύρη. Επομένως, το ερώτημα του αναγνώστη δεν είναι πλέον για το αν θα αγοράσει/χτίσει σπίτι, αλλά για το αν θα είναι «νοικάρης» ή «νοικοκύρης».

143 Stuart Hall, *Το έργο της αναπαράστασης*, ο.π. σ. 30-32

Στεγαστικό Ταμειευτήριο



**για να γίνεις
από
νοικάρης
νοικοκύρης**

Εικόνα 3.9: Κτηματική/ Ε.Δ. 1982

ΚΤΗΜΑΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
**για να γίνεις από νοικάρης
νοικοκύρης**

Εικόνα 3.10: Κτηματική/ Ε.Δ. 1982

— Επομένως για τη διαφήμιση πολλές φορές αρκεί να αποδώσει αρνητικά χαρακτηριστικά σε μία κατάσταση από την οποία αυτό που απουσιάζει είναι το διαφημιζόμενο προϊόν. Η χρήση αυτού του αντιθετικού διπόλου γίνεται και στο παρακάτω μεταγενέστερο (2005) τηλεοπτικό σποτ από τη Τράπεζα Πειραιώς. Η σκηνή ξεκινάει με το κουδούνι ενός διαμερίσματος να χτυπάει και το πλάνο δείχνει κυριολεκτικά μέσα από τη σπή της εξώπορτας. Μια αυστηρή γυναίκα περιμένει απ' έξω. Είναι η ιδιοκτήτρια του σπιτιού η οποία ήρθε να πάρει το ενοίκιο. Η διαφήμιση εξελίσσεται μπροστά στα μάτια των τηλεθεατών σαν να είναι ο χειρότερος εφιάλτης τους. Εκείνη εισβάλλει με εξεταστικό ύφος στο σπίτι και προσπαθεί να ανιχνεύσει πιθανόν κάποιο ατόπημα από τους ενοικιαστές, το παιδί κρύβεται φοβισμένο, και στο τέλος, ένας σκύλος επάνω στο τραπεζάκι του σαλονιού ακίνητος σαν άγαλμα, παριστάνοντας διακοσμιακό από βαλσαμωμένο ζώο. Αφού ο πατέρας της δώσει το ενοίκιο και να την συνοδεύει γρήγορα έξω ακούμε τον αφηγητή να λέει «στο δικό σας σπίτι, δεν θα χρειάζεστε πια... να κρύβεστε».

Εδώ λοιπόν η διαφήμιση προσπαθεί να παρουσιάσει την ιδιοκατοίκηση παρουσιάζοντας αυτό που ήδη εκ προοιμίου μας έχει θέσει ως το αντίθετο της, την ενοικίαση – σε μία κωδικοποίηση καλού-κακού, επιθυμητού και τιμωρητικού. Η διαφήμιση μπορεί μεν να αφορά την αναπαράσταση μιας οικογένειας, αλλά αυτό που θέλει να μας προβάλλει είναι οι επισφαλείς συνθήκες της κατοίκησης με ενοίκιο, όπου η οικογένεια νιώθει ότι το σπίτι δεν θα γίνει ποτέ «σπίτι τους», καθώς ανά πάσα στιγμή οι ιδιοκτήτες θα μπορούν να «εισβάλλουν» μέσα, εκείνοι θα αναγκαστούν να κρύβουν πτυχές της ζωής τους με τις οποίες πιθανόν να μην συμφωνούν. Σκηνοθετημένο μέχρι και τη τελευταία λεπτομέρεια, από την σπή της εισόδου, όπου τρομαγμένος κάποιος ενοικιαστής αντικρίζει τον «σπιτονοικοκύρη» του, μέχρι και το εξεταστικό βλέμμα του δεύτερου σε κάθε γωνιά αυτού που όφειλε να είναι το σπίτι του και να του προσφέρει ασφάλεια, δεν αποτελεί μια τυχαία περίπτωση της καθημερινής μας ζωής. Προσπαθεί με κάθε λεπτομέρεια, αντί να νοσηματοδοτήσει και να επενδύσει με ελκυστικές λεπτομέρειες το προϊόν που διαφημίζει, να αντιστρέψει τη διαδικασία και να αναδείξει όλες εκείνες τις μη ελκυστικές και μη ιδανικές συνθήκες της ενοικίασης, εικονογραφώντας τελικά ένα «αντιπαράδειγμα».



Εικόνα 3.11: Πειραιώς/ Δ.Σ. 2005



Εικόνα 3.12: Πειραιώς/ Δ.Σ. 2005



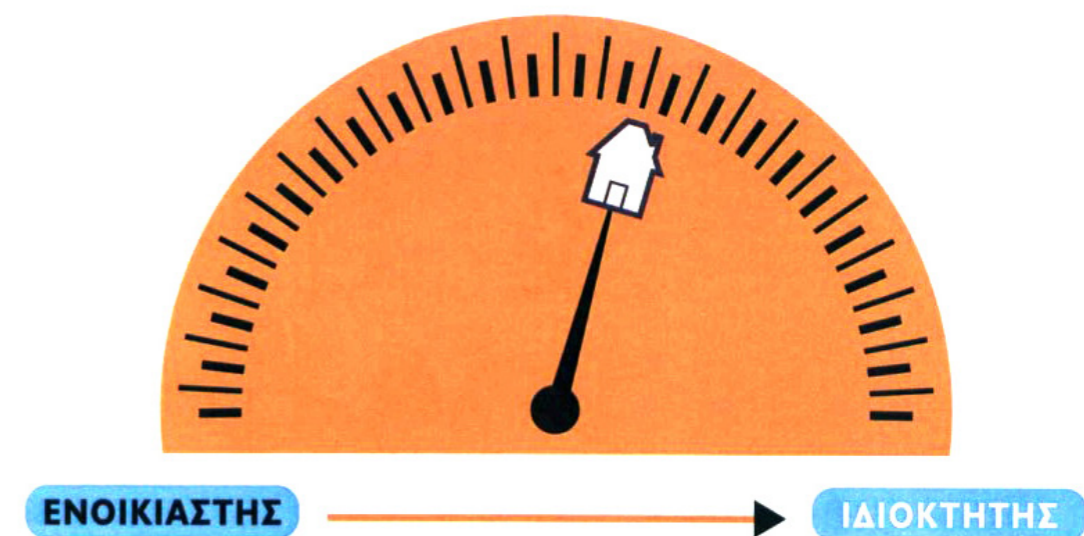
Εικόνα 3.13: Εμπορική Τράπεζα/ Ε.Δ. 2005

Με παρόμοιο τρόπο λειτουργεί και μια διαφήμιση της Εμπορικής Τράπεζας του 2000. Η διαφήμιση είναι έντυπη από το περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος*. Η διαφήμιση αφορά στεγαστικό δάνειο σε συνδυασμό με ασφάλεια, και ξεκινάει λέγοντας «οι συνεχείς μετακομίσεις, ίσως φαντάζουν σε μερικούς σαν μια γοητευτική περιπέτεια. Δημιουργώντας όμως τη δική μας οικογένεια χρειαζόμαστε την ασφάλεια και τη σιγουριά της δικής μας στέγης». Η στέγαση εκτός της ιδιοκατοίκησης, παρουσιάζεται ως περιπέτεια, επενδύεται με τη γοητεία του προσωρινού, της νεότητας, σε ένα πλαίσιο εκτός της οικογένειας. Μπορεί για άλλη μια φορά η οικογένεια να λειτουργεί κεντρικά για τη σημασία της ιδιοκατοίκησης, αλλά ως μέσο και σύστημα παραγωγής νοήματος επιστρατεύεται η αντιθετική σχέση της ιδιοκατοίκησης με την ενοικίαση.

Η ίδια θεματική από τη συγκεκριμένη τράπεζα επιστρατεύεται με οπτικά σημεία των έντυπων διαφημίσεων της όπως η παρακάτω εικόνα από διαφήμιση στον περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος* του 2002. Η μετάβαση παρουσιάζεται σαν ένας μετρητής όπου σταδιακά από ενοικιαστής ο ενδιαφερόμενος θα μετατραπεί σε ιδιοκτήτη. Μέσω των διαφημίσεων αυτού του τύπου η ιδιοκατοίκηση ανάγεται ως η κατεξοχήν μέθοδος στέγασης, εκτρέποντας άλλες μεθόδους και πολιτικές κοινωνικής κατοικίας εκτός του πεδίου συζήτησης γύρω από τη στέγαση. Η χάραξη μιας κοινωνικής πολιτικής κατοικίας γύρω από την ενοικίαση, με προσιτό ενοίκιο, επιδοτούμενο ή ακόμη και ενοικίαση κατοικιών από δημόσιους φορείς απουσιάζει πλήρως, και η ενοικίαση συνδέεται με μία προσωρινότητα, συνδέεται με τη «μη στέγαση».

ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ

ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ



Εικόνα 3.14: Εμπορική Τράπεζα/ Ε.Δ. 2002

3.3 Ο στεγαστικός δανεισμός ως επένδυση

Στο μεγαλύτερο κομμάτι της διαφημιστικής παραγωγής γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό, τα στεγαστικά δάνεια παρουσιάζονται ως η κατεξοχήν μέθοδος πρόσβασης σε στέγη. Ωστόσο σε εξαιρετικά ελάχιστες περιπτώσεις, ο στεγαστικός δανεισμός παρουσιάζεται ως επενδυτική ευκαιρία, εκτός του πλαισίου της πρόσβασης σε στέγη, ενσωματώνοντας παράλληλα τα προηγούμενα πολιτισμικά νοήματα που εξετάστηκαν παραπάνω. Στη παρακάτω διαφήμιση από τη Τράπεζα Πειραιώς του 2004, παρουσιάζεται ένας πατέρας ο οποίος αρνείται να φροντίσει για τη στέγαση των ενήλικων παιδιών του, όπως για παράδειγμα η μητέρα που παρουσιάστηκε να επιμελείται την ανακαίνιση του σπιτιού της κόρης της, αφηγούμενος «εμείς μεγαλώσαμε αλλιώς, εμείς κοπιάσαμε. Να τους βοηθήσω να, αλλά όχι και να δώσω μια περιουσία για να τους πάρω σπίτι». Στην επόμενη σκηνή, δείχνοντας μας κάτι μεζονέτες συνεχίζει «μην κοιτάτε αυτά, αυτά είναι άλλο, είναι επένδυση».

Έτσι η διαφήμιση, ανασύροντας ένα διαφορετικό πολιτισμικό αφήγημα, αυτό της ατομικής προσπάθειας στην κοινωνική άνοδο, παρουσιάζει το πρωταγωνιστή ως «αυτοδημιούργητο» όπως και ο ίδιος αναφέρει. Χαρακτηριστικό το οποίο οφείλει να μεταδώσει και στα δικά του παιδιά, αλλά παράλληλα το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό τον συνοδεύει και σε όλη τη διάρκεια της ζωής του, έτσι δεν αφήνει «ανεκμετάλλευτη» την επενδυτική ευκαιρία που του προσφέρεται μέσα από τον ενυπόθηκο δανεισμό. Όπως αναφέρει η Williamson, πολλές διαφημίσεις « ενσωματώνουν ένα κομμάτι από το παρελθόν, ή υπόσχονται ένα μέλλον ή ακόμη εμπειρέχουν το παρελθόν και το μέλλον... Ωστόσο στη πραγματικότητα οι διαφημίσεις ανήκουν στο παρελθόν, αφού αποτελούν μία ολοκληρωμένη αφήγηση, ενώ οτιδήποτε σχετίζεται με ένα ανοικτό μέλλον, είναι ήδη κατευθυνόμενο και προδιαγεγραμμένο». ¹⁴⁴ Στη πραγματικότητα η διαφήμιση κατευθύνει τους τηλεθεατές σε ένα προδιαγεγραμμένο μέλλον, παρουσιάζοντας τους το παρελθόν, το μόνο που χρειάζεται είναι να πάρουν στεγαστικό δάνειο.

Στο ίδιο πνεύμα, ανατρέποντας ξανά την αφήγηση των προηγούμενων θεματικών που συνδέουν τον στεγαστικό δανεισμό με την μονιμότητα, την ασφάλεια, την σιγουριά και ένα παραδοσιακό οικογενειακό ιδεώδες, λειτουργεί και η επόμενη διαφήμιση, της ίδιας χρονιάς. Εδώ παρουσιάζεται ένα ζευγάρι το οποίο μοιράζεται μαζί μας και εκείνο ένα κομμάτι από τη δική του «κοσμοθεωρία». «Μας αρέσει να γυρνάμε, να γνωρίζουμε καινούριους τόπους, ανθρώπους, να αλλάζουμε παραστάσεις. Σήμερα εδώ, αύριο εκεί. Ελεύθεροι... Τι να το κάνουμε το σπίτι; Να κλειστούμε σε τέσσερις τοίχους σαν φυλακισμένοι». Το πλάνο μας αποκαλύπτει μια μονοκατοικία με αυλή και εκείνοι απαντούν «...μην κοιτάτε αυτό, αυτό είναι επένδυση. Η ελευθερία, ελευθερία, αλλά και η ευκαιρία, ευκαιρία». Εδώ λοιπόν η διαφήμιση, ενσωματώνει εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία εμφάνισε ως αντιπαράδειγμα στη προηγούμενη θεματική συνδέοντας τα με την ενοικίαση. Παράλληλα, ο στεγαστικός δανεισμός, αποκομμένος από τη στέγαση, παρουσιάζεται ξανά ως επενδυτική ευκαιρία, επαναφέροντας το προϊόν, δηλαδή το στεγαστικό δάνειο στο προσκήνιο.

Αν και μεμονωμένες περιπτώσεις, αξίζει να σημειωθούν, καθώς αποτελούν δύο από τα ελάχιστα παραδείγματα όπου η διαφήμιση αποσυνδέει τον ενυπόθηκο δανεισμό από τη στέγαση. Βέβαια οι συγκεκριμένες διαφημίσεις αποτελούν τμήμα ενός προγράμματος δανεισμού που ονομάζεται «Στέγη για Όλους». Εκείνη την περίοδο και μέσα από την αρθρογραφία, βλέπουμε ξαφνικά να αυξάνονται οι λόγοι που αφορούν το στεγαστικό δανεισμό μέσα από τις εμπορικές τράπεζες, τόσο εξαιτίας των θεσμικών μετασχηματισμών που έφερε η είσοδος της χώρας στο νόμισμα του ευρώ, όσο και της συστηματοποίησης της αρθρογραφίας μέσα από ένθετους ειδικούς οδηγούς που αφορούν το δανεισμό από εμπορικές τράπεζες. Επομένως θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν μια αναπαραστατική «παρένθεση» προσπαθώντας να αποδώσουν εκείνα τα επιπλέον νοήματα της περιόδου, που απουσίαζαν μέχρι πριν από το καύονα της διαφημιστικής παραγωγής γύρω από το στεγαστικό δανεισμό.



Εικόνα 3.15: Τράπεζα Πειραιώς/ Δ.Σ. 2004



Εικόνα 3.16: Τράπεζα Πειραιώς/ Δ.Σ. 2004

3.4 Όψεις και αναπαραστάσεις της κατοικίας μέσω ενυπόθηκου δανεισμού

Στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων, όπως ειπώθηκε και παραπάνω, το στεγαστικό δάνειο ως προϊόν συχνά απουσιάζει. Το στεγαστικό δάνειο νοηματικά έχει ταυτιστεί, και κατ' επέκταση αντικατασταθεί από την διαφήμιση της ιδιοκατοίκησης. Στις περισσότερες διαφημίσεις που αφορούν τηλεοπτικά σποτ, οι παραπάνω μύθοι που κατασκευάζονται γύρω από την ιδιοκατοίκηση συνοδεύονται από αναπαραστάσεις κατοικιών, μέσα στις οποίες «στεγάζεται» η ρητορική των διαφημίσεων. Η σύνδεση της ιδιοκατοίκησης με την οικογένεια, το αντιθετικό δίπολο ιδιοκατοίκησης-ενοικίασης, ο στεγαστικός δανεισμός ως επένδυση, αφορούν μερικές από τις μυθολογίες που είδαμε να κατασκευάζονται στις διαφημίσεις. Η διαφήμιση, προσπαθώντας να νοηματοδοτήσει τον στεγαστικό δανεισμό και την ιδιοκατοίκηση με τα πιο ελκυστικά και επιθυμητά χαρακτηριστικά, σκηνοθετεί τις ιδανικές οικιακές στιγμές μέσα και έξω από «ιδανικές» κατοικίες.

Στις περισσότερες διαφημίσεις απεικονίζονται σύγχρονες κατοικίες της εκάστοτε περιόδου, φωτεινές και λαμπερές με σύγχρονα έπιπλα και μίνιμαλ διακόσμηση. Οι περισσότερες κατοικίες θυμίζουν στο εσωτερικό τους κάποιο περιοδικό αρχιτεκτονικής ή διακόσμησης, όπου τα ίχνη της καθημερινής ανθρώπινης παρουσίας απουσιάζουν. Τοποθετημένα στρατηγικά μόνο εκείνα, τα οποία θα λειτουργήσουν ως μικρές συμβολικές αναφορές της οικιακής ζωής. Στην πρώτη εικόνα, από διαφημιστικό σποτ του 2010 της Eurobank βλέπουμε έναν άντρα να κάθεται σε ένα σύγχρονα διακοσμημένο σαλόνι για την εποχή, με τα απαραίτητα έπιπλα που υποδεικνύουν τη χρήση του καθιστικού. Όλα τοποθετημένα και τακτοποιημένα με τέτοιο τρόπο ώστε να αναδεικνύουν μία σύγχρονη αισθητική, από την οποία απουσιάζουν οι περιττές πληροφορίες, όπως οικογενειακές φωτογραφίες, μπιμπελό, καθημερινά αντικείμενα. Η κατοικία όπως και οι περισσότερες των διαφημίσεων της περιόδου έχει ένα σύγχρονο τζάκι.



Εικόνα 3.17: Eurobank/ Δ.Σ. 2010

Παράλληλα, εξίσου σκηνοθετικά τοποθετημένα με τυχαίο τρόπο βρίσκονται ορισμένα ξύλινα παιδικά παιχνίδια. Ακόμη και αυτή η πληροφορία είναι τόσο προσεκτικά επιλεγμένη ως προς την αισθητική της. Τα ξύλινα παιχνίδια, συνήθως πιο ακριβά, είναι μια επιλογή που απευθύνεται σε ένα κοινό το οποίο ανήκει στις μεσαίες και ανώτερες ομάδες, καθώς πέρα από τη τιμή τους που λειτουργεί ως καθοριστικός παράγοντας, συνδέονται με πιο σύγχρονους τρόπους διαπαιδαγώγησης, μικρότερο περιβαλλοντικό αποτύπωμα κοκ.

Στις επόμενες εικόνες, όπου παρατηρούμε χώρους εκτός του καθιστικού, απεικονίζεται ένας άνδρας σε μια κουζίνα και μια γυναίκα στο μπάνιο. Και οι δύο αυτοί χώροι ιδιαίτερα φωτεινοί, σε ανοικτές και λευκές αποχρώσεις, αποδίδουν μια σύγχρονη, μελετημένη αισθητική. Η κουζίνα, σαν από κατάλογο επίπλων, είναι εξοπλισμένη με εστίες αερίου, ιδιαίτερα σπάνιο στις ελληνικές κατοικίες, θυμίζει περισσότερο κατοικία βόρειας και κεντρικής Ευρώπης. Η γυναίκα, σε αντίθεση με τον άνδρα, οποίος παρουσιάζεται «τσαλακωμένος», με μια ανεπιτήδευτη εμφάνιση να φτιάχνει τον πρωινό καφέ του, απεικονίζεται να κάνει μπάνιο σε μια μεγάλη μπανιέρα, πιθανότατα με κάποιο υδρομασάζ, ενώ δίπλα της υπάρχουν κεριά. Οι έμφυλες αναπαραστάσεις στις διαφημίσεις των στεγαστικών δανείων, δεν έχουν ως αυτοσκοπό την προώθηση συγκεκριμένων έμφυλων ρόλων, αλλά κυρίως την ενσωμάτωση των κυρίαρχων αναπαραστάσεων, ώστε να μπορέσουν να καταναλωθούν πιο εύκολα εκείνα τα σημεία που θέλει να προωθήσει η διαφήμιση.



Εικόνα 3.18: Τράπεζα Πειραιώς/ Δ.Σ. 2006

Οι περισσότερες κατοικίες που απεικονίζονται, δεν θυμίζουν τίποτα από τα διαμερίσματα των μεταπολεμικών πολυκατοικιών φυσικά. Η ελεύθερη διαρρύθμιση στους χώρους είναι χαρακτηριστική, διαφορές επιπέδων με εσωτερικά πατάκια και ενιαίους χώρους, σύγχρονα και φυσικά υλικά με ήπιες τονικότητες στα χρώματα και στις υφές. Οι περισσότερες κατοικίες μοιάζουν με μονοκατοικίες ή οροφδιαμερίσματα εξαιτίας του μεγέθους τους. Παράλληλα, ίσως πέρα από το μέγεθος αυτών των κατοικιών, χαρακτηριστικότερο όλων αποτελεί το φυσικό φως το οποίο εισέρχεται μέσα από μεγάλα ανοίγματα, απουσιάζοντας πλήρως οποιαδήποτε απεικόνιση του αστικού χώρου.

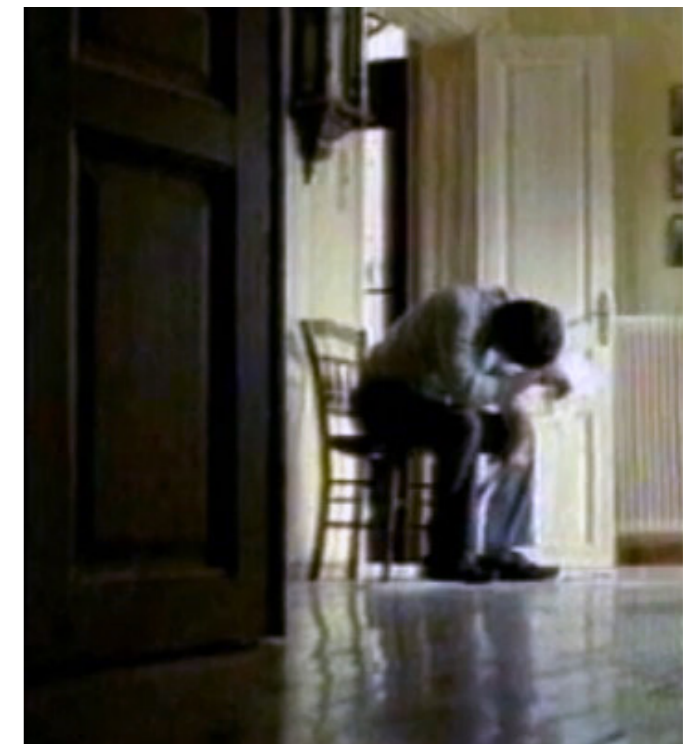


Εικόνα 3.19: Eurobank/ Δ.Σ. 2009

Στις κατοικίες των διαφημιστικών σποτ όπου παρουσιάζεται η συνθήκη μετά το στεγαστικό δανεισμό, έξω από τις μεγάλες μπαλκονόπορτες και παράθυρα παρουσιάζεται κάποιο καταπράσινο ή παραθαλάσσιο τοπίο, θυμίζοντας περισσότερο εξοχικές κατοικίες.

Έτσι ακόμη και στις διαφημίσεις όπου παρουσιάζεται ο περιβάλλοντας χώρος των κατοικιών, επιβεβαιώνεται ότι οι περισσότερες από αυτές είναι σύγχρονες μονοκατοικίες-μεζονέτες, που βρίσκονται συνήθως σε κάποια περιοχή των προαστίων. Παράλληλα πέρα από την απουσία των χαρακτηριστικών του αστικού χώρου, όπως η πυκνή δόμηση, η κίνηση των αυτοκινήτων και των κατοίκων, στις περισσότερες διαφημίσεις απουσιάζουν και οι ήχοι της πόλης, οι οποίοι έχουν αντικατασταθεί με ήχους πτηνών. Οι μεγάλες γκαραζόπορτες και οι αυλές με την πυκνή οργανωμένη φύτευση, παραπέμπουν περισσότερο στην αναπαράσταση ενός μοντέλου κατοίκησης προαστίων έναντι κάποια επαρχιακής περιοχής.

Οι κατοικίες τόσο στο εσωτερικό τους όσο και στο εξωτερικό τους περιβάλλον, προσπαθούν να απεικονίσουν εκείνο το «όνειρο» το οποίο βλέπαμε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 να απομακρύνεται μέσα από την αρθρογραφία. Όπως αναφέρει ο Σταυρίδης «η διαφημιστική εικόνα κατεργάζεται το χώρο σαν σκηνικό που αναδεικνύει το προϊόν, σαν σκηνικό εμποτισμένο με τις κοινωνικές αξίες που επενδύουν το προϊόν και διευκολύνουν το δρόμο του στις προτιμήσεις των καταναλωτών».¹⁴⁵ Η ιδιοκατοίκηση οφείλει να παρέχει εκείνα τα χαρακτηριστικά τα οποία απουσιάζουν από τις άλλες μορφές κατοίκησης, και να τα αναδείξει στην ιδανικότερη μορφή τους. Αντίστοιχα στα διαφημιστικά σποτ στα οποία επιστρατεύεται το δίπολο ενοικίαση-ιδιοκατοίκηση, η ενοικιαζόμενη κατοικία εμπεριέχει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που μας θυμίζουν περισσότερο τις βιωμένες εμπειρίες της στέγασης στα αστικά κέντρα. Στα λιγοστά διαφημιστικά σποτ όπου αναπαριστάται η ενοικίαση, οι κατοικίες θυμίζουν διαμέρισμα μεταπολεμικής πολυκατοικίας, με παλιά ξύλινα κουφώματα, και έλλειψη σύγχρονης διακόσμησης.



Εικόνα 3.20: Τράπεζα Κύπρου/ Δ.Σ. 2006

145 Σταύρος Σταυρίδης, *Διαφήμιση και το νόημα του χώρου*, ο.π. σ. 149



Εικόνα 3.21: Novabank/ Δ.Σ. 2003

Εικόνα 3.22: Τράπεζα Πειραιώς/ Δ.Σ. 2006

Εικόνα 3.23: Τράπεζα Πειραιώς/ Δ.Σ. 2006

Οι κατοικίες στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων δεν είναι προϊόντα προς διαφήμιση, δεν παρακολουθούμε διαφημίσεις εταιριών real estates, αρχιτεκτονικούς καταλόγους ή καταλόγους εσωτερικών χώρων κλπ. Ωστόσο η αναπαράσταση της ιδιοκατοίκησης με ιδανικούς όρους, οφείλει να ενσωματώσει εκείνα τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται επιθυμητά. Βασικός στόχος της διαφήμισης είναι να μυθολογεί, να προβάλλει επιθυμητές εμπειρίες οι οποίες εκπληρώνονται μέσα από την κατανάλωση του διαφημιζόμενου προϊόντος. Επομένως, λειτουργώντας ως δείκτης για τη συγκεκριμένη περίοδο, οι κατοικίες οι οποίες προβάλλει, δηλώνουν εκείνες τις συμπεριφορές κατοίκησης που επιθυμούν τα υποκείμενα. Νεόδμητες σύγχρονες κατοικίες, οροφδιαμερίσματα και μονοκατοικίες στα προάστια αναπαριστώνται ως η ιδανική μορφή ιδιοκατοίκησης. Τη μεταπολεμική περίοδο, η εγκατάσταση στον αστικό χώρο μέσα από την ιδιοκατοίκηση αλλά ακόμη και την ενοικίαση διαμερισμάτων, ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την εκπλήρωση της αστικής ταυτότητας των υποκειμένων και την κοινωνική και οικονομική άνοδο. Στο γύρισμα του αιώνα, μέσα από τις διαφημίσεις των τηλεοπτικών σποτ παρατηρούμε ότι η ιδιοκατοίκηση παραμένει ως σκοπός, αλλά μετατοπίζεται χωρικά και νοηματικά εκτός του αστικού κέντρου.

3.5 Ο στεγαστικός δανεισμός ως στέγαση: Οπτικά σημεία-σύμβολα του στεγαστικού δανεισμού

Ο στεγαστικός δανεισμός, ιδιαίτερα το κομμάτι μέσω των εμπορικών τραπεζών, δεν αποτέλεσε μία γραμμική συνθήκη, αλλά επιτεύχθηκε μέσα από μια σταδιακή πορεία, τόσο θεσμικών μετασχηματισμών στο κομμάτι του δανεισμού και του χρηματοπιστωτικού συστήματος, όσο και πολιτισμικών. Η αποδοχή και η συμμετοχή των υποκειμένων στο νέο χρηματοπιστωτικό σύστημα δεν ήταν προδιαγεγραμμένη, τόσο η αρθρογραφία όσο και η διαφήμιση έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προώθηση των νέων πρακτικών. Παράλληλα το στεγαστικό δάνειο, ως νέο προϊόν πλέον από τις εμπορικές τράπεζες, όφειλε να αποκτήσει εκείνα τα νοήματα τα οποία θα το έκαναν προσίτιο και επιθυμητό. Για να αποκτήσει λοιπόν κοινωνικό νόημα όπως είδαμε και παραπάνω, νοηματικά ταυτίστηκε με τη στέγαση και συγκεκριμένα με την ιδιοκατοίκηση. Η επίτευξη αυτής της μετάδοσης νοήματος από την κατοικία προς το στεγαστικό δανεισμό λειτούργησε και μέσα από πολυπληθή οπτικά σημεία.

Το πιο κυρίαρχο οπτικό σημείο αναπαράστασης του στεγαστικού δανεισμού, είναι το «αρχετυπικό» σκίτσο της κατοικίας, όπου απεικονίζεται ως ισόγειο κτίριο με στέγη. Αυτή η αναπαράσταση λειτουργεί ως σύμβολο, το οποίο συνδέει το στεγαστικό δανεισμό με τη στέγαση. Ένα σύμβολο που χρησιμοποιείται και στις αναπαραστάσεις της αρθρογραφίας όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αυτή λοιπόν η αφαιρετική αναπαράσταση της κατοικίας λειτούργησε ως το κατεξοχήν σύμβολο μετάδοσης του νοήματος της στέγασης, στις περισσότερες διαφημίσεις στεγαστικών δανείων. Οι εμπορικές τράπεζες συνέδεσαν αυτό το σύμβολο με το σήμα των τραπεζών τους στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων. Ακόμη και σε επίπεδο γλωσσικό, νοηματικά η λέξη στέγη είναι συνώνυμη με τη λέξη κατοικία. Για αυτό τα περισσότερα προγράμματα ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες τιτλοφορούνται με τις λέξεις στέγη, κατοικία, σπίτι, εστία.

Παρόμοια παραδείγματα επιστράτευσης τέτοιων οπτικών σημείων και αντικειμένων για την μετάδοση των νοημάτων της κατοίκησης στο στεγαστικό δανεισμό αποτελούν και οι παρακάτω φωτογραφίες από μία σειρά έντυπων διαφημίσεων της AspisBank το 1993-1994.



Εικόνα 3.24: AspisBank | Ε.Δ. 1993-94

Στις παραπάνω διαφημίσεις παρατηρούμε μικρογραφίες της αρχαιολογικής κατοικίας, να μετατρέπονται σε συγκεκριμένα αντικείμενα. Έτσι πλέον η ίδια η κατοίκηση επενδύεται με τα πολιτισμικά νοήματα αυτών των αντικειμένων. Η φοντανιέρα με τα σοκολατάκια συμβολίζει την φιλοξενία, ένα χαρακτηριστικό οπτικό σημείο, το οποίο έχουν χρησιμοποιήσει και οι διαφημίσεις της βιομηχανίας σοκολάτας ION, συνδέοντας τις συγκεκριμένες σοκολάτες νοηματικά με το «κέρασμα» και τη φιλοξενία. Επομένως εδώ η μικρογραφία συμπυκνώνει εκείνα τα νοήματα που θέλει να αποδώσει στο προϊόν. Με τον ίδιο τρόπο λειτουργεί και στις άλλες δύο μικρογραφίες, όπου η κατοικία αντικαθιστά κάποιο δαχτυλίδι ή άνθη από ένα μπουκέτο με λουλούδια. Όπως αναφέρει ο Σταυρίδης για τη μικρογραφία, «η μικρογράφιση προσφέρει αυτοτελή σύνολα, κατανοητά εξηγήσιμα σαν σύνολα. Είτε πρόκειται για αντικείμενα είτε για σκηνές ή συμβάντα, η μικρογράφιση τα παρουσιάζει σαν ήδη γνωστά, μονομιάς κατανοητά. Είναι συνέπεια και προϋπόθεση της εξοικείωσης-προσεταιρισμού που καλλιεργεί η μικρογραφία, η ακαριαία καταβρόχθιση του νοήματος».¹⁴⁶

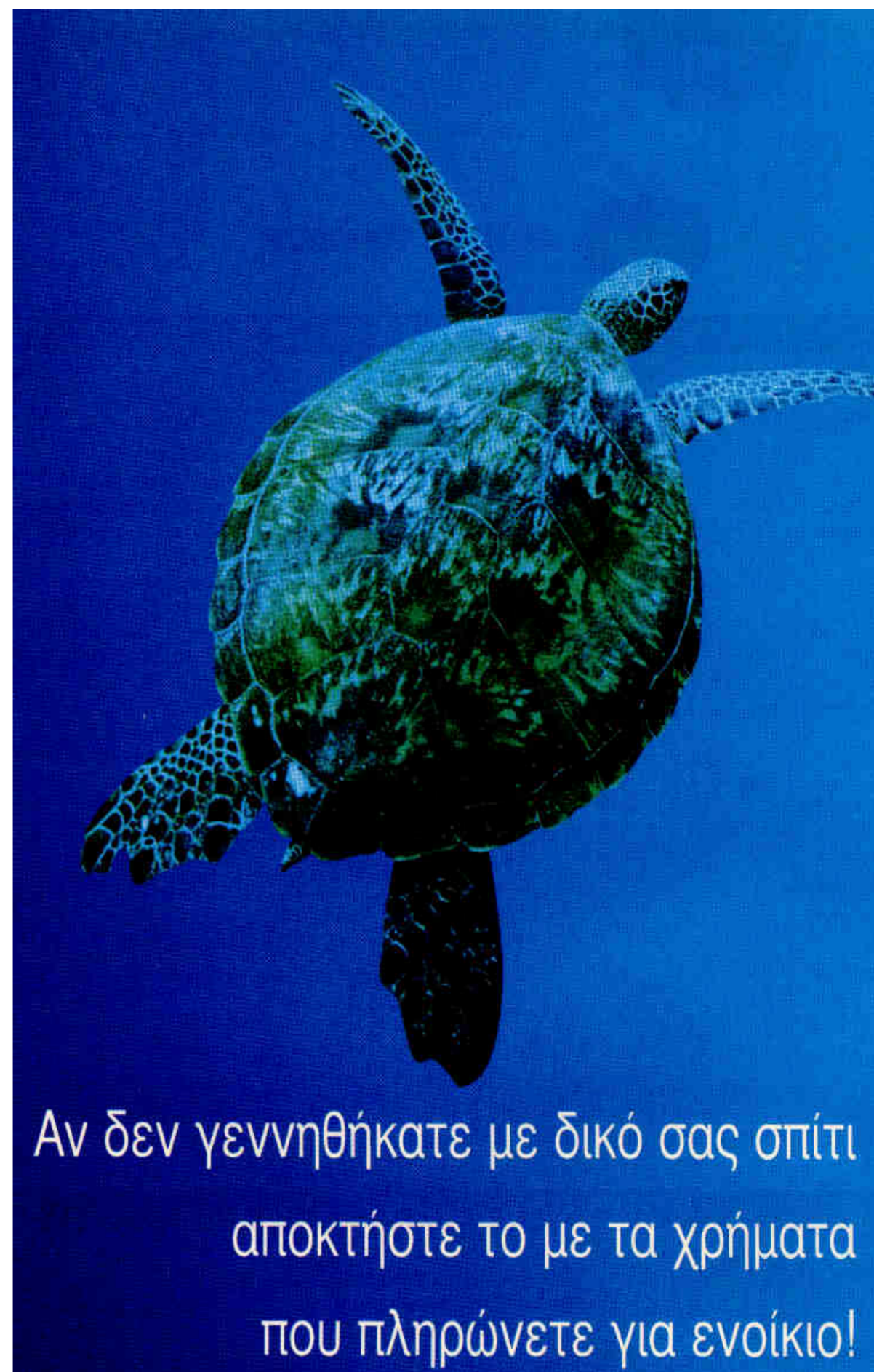
Αλλά οπτικά σημεία τα οποία επιστρατεύονται για την συμπύκνωση του νοήματος της κατοικίας στις διαφημίσεις στεγαστικών δανείων μπορεί να είναι μια κλειδαριά, μία ταμπέλα από πωλητήριο ή ακόμα και στοιχεία από τη φύση, όπως η απεικόνιση μιας χελώνας η οποία συνοδεύεται με τη φράση «αν δεν γεννηθήκατε με δικό σας σπίτι, αποκτήστε το με τα χρήματα που πληρώνετε για ενοίκιο!».

Όπως είδαμε από τα παραδείγματα της διαφημιστικής παραγωγής γύρω από το στεγαστικό δανεισμό της περιόδου, οι διαφημίσεις ενσωματώνουν κυρίως πολιτισμικά σημεία, εικόνες και νοήματα, με τα οποία επενδύουν τη στέγαση, την ιδιοκατοίκηση και το στεγαστικό δανεισμό. Αυτό μπορεί να οδηγήσει στο αφήγημα ότι οι διαφημίσεις δεν κατασκευάζουν νέα νοήματα, αλλά χρησιμοποιούν τα ήδη υπάρχοντα, αναπαριστώντας ένα κομμάτι της πραγματικότητας. Όπως αναφέρει η Williamson, πράγματι τα πολιτισμικά σημεία που χρησιμοποιούν οι διαφημίσεις προέρχονται από τη πραγματική ζωή μας. Όπως χαρακτηριστικά λέει «αναπαριστώνται πραγματικά αντικείμενα(ζητήματα ή φαινόμενα), βγαλμένα από την υλικότητα της ζωής μας». Αλλά όπως απαντάει, στη διαφήμιση τοποθετούνται μέσα από ένα συμβολικό σύστημα, το οποίο δεν αντιπροσωπεύει τη πραγματική τους θέση στη ζωή των θεατών, δημιουργεί νέα πολιτισμικά νοήματα, μέσα από την μεταχείριση των ήδη υπαρχόντων. Έτσι τα πολιτισμικά νοήματα «επανατοποθετούνται, τους δίνεται μια νέα θέση ιδεολογικά, ώστε να σημαίνουν κάτι νέο».¹⁴⁷

Επομένως το ζήτημα της οικογένειας, της ενοικίασης, της ασφάλειας και της επισφάλειας, συνδέονται με τη στέγαση και την ιδιοκατοίκηση. Αυτό όμως που επιτυγχάνεται μέσα από τις διαφημίσεις είναι η σταδιακή ταύτιση του στεγαστικού δανεισμού με την ιδιοκατοίκηση, και της ιδιοκατοίκησης με τη στέγαση. Μέσα από τις διαφημίσεις του ενυπόθηκου δανεισμού ανασύρονται νοήματα από τη πραγματική ζωή, όπως η οικογένεια, και επανατοποθετούνται με τέτοιο τρόπο ώστε να ενισχύουν και να επανακατασκευάζουν τον μύθο της ιδιοκατοίκησης ως μοναδικής μεθόδου στέγασης.

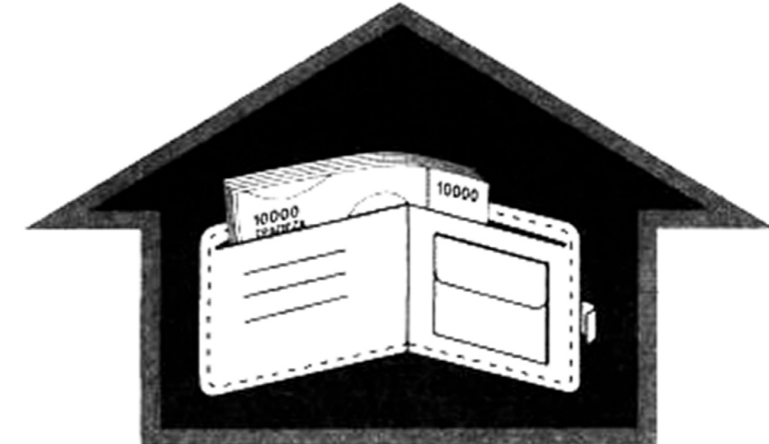
146 Σταύρος Σταυρίδης, *Η Διαφήμιση και το νόημα του χώρου*, ο.π. σ. 34

147 Judith Williamson, ο.π. σ. 73-74



Αν δεν γεννηθήκατε με δικό σας σπίτι
αποκτήστε το με τα χρήματα
που πληρώνετε για ενοίκιο!

Εικόνα 3.25: Alpha Bank | Ε.Δ. 1999



Μέσα από την εξέταση των αναπαραστάσεων και των λόγων στην αρθρογραφία και τις διαφημίσεις γύρω από τον ενυπόθηκο δανεισμό την περίοδο της Μεταπολίτευσης, η παρούσα εργασία επιχείρησε να προσεγγίσει ένα κομμάτι των πολιτισμικών μετασχηματισμών που συνόδευσαν τη σταδιακή απελευθέρωση του στεγαστικού δανεισμού ως μέθοδο πρόσβασης σε στέγη. Τα τρία επίπεδα ανάλυσης, με βάση τα οποία έγινε ο διαχωρισμός της εργασίας σε κεφάλαια, αν και μοιάζουν να είναι «αυτοτελή» στη πραγματικότητα έχουν σκοπό να συγκροτήσουν ένα πολυεπίπεδο πλέγμα για την κατανόηση των μετασχηματισμών του ρόλου της κατοικίας και της στεγαστικής πολιτικής στην χώρα, παράλληλα με τα μεταβαλλόμενα κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα.

Η συγκυρία του μεσοπολέμου θέτει τις απαραίτητες βάσεις για την οργάνωση της κοινωνικής πολιτικής για κατοικία σε κεντρικό επίπεδο. Η απότομη άφιξη του ενάμιση εκατομμυρίου προσφύγων, με την οικονομική και κοινωνική δομή τους, τις ιδιαιτερότητες και την πολιτιστική τους ιδιοσυστασία, ανιχνεύεται είτε ως απαρχή είτε ως σημαντικός παράγοντας σε κάθε μεταγενέστερο κοινωνικό και οικιστικό φαινόμενο.¹⁴⁸ Από τις αρχικές επιτάξεις ακινήτων για την στέγαση των προσφύγων μέχρι και την σύσταση και την οργάνωση νέων οργανισμών και φορέων για τη παροχή έτοιμης κατοικίας, η στέγαση αναδεικνύεται ως ο βασικός παράγοντας της αποκατάστασης των προσφύγων. Παράλληλα, το πιεστικό αίτημα για κατοικία δεν περιορίζεται μόνο μεταξύ των προσφύγων, αλλά αρχίζουν να οργανώνονται σε θεσμικό επίπεδο και οι διαδικασίες για την ανέγερση κοινωνικών κατοικιών και εκείνες τις κοινωνικές ομάδες όπου το κράτος κρίνει απαραίτητο.

Ωστόσο, τόσο ως προς την αποκατάσταση των προσφύγων όσο και προς το ντόπιο πληθυσμό, η στεγαστική πολιτική εγκλωβίζεται στη παροχή έτοιμης κατοικίας και στην ανάδειξη της ιδιοκατοίκησης ως μοναδική μέθοδο στέγασης. Οι κατοικίες που έδιναν οι ειδικοί οργανισμοί στους πρόσφυγες είτε αγοράζονταν είτε ενοικιάζονταν με σκοπό τη σταδιακή αποπληρωμή τους και τη μελλοντική ιδιοκτησία τους. Παράλληλα, παρά τις κρατικές παρεμβάσεις ως προς τη στέγαση, ο μεγαλύτερος αριθμός των προσφύγων τελικά αυτοστεγάστηκε. Όπως είδαμε, η παροχή κατοικίας από τους κρατικούς φορείς αλλά και η αυτοστέγαση διέπονται από τις δικές τους κοινωνικές και ταξικές διακρίσεις. Η πρώτη μορφή στέγασης αφορά τις μεθόδους που γινόταν ο διαχωρισμός των προσφύγων και τη κατανομή τους στους αγροτικούς και περιαστικούς χώρους, ενώ η δεύτερη μορφή στέγασης αφορούσε εκείνους που είχαν την οικονομική δυνατότητα να αυτοστεγαστούν ακόμα και μέσα στα αστικά κέντρα και σε εκείνους που εγκαταστάθηκαν γύρω και μέσα σε περιφερειακούς προσφυγικούς οικισμούς με πρόχειρες αυτοσχέδιες κατασκευές.

Η στέγαση και συγκεκριμένα η ιδιοκατοίκηση, αρχίζει να αναδεικνύεται σε βασικό παράγοντα αποκατάστασης των προσφύγων, παραμερίζοντας άλλα πεδία όπως η εργασία, η εκπαίδευση κλπ. Η ιδιοκατοίκηση μοιάζει να είναι η μοναδική ελπίδα για την εγκατάσταση

των προσφύγων στη χώρα και τη κοινωνική τους ένταξη σε ένα «ενιαίο εθνικό σύνολο».

Οι κοινωνικοπολιτικές και ιδεολογικές προεκτάσεις της συγκεκριμένης διαδικασίας ανιχνεύονται και μεταπολεμικά, κατά την περίοδο ανοικοδόμησης. Το ζήτημα της οικοδόμησης κατοικιών συναρτάται για πρώτη φορά με το ζήτημα της ανάπτυξης της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την έκθεση Βαρβαρέσου. Η στέγαση και ο κατασκευαστικός κλάδος για κατοικία, αναδεικνύονται σε σημαντικό κομμάτι της αναπτυξιακής πολιτικής της χώρας αλλά και αντιμετώπισης του κομμουνισμού στο νεό γεωπολιτικό σκηνικό της ψυχροπολεμικής περιόδου.

Τόσο στο κομμάτι της στεγαστικής αποκατάστασης της υπαίθρου, όσο και το κομμάτι της αστικής στέγασης, χαρακτηρίζονται από την προώθηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της προσωπικής εργασίας, ωστόσο ως μέθοδοι πρόσβασης σε στέγη οργανώνονται σε κεντρικό επίπεδο, είτε μέσα από ειδικά διατάγματα και εκθέσεις, είτε μέσα από την αμερικανική βοήθεια. Η αντιπαροχή, η αυτοστέγαση και η αυθαίρετη δόμηση αποτέλεσαν πρακτικές διαμέσου των οποίων τα μεσαία και κατώτερα οικονομικά στρώματα μπόρεσαν αφενός να εξασφαλίσουν κατοικία, αλλά αφετέρου να συμπληρώσουν τα οικογενειακά εισοδήματα, να εγκατασταθούν στα αστικά κέντρα και σε μία αστική συνθήκη, να αποκτήσουν ιδιοκτησία, επαγγελματικές προοπτικές στο κατασκευαστικό κλάδο κ.α.

Η προώθηση της ιδιοκατοίκησης ως βασική μέθοδος πρόσβασης σε κατοικία και ως μορφή στεγαστικής πολιτικής, δεν διευκόλυνε μόνο της αντιμετώπιση του στεγαστικού ζητήματος κατά τη μεταπολεμική περίοδο και την αναθέρμανση της οικονομίας αλλά την και την απόδοση στην ιδιοκατοίκηση χαρακτηριστικά μύθου, αναδεικνύοντας της σε σημαντικό εργαλείο αστικής ένταξης και κοινωνικής ανόδου.

Παρά την δημιουργία αρκετών φορέων άσκησης στεγαστικής πολιτικής μεταπολεμικά αλλά και την εμπειρία από την περίοδο του μεσοπολέμου με τα προγράμματα προσφυγικής και λαϊκής κατοικίας, δεν έγινε κάποια προσπάθεια σημαντικής μεταρρύθμισης που να αποσυνδέει τη στεγαστική πολιτική από το κομμάτι της ιδιοκατοίκησης. Στο ίδιο πνεύμα, τη περίοδο της δικτατορίας, αν μπορούμε να μιλήσουμε για το κομμάτι της άσκησης στεγαστικής πολιτικής, εκείνη περιορίστηκε στους αναγκαστικούς νόμους και σε πολεοδομικές κυρίως μεταρρυθμίσεις.

Σε αυτό το περιβάλλον, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας το 1974, την πρώτη πετρελαϊκή κρίση και τη διεθνή στρόφη σε πολιτικές περιορισμού του κράτους πρόνοιας, δεν υπήρχαν ούτε οι διοικητικές, ούτε και οι οικονομικές αλλά ούτε και οι ιδεολογικές προϋποθέσεις για την επανεδραίωση κάποιας κοινωνικής πολιτικής κατοικίας. Έτσι, ενώ τη περίοδο της Μεταπολίτευσης αυξάνεται σημαντικά ο όγκος του στεγαστικού δανεισμού από τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, δεν επιτυγχάνεται κάποια ουσιαστική παρέμβαση, προνοιακού τύπου, στο κομμάτι των στεγαστικών πολιτικών. Αντιθέτως ο στεγαστικός δανεισμός αναδεικνύεται σε σημαντικό παράγοντα πρόσβασης σε ιδιόκτητη στέγη.

Η σταδιακή απελευθέρωση του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες που ξεκινάει το 1985, αλλά και ο στεγαστικός δανεισμός από τους ειδικούς πιστωτικούς οργανισμούς, μοιάζει να εδραιώνει την ιδιοκατοίκηση ως μοναδική μέθοδο στέγασης. Παράλληλα από τις νέες αυτές διαδικασίες εμπορευματοποίησης και χρηματοποίησης του τομέα της

148 Σταύρος Σταυρίδης, Παναγιώτα Κουτρολίκου, Φερενίκη Βαταβάλη, κ.α., *Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των Ελληνικών αστικών κέντρων*, Αθήνα: ΕΜΠ-Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πρόγραμμα Ενισχυτικής Βασικής Έρευνας

κατοικίας, γεννιούνται νέες χωροκοινωνικές αντιθέσεις, επηρεάζοντας ανοδικά τις τιμές για κατοικία και αναδεικνύοντας σταδιακά το στεγαστικό δανεισμό στο μοναδικό τρόπο απόκτησης στέγης.

Σε αυτό το πνεύμα, η στέγαση στενά συνδεδεμένη με την ιδιοκατοίκηση, παρουσιάζεται στην αρθρογραφία της περιόδου ως ένα «καθολικό όνειρο» που αγγίζει κάθε πολίτη, απομακρυσμένη από τη στέγαση ως δικαίωμα. Παράλληλα στην αρχή της δεκαετίας του 1980 βλέπουμε να μετασχηματίζονται οι λόγοι και οι αναπαραστάσεις που αφορούν τη κατοίκηση στα αστικά κέντρα σε σχέση με τη μεταπολεμική περίοδο. Αν μεταπολεμικά η κατοίκηση η εγκατάσταση στα αστικά κέντρα συνδέθηκε με την κοινωνική άνοδο και τη πρόοδο, της δεκαετίας του '80 η κατοίκηση στα αστικά κέντρα συνδέεται με τη τσιμεντοποίηση, τη νεανική παραβατικότητα, το νέφος και τη παρακμή.

Μέσα από τα δημοσιεύματα που αφορούν την απελευθέρωση του στεγαστικού δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες, αναδεικνύονται δημόσιοι λόγοι που τον «καλωσορίζουν» ως στεγαστική πολιτική. Ενώ η αρθρογραφία γύρω από το δανεισμό συστηματοποιείται αποκτώντας μόνιμες στήλες και οδηγούς, παρατηρούμε τις νοηματικές μετατοπίσεις της στέγης από «όνειρο» σε «προϊόν». Πέρα από τη στέγαση που επενδύεται με τα νοήματα του συμφέροντος, της επένδυσης ή της ευκαιρίας, παρατηρούμε και τη νοηματική μετατόπιση στο κομμάτι των υποκειμένων. Σταδιακά οι δικαιούχοι στεγαστικού δανεισμού μετατρέπονται σε ενδιαφερόμενους ή πελάτες, γεγονός που λειτουργεί αντιφατικά όταν ο στεγαστικός δανεισμός παρουσιάζεται ως κοινωνική πολιτική κατοικίας.

Οι αναπαραστάσεις και οι λόγοι στην αρθρογραφία γύρω από το στεγαστικό δανεισμό μετασχηματίζονται, με τη στέγαση και συγκεκριμένα την ιδιοκατοίκηση να μετεωρίζεται μεταξύ των νοημάτων του ονείρου και του προϊόντος. Παράλληλα, η ανάδειξη του στεγαστικού δανεισμού σε βασική μέθοδο πρόσβασης σε στέγη, παρουσιάζει τη διαφημιστική παραγωγή των στεγαστικών δανείων σε κεντρικό πεδίο μέσα από το οποίο αναπαριστάται η ίδια η στέγαση και η κατοικία.

Μέσα από τις διαφημίσεις, γίνεται από νωρίς αντιληπτό ότι σπάνια το διαφημιζόμενο προϊόν είναι το στεγαστικό δάνειο. Αντίθετα εκείνο που παρουσιάζεται ως προϊόν προς διαφήμιση είναι η ίδια η στέγαση και συγκεκριμένα η ιδιοκατοίκηση. Έτσι η στέγαση στο μεγαλύτερο μέρος της διαφημιστικής παραγωγής συνδέεται με την παραδοσιακή πυρηνική οικογένεια. Αυτό που εντυπώνεται είναι η σύνδεση της ιδιοκατοίκησης μέσω στεγαστικού δανεισμού ως οικογενειακή κορύφωση, ως προϋπόθεση της οικογενειακής ευτυχίας.

Επίσης, ένα άλλο θεματικό μοτίβο που επιστρατεύεται συχνά στις διαφημίσεις των στεγαστικών δανείων είναι το δίπολο ενοικίασης-ιδιοκατοίκησης. Συχνά αντί να διαφημιστεί η στέγαση μέσα από την ιδιοκατοίκηση, οι διαφημίσεις παρουσιάζουν την ενοικίαση ως ένα αντιπαράδειγμα. Αναδεικνύοντας τις επισφαλείς συνθήκες της ενοικίασης αλλά και επενδύοντας με συγκεκριμένα νοήματα τους ενοικιαστές. Η ενοικίαση παρουσιάζεται είτε ως μια κατάσταση από την οποία όλοι οφείλουν «αποδράσουν» είτε ως μία υποτιμητική συνθήκη, είτε ακόμη και ως σημείο μετάβασης από την νεανικότητα προς την ωρίμανση.

Σε ελάχιστες περιπτώσεις, οι διαφημίσεις στεγαστικών δανείων, παρουσιάζουν το στεγαστικό δανεισμό ως επένδυση. Γεγονός που εγκλωβίζει ακόμη περισσότερο τα νοήματα του

στεγαστικού δανεισμού στο πεδίο της στέγης. Πέρα από εξαιρετικές περιπτώσεις, απουσιάζει από τη διαφημιστική παραγωγή εκείνο το κομμάτι αναπαραστάσεων και λόγων που να απευθύνεται σε ένα μεγάλο κομμάτι δανειοληπτών όπως οι εργολάβοι, οι κατασκευαστές και οι μηχανικοί.

Εστιάζοντας στο κομμάτι των αναπαραστάσεων του χώρου των κατοικιών, παρατηρούμε ότι οι κατοικίες των διαφημίσεων παρουσιάζονται εκτός του αστικού χώρου, συνήθως αποτελούν οροφδιαμερίσματα ή μονοκατοικίες και μεζονέτες. Δεχόμενοι ότι οι διαφημίσεις οφείλουν να αναπαραστήσουν το προϊόν τους, δηλαδή την ιδιοκατοίκηση, με τους ιδανικότερους και ελκυστικότερους όρους, αντιλαμβανόμαστε ότι, αν μεταπολεμικά η εγκατάσταση στον αστικό χώρο, είτε μέσα από την ιδιοκατοίκηση είτε ακόμη και από την ενοικίαση διαμερίσματος, ήταν συνδεδεμένη με την εκπλήρωση της αστικής ταυτότητας και τη κοινωνική και οικονομική άνοδο, μέσα από τις διαφημίσεις και τα τηλεοπτικά σποτ, ενώ η ιδιοκατοίκηση παραμένει ως σκοπός, μετατοπίζεται χωρικά και νοηματικά εκτός του αστικού κέντρου.

Τέλος, εκείνο το κομμάτι των αναπαραστάσεων και των λόγων που διέπει όλη τη διαφημιστική παραγωγή γύρω από το στεγαστικό δανεισμό αφορά τη χρήση συγκεκριμένων οπτικών σημείων και εκφράσεων. Για τη σύνδεση των στεγαστικών δανείων με τη στέγαση, επιστρατεύεται ως κυρίαρχο οπτικό σημείο η αρχετυπική μορφή του ισογείου κτιρίου με στέγη, η κατεξοχήν αναπαράσταση της κατοικίας. Αυτή η αναπαράσταση συνοδεύει όλες τις διαφημίσεις ενώ τις περισσότερες περιπτώσεις ενσωματώνεται και στα σήματα των πιστοδοτικών οργανισμών και των εμπορικών τραπεζών. Παράλληλα, τα προγράμματα στεγαστικού δανεισμού, συνήθως ενσωματώνουν στο τίτλο τους τη λέξη στέγη, σπίτι, εστία συνδέοντας ακόμη πιο εμφαντικά και έντονα το στεγαστικό δανεισμό με τη πρόσβαση σε στέγη, χωρίς απαραίτητα να τον εγκλωβίζουν εκτός των νοημάτων της επένδυσης.

Έτσι, η εξέταση της «άφιξης» του ενυπόθηκου δανεισμού από τις εμπορικές τράπεζες, μέσα από την ανάλυση των αναπαραστάσεων και των λόγων στην αρθρογραφία και τη διαφημιστική παραγωγή της περιόδου, μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και τους πολιτισμικούς μετασχηματισμούς του φαινομένου του στεγαστικού δανεισμού, αλλά και τις ιδεολογικές ρίζες μιας μορφής «στεγαστικής πολιτικής» που ρίχνει τη σκιά της μέχρι και σήμερα ως η κυρίαρχη μέθοδος πρόσβασης σε στέγη.

Σήμερα, με την εμπειρία της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008, μέσα από την οποία αναδύθηκαν δημόσιοι λόγοι και αναπαραστάσεις ενάντια στον δανεισμό, στεγαστικό και καταναλωτικό, ερχόμαστε αντιμέτωποι με την επανεμφάνιση δημόσιων λόγων και πολιτικών που αναδεικνύουν τον ενυπόθηκο δανεισμό σε στεγαστική πολιτική. Η απόπειρα να αναδειχθεί ένα κομμάτι των αναπαραστάσεων και των λόγων γύρω από τις πρακτικές πρόσβασης σε στέγη μέσα από τον στεγαστικό δανεισμό έχει σκοπό να συμβάλλει σε ένα ευρύτερο κομμάτι ερευνητικής παραγωγής που αφορά τις στεγαστικές πολιτικές αλλά και την αναπαράσταση, την πρόσληψη και την ενσωμάτωση τους.

| Πηγές-Βιβλιογραφία

Αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο

- Αλεξίου Λίνα, «Ρέκβιेम για μιά χαμένη αυλή...», *Τα Νέα*, 10.7.1981, σ. 13
- Αλεξίου Λίνα, Νταουντάκη Νανά, «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας», *Τα Νέα*, 26.6.1981, σ. 3, 9
- , «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η...κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή», *Τα Νέα*, 7.7.1981, σ. 7
- , «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί», *Τα Νέα*, 27.6.1981. σ. 3
- Ανώνυμος, «Δέκα παγίδες στα στεγαστικά δάνεια», *Τα Νέα*, 11.10.1995, σ. 44-45
- , «Νέα Στεγαστική Πολιτική», *Το Βήμα*, 10.3.1985, σ. 14
- , «Νέοι όροι για τα δάνεια εργατικής κατοικίας», *Τα Νέα*, 5.2.1986, σ. 20
- , «Τα μυστικά για να αποφύγετε τις ‘παγίδες’», *Τα Νέα*, 19.6.1995, σ. 32-33
- Βλάχος Στάθης, «35.000 στεγαστικά δάνεια», *Τα Νέα*, 3.3.1989, σ. 23
- , «Χαμηλότοκα δάνεια για στέγαση», *Τα Νέα*, 4.12.1987, σ. 20
- , «Χρήματα στη στέγη», *Τα Νέα*, 12.10.1987, σ. 13-14
- Γεωργάκης Ηλίας, «12.000 στεγαστικά δάνεια από Δευτέρα», *Τα Νέα*, 2.10.1986, σ. 10
- , «Δάνεια και σπίτια σε εργατοϋπαλλήλους», *Τα Νέα*, 3.10.1988, σ. 1, 8-9
- Δουατζής Γιώργος, «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις... μισές αποδοχές σας!», *Τα Νέα*, 24.1.1980, σ. 9
- Καββαθάς Βασίλης, «Θέλετε να χτίσετε; Ξανασκεφτείτε το!», *Τα Νέα*, 25.4.1980, σ. 9
- Καράλης Γιώργος, «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού», *Τα Νέα*, 16.3.1979, σ. 9
- Καψής Παντελής, Στεργίου Δημήτρης, «Ανισότητες στα δάνεια», *Τα Νέα*, 19.5.1985, σ. 16
- Ντελέζος Κωνσταντίνος, Λυρτσογιάννης Θανάσης, «Άπιαστο όνειρο η κατοικία», *Τα Νέα*, 16.6.1993, σ. 15
- Πολίτης Σεραφείμ, «Νέες προσφορές για φθηνά στεγαστικά», *Τα Νέα*, 15.6.1985, σ. 45
- Ρενιέρης Αντώνης, «Τα βαθύτερα αίτια μιας ξέφρενης κρίσης. Στέγη ζητώ...όνειρο απατηλό η απόκτηση ενός σπιτιού», *Τα Νέα*, 2.8.1979, σ. 5
- Ρούσης Νίκος, «150.000 Δάνεια για στέγαση», *Τα Νέα*, 25.1.1986, σ. 1, 29
- Ρούσσης Νίκος, Τζάθας Δημήτρης, Παπαδόπουλος Νότης, στο Ρενιέρης Αντώνης (επιμ.), Ρεπορτάζ, «Σπίτι το...όνειρο», *Τα Νέα*, 17.1.1987
- , «Άγνωστος ο αριθμός των αστέγων», *Τα Νέα*, 19.1.1987, σ. 18-19
- , «Ασύμφορη η επένδυση για κατοικία», *Τα Νέα*, 20.1.1987, σ. 14-15
- , «‘Μονομαχία’. Ιδιοκτήτες και ενοικιαστές συμφωνούν: ‘Απαιτείται σαφέστερη στεγαστική πολιτική’», στο (επιμ.) Ρενιέρης Αντώνης, *Τα Νέα*, 21.1.1987, σ. 14
- , «Σε χαμόσπιτα ζουν εκατοντάδες χιλιάδες οικογένειες σε όλη την Ελλάδα», *Τα Νέα*, 22.1.1987, σ. 17
- , «ΤΕΕ: Χάθηκε η ευκαιρία. Έμμεση ενίσχυση», *Τα Νέα*, 23.1.1987, σ. 15-16
- , «Ενοίκιο ή δάνειο;», *Τα Νέα*, 24.1.1987, σ. 25
- Σιωμόπουλος Ιωάννης, «Τα στεγαστικά που συμφέρουν», *Το Βήμα*, 23.7.1989, σ. 36
- Σιωμόπουλος Ιωάννης, Παπαϊωάννου Γιώργος, «Τα 7 τεχνάσματα των τραπεζών και πως (δεν) μπορείτε να τα αποφύγετε», *Το Βήμα*, 13.6.1999, σ. 24-25
- Σιώτος Γιάννης, «Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων», *Τα Νέα*, 7.2.1994, σ. 18-19

Σιώτος Γιάννης, Τζανάκης Στέφανος, «Πλήγμα στα μεσαία εισοδήματα. Όνειρο απλησίαστο η στέγη», *Τα Νέα*, 4.1.1991, σ. 22-23

Σκιαδόπουλος Άρης, «Παιδιά από...τσιμένο», *Τα Νέα*, 2.6.1980, σ. 5

Στεργίου Δημήτρης, «Λεπτομέρειες για τα δάνεια της Κτηματικής», *Τα Νέα*, 15.9.1985, σ. 45

-, «Ποιο στεγαστικό δάνειο σας συμφέρει;», *Τα Νέα*, 1.10.1991, σ. 18

-, «Συμφέρουν τα δάνεια», *Τα Νέα*, 24.3.1985, σ. 16

Στεργίου Λεωνίδα, «Τα μυστικά των στεγαστικών δανείων», *Τα Νέα*, 30.10.2004, σ. 70

Βιβλιογραφία-Αρθρογραφία

Αβδελά Έφη, «Άντρες που σκοτώνουν: Ανεπιθύμητοι ανδρισμοί και οι αντιφάσεις του εξευρωπαϊσμού στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο (επιμ.), Γκότση Γ. Διαλέτη Α., Φουρναράκη Ε. (επιμ.), *Το φύλο στην ιστορία. Αποτιμήσεις και παραδείγματα*, Αθήνα: Ασίνη 2015, σ. 339-362

Αβδελά Έφη, Αλβανός Ραϋμόνδος, Κουσουρής Δημήτρης, Χαραλαμπίδης Μενέλαος, (επιμ.), *Η Ελλάδα στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2017

Βαμβακάς Βασίλης, Παναγιωτόπουλος Παναγής, *Η Ελλάδα στη δεκαετία του '80: Κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό λεξικό*, Αθήνα: Επίκεντρο 2010

Βασιλείου Ιωάννης, *Η λαϊκή κατοικία, κοινωνικές τεχνικές και οικονομικές απόψεις - η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα: Π.Α. Διαλησμά 1944

Γκιζελή Βίκα, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα 1920-1930*, Αθήνα: Επικαιρότητα 1984

Δελλασιμάς Παύλος-Μαρίνος, «Η τρέχουσα δυναμική της ανάπτυξης της Αθήνας: Συμβατικό νέο πρότυπο και έργα υποδομής», *Γεωγραφίες* 7 (2004), σ. 48-64

Εμμανουήλ Δημήτρης, «Η κοινωνική πολιτική κατοικίας στην Ελλάδα: Διαστάσεις μιας απουσίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 120 (2006), σ. 3-35

Εμμανουήλ Δημήτρης, Ζακοπούλου Έρση, Κανταντζόγλου Ροζάνη, Μαλούτας Θωμάς, Χατζηγιάννη Ανδρομάχη (επιμ.), *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του*

21ου αιώνα, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών 2009

Κάλφα Κωνσταντίνα, *Αυτοστέγαση, τώρα! Η αθέατη πλευρά της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα*, Αθήνα: Futura 2019

Καραδήμου-Γερολύμπου Αλέκα, «Πόλεις και ύπαιθρος», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, τ.Β1, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2003, σ. 59-106

Κατσίκας Ηλίας, «Το κοινωνικό περιεχόμενο της αντιπαροχής και οι οικονομικές του προεκτάσεις», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 103 (2000), σ. 3-26

Κοντογιώργη Έλσα, «Η αποκατάσταση, 1922-1930», στο Παναγιωτόπουλος Βασίλης, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000. Ο Μεσοπόλεμος, 1922-1940. Από την Αβασίλευτη Δημοκρατία στη Δικτατορία της 4ης Αυγούστου*, τ.7, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2003, σ.101-118

Κοτζαμάνης Βύρων, Μαλούτας Θωμάς, «Η κρατική παρέμβαση στον τομέα της εργατικής-λαϊκής κατοικίας: Οι παράγοντες διαμόρφωσης του χαρακτήρα της στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 56 (1985), σ. 129-154

Λαμπροπούλου Δήμητρα, *Οι οικοδόμοι. Οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Αθήνα: Βιβλιόραμα 2009

Μαλούτας Θωμάς, *Η κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας. Κοινωνικές ομάδες και δομημένο περιβάλλον σε μια νοτιοευρωπαϊκή μητρόπολη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια 2018

Μαντούβαλου Μαρία, *Η παραγωγή του αστικού χώρου ως κοινωνικό και πολιτικό διακύβευμα. Αφηγήσεις από της Ελλάδα της μεταπολεμικής ανάπτυξης*, Αθήνα: Angelus Novus 2023

Μαυρίδου Μαρία, *Η συγκυριακή ανάπτυξη μιας περιφερειακής συνοικίας: Νέα Λιόσια. Πολεοδομικές και κοινωνικές επιπτώσεις από την διαμόρφωση αστικής γαιοπροσόδου μέσω της αυθαίρετης εκτός σχεδίου δόμησης*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ 1987

Μπαλαμπανίδης Δημήτρης, Πατατούκα Έλενα, Σιατίστα Δήμητρα, «Το δικαίωμα στην κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα», *Γεωγραφίες*, 22 (2013), σ. 190-213

Οικονόμου Δημήτρης, «Η αόρατη 'επανάσταση' στα στεγαστικά δάνεια», *Δεκαπενθήμερος πολίτης* 36 (1985), σ. 31-32

Οικονόμου Δημήτρης, «Η στεγαστική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα: Βασικές ερμηνευτικές υποθέσεις. Πιστοδότηση της στέγης και πολιτική ενοικίων», *Επιθεώρηση*

Κοινωνικών Ερευνών 64 (1987), σ. 56-129

Οικονόμου Δημήτρης, Μαλούτας Θωμάς (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα. Χωρικές και τομεακές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Εξάντας 1988

Οικονόμου Δημήτριος, Σαρηγιάννης Γεώργιος, Σερράος Κωνσταντίνος, *Πόλη και χώρος από τον 20ο στον 21ο αιώνα, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Αθανάσιο Ι. Αραβαντινό*, Αθήνα: ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας- Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Σύλλογος Ελλήνων Πολεοδόμων και Χωροτακτών 2004

Παναγιωτόπουλος Παναγής, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης μεταπολίτευσης*, Αθήνα: Επίκεντρο 2021

Πρωτογάλης Ορφέας, *Το κράτος, οι Μικρασιάτες και το ζήτημα της κατοικίας: Στεγαστικές πολιτικές και προσφυγικές στρατηγικές επιβίωσης, 1922-1932*, διπλ. εργασία, ΕΚΠΑ: ΠΜΣ Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία και Ιστορία της Τέχνης

Σαρηγιάννης Γιώργος, «Τάσεις πολεοδομικής εξέλιξης Λεκανοπεδίου Αττικής», *Τεχνικά Χρονικά* 4 (1973), σ. 339-362

Σαρηγιάννης Γιώργος, *Αθήνα 1830-2000. Εξέλιξη-Πολεοδομία-Μεταφορές*, Αθήνα: Συμμετρία 2000

Σταυρίδης Σταύρος, *Από την πόλη οθόνη στην πόλη σκηνή*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα 2002

Σταυρίδης Σταύρος, *Διαφήμιση και το νόημα του χώρου*, Αθήνα: Στάχυ 1996

Σταυρίδης Σταύρος, Παναγιώτα Κουτρολίκου, Φερενίκη Βαταβάλη, κ.α., *Μετασχηματισμοί της σχέσης δημόσιου-ιδιωτικού χώρου στα συγκροτήματα κοινωνικής κατοικίας των Ελληνικών αστικών κέντρων*, Αθήνα: ΕΜΠ-Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πρόγραμμα Ενισχυτικής Βασικής Έρευνας, σ. 22

Φραγκιάδης Αλέξης, *Ελληνική Οικονομία, 19ος-20ος αιώνας*, Αθήνα: Νεφέλη 2007, σ. 214-216

Bachman-Medich Doris, *The Cultural Turns: New Orientations in the Study of Culture*, Βερολίνο: Walter de Gruyter 2016

Barthes Roland, *Εικόνα-Μουσική-Κείμενο*, μτφ. Πατσογιάννης Βασίλης, Αθήνα: Πλέθρον 2019

Barthes Roland, *Μυθολογίες-Μάθημα. Εναρκτήρια παράδοση στην έδρα της φιλολογικής σημειολογίας της λογοτεχνίας στο College de France (7 Γενάρη 1977)*, Αθήνα: Ράππα 1979

Berger John, *Η εικόνα και το βλέμμα*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2011

Buck-Morss Susan, *Σημειολογικά όρια και πολιτικές του νοήματος. Η νεωτερικότητα σε περιόδεια. Ένα χωριό της Κρήτης σε μετάβαση*, μτφ. Πούλιος Βαγγέλης, Θεσσαλονίκη: Ψηφίδες 2019

Crane Jacob, «Εθνική στεγαστική πολιτική εν Ελλάδι», *Τεχνικά Χρονικά* 105-106 (1956), σ. 50-54

Emmanuel Dimitris, «Socio-economic inequalities and housing in Athens: Impacts of the monetary revolution of the 1990s», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 113 (2004) σ. 121-143

Emmanuel Dimitris, «Trends in housin markets and finance and housing systems in the 1980s: The case of Greece», *Urban Studies* 27 (1990), σ. 931-949

Foucault Michel, *Η Αρχαιολογία της γνώσης*, Αθήνα: Πλέθρον 2017

Hall Stuart, *Representation: Cultural representations and signifying practices*, Λονδίνο: Sage 1997

Hall Stuart, *Το έργο της αναπαράστασης*, Αθήνα: Πλέθρον 2017

Harvey David, *Η κατάσταση της Μετανεωτερικότητας. Διερεύνηση των απαρχών της πολιτισμικής μεταβολής*, Αθήνα: Μεταίχμιο 2009

Jameson Fredric, *Postmodernism, or, The Cultural Logic of Late Capitalism*, Ντάρεμ: Duke University Press 1992

Lefebvre Henri, *The Production of Space*, Blackwell 1991

Massey Doreen, *For Space*, Λονδίνο: Sage 2005

Patatouka Eleni, *Étude des mutations sociospatiales, système financier et marché immobilier en Grèce: tendances de financiarisation du système du logement à Athènes au cours des années 2000*, Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, Παρίσι: Universite de Paris Denis Diderot - Paris 8 2017

Rose Gillian, *Visual Methodologies*, Λονδίνο: Sage 2001

Soja Edward W., «Σε διαφορετικούς χώρους: Τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική», μτφ, Χατζημιχάλη Μυρτώ, *Γεωγραφίες* 1 (2001), σ. 11-24

Storey John, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα. Εισαγωγή*, Αθήνα: Πλέθρον 2015

Williamson Judith, *Decoding Advertisements. Ideology and Meaning in Advertising*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη: Marion Boyars 1983

Νομοθεσία

Αναγκαστικός Νόμος 1667, «Περί λαϊκής κατοικίας», *ΦΕΚ Α'30*, 27.1.1951

Αναγκαστικός Νόμος 395, «Περί του ύψους των οικοδομών και του συστήματος της ελεύθερας δομήσεως», *ΦΕΚ Α'95*, 4.5.1968

Αναγκαστικός Νόμος 410, «Περί αυθαιρέτων οικοδομικών κατασκευών», *ΦΕΚ Α'110*, 16.5.1968

Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί ανεγέρσεως ευθυνών οικιών», *ΦΕΚ Α'132*, 19.5.1923

Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», *ΦΕΚ Α'237*, 17.11.1922

Νομοθετικό Διάταγμα, «Περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», *ΦΕΚ Α'243*, 23.11.1922

Νόμος 3741, «Περί της ιδιοκτησίας κατ'ορόφους», *ΦΕΚ Α'4*, 9.1.1929

Ψήφισμα ΚΗ', «Περί παροχής διευκολύνσεων δια την υπό ιδιωτών ανοικοδόμησιν» *ΦΕΚ Α'184*, 23.8.1947

Διαδικτυακές πηγές

[O'Sullivan Fergus, «Behind the Accidentally Resilient Design of Athens Apartments», Bloomberg, 15.7.2020](#)

[Σκόκος Θανάσης, «Η αντιπαροχή μας έφταιξε;», Protagon, 29.11.2011](#)

[Σαρηγιάννης Γιώργος, «Κατοικία και κοινωνικό σύστημα: μύθοι και πραγματικότητα για την Ιδιοκτησία και την Ενσωμάτωση και μερικά θέματα σχέσης χώρου, κοινωνικών σχέσεων και ταξικής συνείδησης», Archetype, 02.09.2020](#)

[Πατατούκα Έλενα, «Η πρόσβαση στην ιδιόκτητη κατοικία μέσω στεγαστικού δανεισμού μεταξύ 1990-2013: Στεγαστική κινητικότητα των δανειοληπτών προς τα προάστια και ενδείξεις τραπεζικού αποκλεισμού στο κέντρο της Αθήνας», Athens Social Atlas, Δεκέμβριος 2015](#)

| Ευρετήριο εικόνων

2ο Κεφάλαιο

Εικόνα 2.1 & Εικόνα 2.2: Καράλης Γιώργος, «Ο πληθωρισμός των πλουσίων θα φάει το σπίτι του φτωχού», *Τα Νέα*, 16.03.1979, σ. 9

Εικόνα 2.3: Ρενιέρης Αντώνης, «Τα βαθύτερα αίτια μιας ξέφρενης κρίσης. Στέγη ζητώ... Όνειρο απατηλό η απόκτηση ενός σπιτιού», *Τα Νέα*, 02.08.1979, σ. 5

Εικόνα 2.4: Καβάθας Βασίλης «Θέλετε να χτίσετε; Ξανασκεφετείτε το!», *Τα Νέα*, 25.04.1980, σ. 9

Εικόνα 2.5: Δουατζής Γιώργος, «Το Χρηματιστήριο των ενοικίων. Ζητάτε στέγη; Δώστε τις...μισές αποδοχές σας!», *Τα Νέα*, 24.01.1980, σ. 9

Εικόνα 2.6, Εικόνα 2.7 & Εικόνα 2.8: Αλεξίου Λίνα, Νταουντάκη Νανά, «Οι γειτονιές πεθαίνουν. Ζήτω η... κόλαση! Το τσιμέντο σκότωσε την αυλή», *Τα Νέα*, 07.07.1981, σ. 7

Εικόνα 2.9 & Εικόνα 2.10: Αλεξίου Λίνα., «Ρέκβιεμ για μιά χαμένη αυλή...», *Τα Νέα*, 10.07.1981, σ. 13

Εικόνα 2.11: Σκιαδόπουλος Άρης, «Παιδιά από...τσιμέντο», *Τα Νέα*, 2 Ιουνίου 1980, σ. 5

Εικόνα 2.12: Αλεξίου Λίνα, Νταουντάκη Νανά, «Η Αθήνα: Μια πόλη-φυλακή. Που παίζουν τα παιδιά μας», *Τα Νέα*, 26.06.1981, σ. 3, 9

Εικόνα 2.13: Αλεξίου Λίνα, Νταουντάκη Νανά, «Το παιδί της Αθήνας. Σαν ζωάκι σε κλουβί», *Τα Νέα*, 27.06.1981, σ. 3

Εικόνα 2.14: Ανώνυμος, «Νέα Στεγαστική Πολιτική», *Το Βήμα*, 10.03.1985, σ. 14

Εικόνα 2.15: Στεργίου Δημήτρης, «Συμφέρουν τα δάνεια», *Τα Νέα*, 24.03.1985, σ. 16

Εικόνα 2.16: Σιωμόπουλος Ιωάννης, Παπαϊωάννου Γιώργος, «Τα 7 τεχνάσματα των τραπεζών και πως (δεν) μπορείτε να τα αποφύγετε», *Το Βήμα*, 13.06.1999, σ. 24-25

3ο Κεφάλαιο

Εικόνα 3.1: Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος Α.Ε. | Έντυπη διαφήμιση, *Τα Νέα*, 09.11.2002, σ. 97

Εικόνα 3.2: Κτηματική Τράπεζα | Έντυπη διαφήμιση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 04.01.1990, σ. 66

Εικόνα 3.3: CityBank | Έντυπη διαφήμιση, *Το Βήμα*, 25.02.1990, σ. 15

Εικόνα 3.4: Εθνική Κτηματική Τράπεζα | [Διαφημιστικό σποτ 1992](#)

Εικόνα 3.5: Τράπεζα Κύπρου | [Διαφημιστικό σποτ 2009](#)

Εικόνα 3.6: Τράπεζα Πίστεως | Έντυπη διαφήμιση, *Τα Νέα*, 17.10.1991, σ. 21

Εικόνα 3.7: Eurobank | Έντυπη διαφήμιση, *Τα Νέα*, 09.11.2002, σ. 91

Εικόνα 3.8: Eurobank | [Διαφημιστικό σποτ 2002](#)

Εικόνα 3.9: Κτηματική Τράπεζα | Έντυπη διαφήμιση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 09.12.1982, σ. 51

Εικόνα 3.10: Κτηματική Τράπεζα | Έντυπη διαφήμιση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 01.07.1982, σ. 24

Εικόνα 3.11 & Εικόνα 3.12: Τράπεζα Πειραιώς | [Διαφημιστικό σποτ 2005](#)

Εικόνα 3.13: Εμπορική Τράπεζα | Έντυπη διαφήμιση, *Τα Νέα*, 02.04.2003, σ. 3

Εικόνα 3.14: Εμπορική Τράπεζα | Έντυπη διαφήμιση, *Τα Νέα*, 09.11.2003, σ. 103

Εικόνα 3.15: Τράπεζα Πειραιώς | [Διαφημιστικό σποτ 2004](#)

Εικόνα 3.16: Τράπεζα Πειραιώς | [Διαφημιστικό σποτ 2004](#)

Εικόνα 3.17: Eurobank | [Διαφημιστικό σποτ 2010](#)

Εικόνα 3.18: Τράπεζα Πειραιώς | [Διαφημιστικό σποτ 2006](#)

Εικόνα 3.19: Eurobank | [Διαφημιστικό σποτ 2009](#)

Εικόνα 3.20: Τράπεζα Κύπρου | [Διαφημιστικό σποτ 2006](#)

Εικόνα 3.21: Novabank | [Διαφημιστικό σποτ 2003](#)

Εικόνα 3.22 & Εικόνα 3.23: Τράπεζα Πειραιώς | [Διαφημιστικό σποτ 2006](#)

Εικόνα 3.24: AspísBank | Έντυπες διαφημίσεις, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 08.04.1993, σ. 43, 11.03.1993, σ. 29 & 17.02.1994, σ. 116

Εικόνα 3.25: Alpha Bank | Έντυπη Διαφήμιση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 18.02.1999, σ. 59

DAVEA'S OVOYS